
STUDIA

NAD

AUTORYTARYZMEM I TOTALITARYZMEM

Tom 44, nr 3

STUDIA

NAD

AUTORYTARYZMEM I TOTALITARYZMEM

Tom 44, nr 3

DAWNIEJ STUDIA NAD FASZYZMEM I ZBRODNIAМИ HITLEROWSKIMI

pod redakcją
Tomasza Schefflera

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU WROCLAWSKIEGO

Rada Redakcyjna

Francesco Berti (Włochy), Shinsuke Hosoda (Japonia), Michał Kubát (Czechy),
Marek Maciejewski (przewodniczący, Polska), Henryk Malewski (Litwa),
Christoph-Eric Mecke (Niemcy/Polska), Daniel Pipes (Izrael),
Ryszard Skarżyński (Polska), Alessandro Vitale (Włochy)

Komitet Redakcyjny

Redaktor naczelny: Tomasz Scheffler (UWr)

Redaktorzy tematyczni: Radosław Antonów (UWr), Adam Bosiacki (UW), Łukasz Machaj (UWr),
Maciej Marszał (UWr), Mirosław Sadowski (UWr), Joanna Sondel-Cedarmas (UJ)

Sekretarze Redakcji

Jakub Juszcak, Marek Popielarski

Redaktor tomu

Tomasz Scheffler

Redaktor numeru

Tomasz Scheffler

Stali recenzenci

Marta Baranowska, Konstantin Bieliakov, Magdalena Budyn-Kulik, Ewa Chmielarczyk,
Maciej Chmieliński, Krystyna Chojnicka, Anna Citkowska-Kimla, Przemysław Dąbrowski,
Lech Dubel, Wojciech Dubis, Marta Ferronato, Olgierd Górecki, Leonard Górnicki,
Żaneta Gwardzińska, Alicja Jagielska-Burduk, Włodzimierz Kaczorowski, Krzysztof Kawalec,
Marcin Kazimierzczuk, Piotr Kimla, Marek Wojciech Kornat, Ewa Kozerska, Beata Kozicka,
Jarosław Kostrubiec, Miłosz Kościelniak-Marszał, Natalia Krej, Tomasz Kruszewski,
Bartłomiej Krzan, Marek Kulik, Grzegorz Ławnikowicz, Małgorzata Łuszczynska,
Artur Łuszczynski, Mateusz Machaj, Henryk Malewski, Przemysław Malinowski, Barbara Mielnik,
Katarzyna Miksza, Anna Muszyńska, Arent van Nieukerken, Patrycjusz Pająk, Jacek Przygodzki,
Joanna Ryszka, Arkady Rzegocki, Jacek Srokosz, Rafał Stankiewicz, Witold Stankowski,
Piotr Stec, Ryszard A. Stefański, Rafał Szubert, Andrzej Szymański, Anna Tylusińska-Kowalska,
Dominika Uczkiewicz, Michał Urbańczyk, Adam Wielomski, Karina Wojtowicz,
Andrzej Wrzyszczyk, Anna Zalesińska, Marek Zalisko, Maria Zmierczak, Olha Zolotar

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.
Wrocław 2022

ISSN 0239-6661 (AUWr)

ISSN 2300-7249 (SnAiT)

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja drukowana

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752474, e-mail: sekretariat@uwur.com.pl

ARTYKUŁY PROBLEMOWE

FRANCESCO BERTI

ORCID: 0000-0002-6493-6516

Università di Padova

francesco.berti@unipd.it

Reflecting on Pipes's and Brzeziński's works: Vittorio Strada and the nature of totalitarian dictatorships

Abstract

Vittorio Strada, one of the most distinguished Italian scholars of 19th- and 20th-century Russian literature and political history, formulated his final interpretation of the Russian revolution and its internal stages, the relationship between Marx, Lenin and Stalin's thought, the concept of totalitarianism and the troublesome comparison between Nazism and communism between the 1980s and the 1990s. Expanding upon Richard Pipes's thesis about the preservation of a czarist, authoritarian spirit and corresponding institutions in the Soviet state and Brzeziński's and Friedrich's refinement of the well-known concept of totalitarianism, Strada perfected his own interpretation of Soviet communism and in turn made it more useful to analyze totalitarian systems and ideologies.

Keywords: Vittorio Strada, Richard Pipes, Zbigniew Brzeziński, concept of totalitarianism.

Vittorio Strada and his works

Vittorio Strada was one of the most distinguished Italian scholars of 19th- and 20th-century Russian literature and political history.¹ Unfortunately, his works are not very well known outside Italy, because he was educated before “the English-speaking world” and the Internet era came into being. Due to this, he never played close attention to the importance of the translation of his books and essays into

¹ See *La Russia e l'Occidente. Visioni, riflessioni e codici ispirati a Vittorio Strada*, eds. F. Berti, A. Dell'Asta, O. Strada, Venezia 2020.

English.² Nevertheless, his name was quite famous among the international community of scholars — especially in Russia, of course,³ but also in Poland — not least because of his relationships with the dissidents in the Soviet Union and in other countries ruled by communist parties, like Poland and Czechoslovakia.⁴

In 1957, during his first stay in Russia, while he was still a young Marxist scholar, Strada met with Boris Pasternak at the writer's dacha in Peredelkino.⁵ The legendary Russian poet and novelist had learned of an article written by Strada in the Italian communist weekly journal *Il Contemporaneo*, in which Pasternak's works were presented in a very favorable light.⁶ Pasternak instantly understood that he could sincerely trust him, so much so that months later he asked Strada to convince the editor Giangiacomo Feltrinelli to publish *Doctor Zhivago*, even though soviet authorities were already trying to force him to withdraw his consent to the publication of the book. And for this reason, if *Doctor Zhivago* was to finally be published, Strada was quite influential, albeit not decisive, in the Zhivago case.⁷

In the following years, Strada also met other Soviet intellectuals, such as the authors of *Novy Mir*, novelists like Viktor Nekrasov, poets like Yevgeny Yevtushenko and Andrei Voznesensky. Above all, he formed a lasting friendship with

² Among the important works of Strada, I limit myself to quoting his monographic studies: V. Strada, *Tradizione e rivoluzione nella letteratura russa*, Torino 1980; V. Strada, *Le veglie della ragione. Miti e figure della letteratura russa da Dostoevskij a Pasternak*, Torino 1986; V. Strada, *Simbolo e storia. Aspetti e problemi del Novecento russo*, Venezia 1988; V. Strada, *Incontro con Pasternak*, Napoli 1990; V. Strada, *La questione russa. Identità e destino*, Venezia 1991; V. Strada, *L'altra rivoluzione. Gor'kij, Lunačarskij, Bogdanov. La 'Scuola di Capri' e la 'Costruzione di Dio'*, Capri 1994; V. Strada, S. Kulešov, *Il fascismo russo*, Venezia 1998; V. Strada, *Autoritratto autocritico. Archeologia della rivoluzione d'Ottobre*, Roma 2004; V. Strada, *EuroRussia. Letteratura e cultura da Pietro il Grande alla rivoluzione*, Roma-Bari 2005; V. Strada, *La rivoluzione svelata. Una lettura nuova dell'Ottobre 1917*, Roma 2007; V. Strada, *Lenin, Stalin, Putin. Studi su comunismo e postcomunismo*, Soveria Mannelli 2011; V. Strada, *Europe. La Russia come frontiera*, Venezia 2014; V. Strada, *Impero e rivoluzione. Russia 1917–2017*, Venezia 2017; V. Strada, *Il dovere di uccidere. Le radici storiche del terrorismo*, Venezia 2018. Strada also edited (with E. Hobsbawm and other historians) a multi-volume history of Marxism printed by Einaudi in Turin (1978–82) and (with E. Etkind, G. Nivat and I. Serman) a five-volume *Histoire de la littérature russe* for Fayard in Paris (1987). He also promoted and edited the journal *Rossija/Russia*, printed in Italy and then in Russia, to which several Western and Eastern scholars contributed.

³ See the miscellaneous work: *Vittorio: международный научный сборник, посвященный 75-летию Витторико Страды*, eds. С.Г. Бочаров, А.Е. Парнис, Москва 2005, a tribute paid to Strada's work by a group of intellectuals and scholars, most of them Russians.

⁴ C. Strada Janovic, *Una infanzia siberiana*, Venezia 2017, p. 159. Clara Janovic, Strada's wife remembered that pope John Paul II in 1990 recognized professor Strada after a concert in the Vatican and stopped to greet him.

⁵ This episode is described in V. Strada, *Autoritratto autocritico...*, pp. 36–37 and V. Strada, *Incontro con Pasternak*, pp. 58–59.

⁶ V. Strada, "L'uomo Pasternak," *Il Contemporaneo*, 1956, November 3.

⁷ P. Mancosu, *Živago nella tempesta. Le avventure editoriali del capolavoro di Pasternak*, Milano 2015, reconstructed the rich texture of events which lead up to the publication of Pasternak's book.

Aleksandr Solzhenitsyn, whose works he greatly admired. In 1968 Strada and his family were arrested by the Soviet police at the airport because he was trying to deliver a letter from Solzhenitsyn to *L'Unita* in Italy.⁸ During his lifetime Strada not only wrote dozens of books and articles about the cultural and political history of Russia,⁹ but also translated many Russian novels and short stories into Italian, especially during his employment at Einaudi in Turin, prior to his academic career.¹⁰ Despite his early disillusionment with the Khrushchev Thaw and communist ideology itself, Strada's detachment from the Italian Communist Party was incredibly slow: it occurred as late as the 1980s.¹¹

Before this, roughly in the second half of the 1970s, Strada started to consider Lenin's line of thinking as a totalitarian — although absolutely legitimate — development of Marx's philosophy. He also perceived Stalin as Lenin's heir, likewise legitimate, who developed Lenin's thought in an original direction, sharpening some elements of his mentor's doctrine.¹²

It can be reasonably claimed that between the 1980s and the 1990s Strada came to his final interpretation of the Russian revolution and its internal stages, the relationship between Marx, Lenin and Stalin's thought, the concept of totalitarianism and the troublesome comparison between Nazism and communism. In the last years of his life, the Italian scholar expanded the depth of his point of view with new research: his last book was published only a few months before his death.

Vittorio Strada and his general views on totalitarianism

Before taking into consideration Strada's discussion of some ideas elaborated by professors Brzeziński and Pipes, I would like to concisely present Strada's interpretation of the Bolshevik Revolution on one side, and his concept of totalitarianism on the other, because it is the indispensable premise to understanding Strada's point of view over the two late professors' works. It is important to remember that the concepts and views which I'm going to present here are the result of research that the Italian scholar carried out for decades, and that in his works they are developed in a very complex way. For the sake of conciseness I am obliged to present them almost like they were geometric axioms.

⁸ V. Strada, *Autoritratto autocritico...*, p. 64.

⁹ Strada also wrote dozens of articles on Russian literature and history for newspapers like *L'Unità*, *Il Corriere della Sera*, *La Repubblica*, *Avanti!*, *Avvenire*, *Il Giornale*.

¹⁰ The Italian scholar translated works of: E.L. Schwartz, V.P. Nekrasov, V.F. Tendryakov, A.I. Solzhenitsyn, E. Bagritsky, A.P. Czechov, J.N. Davydov, L. Trotsky, A. Walicki, V.I. Lenin, R. Jakobson and edited (in Italian) works of: Y.K. Olesha, M.A. Bulgakov, C.I. Kin, K. Vaginov, G. Lukács, A.V. Lunacharsky, A.I. Gercen, I. Babel, M.A. Lifshitz, J. Lotman, B. Pasternak, I.A. Goncharov.

¹¹ V. Strada, *Autoritratto autocritico...*, p. 78.

¹² See in particular: V. Strada, *La questione russa...* and V. Strada, *Impero e rivoluzione...*

As for the Bolshevik revolution, Strada wrote that it was, from an intellectual point of view, the result of a unique convergence between the radical currents of socialism, like anarchism, nihilism and the radical wing of populism, which in Russia developed in a more extreme way than in other countries, and Marxism, which Lenin succeeded in bringing back to its revolutionary roots.¹³

According to Strada, many crucial and specific features of Bolshevik ideology, like disdain for human life, the concept of the “professional revolutionary,” the cult of violence, the belief that only by destroying entire social classes a socialist society could come into being (just to name a few) can be traced to 19th-century Russian revolutionary thought. The extermination of the entire czarist family was also seen as desirable by a number of revolutionary thinkers before the Revolution of 1917.¹⁴

Strada acknowledged that there were some relevant discrepancies between acts of terrorism and violence carried out by Russian revolutionaries before the Revolution of 1917 and those committed during its course. The former were unsystematic, as they were almost exclusively executed by (and directed at) individuals, which at times led to crises of conscience in the minds of the revolutionaries. The latter were generally systematic and were very often directed against entire groups of people. Furthermore, the Bolsheviks felt fully justified by their revolutionary ideology.¹⁵

Nevertheless, the revolutionary movement created the preconditions of the revolution in a way that the takeover of power by the revolutionaries has to be considered as a

conscious employment of a theory which has been maturing for a century in European political thought, which in Russia was carried out in the most extreme way. In Russia the revolution didn't happen, but it was willed to happen; it was a premeditated act of individual and collective will, and it was the result of a project and an organization, and established its roots in the national context more than in the worldwide arena, although it was motivated by an international goal.¹⁶

In his latest works, Strada pointed out the most important difference between the February and October Revolutions, the goals of which were in many respects totally opposite. As a matter of fact, while the “liberal” February Revolution aimed to accomplish the modernization of Russia started by Peter the Great and Catherine II, the Bolsheviks, despite their internationalism, embodied a new kind of autarchic and extremely authoritarian Slavophilism, which was utterly hostile towards western values and culture. For this reason, the idea that Lenin and his comrades were, in a certain way, almost forced by circumstances to employ extreme violence in order to modernize the reluctant Russian society was completely wrong — it must be considered a political myth. The Russian

¹³ V. Strada, *Totalitarismo e storia*, [in:] V. Strada, S. Kulešov, *Il fascismo russo*, pp. 59–60.

¹⁴ See in particular: V. Strada, *Il dovere di uccidere...*

¹⁵ *Ibid.*, pp. 163 ff. [Here and subsequently: transl. — F.B.].

¹⁶ V. Strada, *Impero e rivoluzione...*, p. 23.

Revolution was “a colossal historical blunder due to an enormous theoretical mistake, which was inherent in the founding ideology.”¹⁷

Strada definitely came to the belief that the Russian revolution presents — to anyone who is willing to analyze it without any prejudice — an internal coherence that totalitarian ideology and institutions gave it. It is indeed true that the “Leninist” moment of the revolution was different from the era of Stalin and that post-Stalinist Soviet communism also developed many important peculiarities. But, in Strada's view, all of these stages are nothing more than logical passages of the same abstract idea in a historical context, which changes under the great impact of abstract ideas.

According to this image of Soviet history as an unwinding skein, Strada emphatically rejected any interpretation of the revolution's course in terms of a degeneration of a good idea: Leninism had been totalitarian since its very emergence. In a similar way, Stalinism didn't represent a betrayal of the revolution:

In the turning point of 1929, in the “top-down revolution” which Stalin hurled down, there wasn't anything “Thermidorian,” nor was there a weakening of the revolutionary spirit, but, on the contrary, a relaunch and, at the same time, a metamorphosis of the very premise; a throw-back to the age of civil war and war communism, a criminal extremism directed against the archenemy of revolutionaries, the peasantry.¹⁸

Not dissimilarly, after Stalin's death, Nikita Khrushchev didn't want to establish “communism with a human face,” which is an oxymoron. Khrushchev, “Stalinist due to his education and shared responsibility, but ex-Stalinist due to his beliefs and advantages,”¹⁹ was not driven by anti-totalitarian principles. He wished to “bring the communist system back to the life, in the same way that (albeit in a clumsy and desperate way) Gorbachev did, under different circumstances, when the system was by then badly decomposed from an economical and ideological point of view.”

But there is more to it. In the last years of his life, the Italian scholar underscored that there is a road which lead from Marx to Stalin, although the steps which this path is made up of are not linked by deterministic causality.²⁰ The goal of communism contains the seed, so to speak, of a totalitarian project: “the final goal” of Marxism, “a communist and homogenous society,” is “totalitarian in its essence, and it is perfectly coherent with the means of its implementation.”²¹

As for the concept of totalitarianism, Strada reiterated on a number of occasions that it was quite useful. It defines a new kind of political power that is characteristic of the 20th century. The common roots of leftwing and rightwing totalitarianism is “the denial not only of liberal democracy, but of the very historical conditions of its emergence,” specifically “the modern and bourgeois

¹⁷ Ibid., p. 102.

¹⁸ V. Strada, *Autoritratto autocritico...*, p. 110.

¹⁹ V. Strada, *Lenin Stalin Putin...*, p. 50.

²⁰ V. Strada, *URSS–Russia. Letteratura e storia tra passato e presente*, Milano 1985, pp. 399–423.

²¹ V. Strada, *Lenin Stalin Putin...*, p. 122.

society of individuals, which totalitarian ideologies propose to replace with an utopian, collectivist community. Each totalitarianism defines that community in its own terms.”²²

According to Strada, it is not because of the intrinsic and unquestionable problems that this category — moreso than others — continues to display, that it struggled to make its way in the political and academic world. This happened only because of the comparison between fascist regimes and communism, which a large part of the left wing have considered for decades to be outrageous, a pure ideological expression of the “cold war.” On the contrary, Strada observed that it is precisely this denial to be a product of the “cold war,” because “censorship in the communist regimes forbade the use of the word ‘totalitarian’ if it was applied to themselves, while they tolerated this word referring to fascist regimes, with which they wanted to avoid any possible comparison.”²³

Discussing Pipes and Brzeziński’s theses

After these few general considerations, we can go into details of Strada’s reflections on two specific elements of Pipes’s and Brzeziński’s works.

We can begin with Pipes, because he was the first of the two to be taken into consideration by Strada. The Italian scholar intervened in the dispute between Solzhenitsyn, who had wanted to defend “the innocence of Russia” and considered Russian communism just as an “imported product,” and Pipes, who has “inclined to underscore the continuity of the USSR and the anti-liberal and authoritarian tradition of the pre-revolutionary Russian state.”²⁴ Strada’s point of view was, in this case, a midpoint between Pipes and Solzhenitsyn’s judgment. The Italian scholar indeed agreed with the Russian writer in considering that “to dump on the Russian past the responsibility of Soviet totalitarianism” is deeply wrong.²⁵

In another of his works, Strada wrote that communism was a global phenomenon, and that we need to judge the contemporary history of Russia in light of this fact. In this respect, according to the Italian scholar, the attempt to separate the history of western and eastern communism, as if they belonged to different realities, was historically and conceptually unfounded.²⁶

²² V. Strada, “Totalitarismo, totalitarismi,” [in:] *Totalitarismo e totalitarismi*, ed. V. Strada, Venezia 2003, p. 81. This book contains the proceedings of the International Conference *Illuminismo e totalitarismo. Russia e Italia: due storiografie a confronto* that Strada organized in Venice, 5–7 April 2001.

²³ V. Strada, “Totalitarismo, totalitarismi,” p. 79.

²⁴ V. Strada, *URSS–Russia...*, p. 194. Strada refers to R. Pipes, *Russia Under the Old Regime*, London 1974.

²⁵ V. Strada, *URSS–Russia...*, p. 195.

²⁶ V. Strada, *Lenin Stalin Putin...*, pp. 12, 110.

On the other hand, Strada agreed with Pipes and disagreed with Solzhenitsyn, because “the western Marxist revolutionary spirit doesn't explain why communism took place precisely in Russia.”²⁷ Despotism as a century-old tradition of political power; the weakness of a civil society; the economic backwardness due to the “peasant question;” the ideological backwardness “which was manifested, in the conservative circles, in the belief of a spiritual superiority — especially, in sphere of religion — of Russia over the West, and, in the progressive circles, in the trust in a specific, if not unique, way of development;”²⁸ these, for Strada, were some of the most relevant aspects that laid the groundwork for the victory of Bolsheviks in Russia.

A different but inevitably related question concerns Strada's reflections on Zbigniew Brzeziński's work. In this case, we move from the history of communism to the concept of totalitarian dictatorship.

As we observed above, Strada held a favorable opinion of the concept of totalitarianism, because he strongly believed in the usefulness and necessity of the comparison between the totalitarian regimes and ideologies, and more specifically between communism and Nazism, since he pointed out that fascism was a *sui generis* form of totalitarianism, also due to the compromises that it made with the pre-existing institutions.²⁹

Strada appreciated the attempts of Friedrich and Brzeziński to refine the abstract ideal type of totalitarian dictatorship with its six characteristic points of the “totalitarian syndrome.”³⁰ But, at the same time, he didn't consider this concept fully satisfying, like, in more general terms, other classifications elaborated by political science. As an historian, Strada believed that in this field the historical method was definitely superior to the method carried out by political science: “the concept of totalitarianism is essentially either historical or impossible, and any definition originating in political science is useful only in the historical research and in support of it, like any other general concept.”³¹

According to Strada, one of the most relevant problems that the studies on totalitarian ideologies and regimes grounded in historical research have unearthed is the unique status of communism, specifically of Soviet communism, because it was the only totalitarianism which encompassed the stages of birth, development, fall and death by natural causes, and in effect the only truly realized totalitarianism in world history.

For this reason it is very difficult, although not impossible, to compare Soviet communism to other communist regimes which were almost universally

²⁷ V. Strada, *URSS–Russia...*, p. 196.

²⁸ V. Strada, *Il dovere di uccidere...*, pp. 42–43.

²⁹ V. Strada, *Totalitarismo e storia*, p. 98.

³⁰ V. Strada, “Archeologia della rivoluzione d'Ottobre,” [in:] *Autoritratto autocritico...*, p. 218. In this case, the Italian scholar is obviously referring to J.C. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York 1956.

³¹ V. Strada, *Archeologia della rivoluzione d'Ottobre*, p. 218.

imported and imposed from abroad — in many cases, from the USSR — but also to Nazism, a terrifying and repulsive regime, the life of which was fortunately brief and that, by virtue of that fact, didn't develop its totalitarian character in the long term. Nazi totalitarianism, so linked to the “figure of Hitler and embodied in the German situation,” seems, in comparison with communism, “secondary and ephemeral;” while communist totalitarianism was “large and permanent,” lasting three generations, “encompassing every sphere from the economy to religion [...] with a vastness that it derived from the Marxist doctrine: in respect of which Hitler's international and racial Darwinism looks horrifyingly miserable.”³²

This is the reason why communism should be looked at “the only totalitarianism you can know in the entirety of its extent, the only one that is really original and native, the only which created its own, long-lasting style. And the only one that, among other things, left an undying heritage” that is “a characteristically totalitarian bureaucracy, called nomenklatura, which, having understood the terminal illness of the system, prepared to outlast it, in a ‘capitalistic’ and ‘democratic’ guise.”³³

Conclusions

We have now established how Vittorio Strada, expanding upon Richard Pipes's thesis about the preservation of a czarist, authoritarian spirit and corresponding institutions in the Soviet state and Brzeziński's and Friedrich's refinement of the well-known concept of totalitarianism, perfected his own interpretation of Soviet communism and in turn made the method more useful to analyze totalitarian systems and ideologies.

Strada's remarks should not be perceived as an absolute rejection of the aforementioned aspects of communist totalitarianism pointed out by Brzeziński and Pipes in their works, but should be interpreted as a fundamental stage of the Italian scholar's long-term research into totalitarianism, and an important occasion for developing his original interpretation of totalitarian ideologies.

Bibliography

Works by Vittorio Strada

“L'uomo Pasternak,” *Il Contemporaneo*, 1956, November 3.
Tradizione e rivoluzione nella letteratura russa, Torino 1980.
URSS–Russia. Letteratura e storia tra passato e presente, Milano 1985.

³² V. Strada, *Totalitarismo e storia...*, p. 98.

³³ *Ibid.*, p. 99.

- Le veglie della ragione. Miti e figure della letteratura russa da Dostoevskij a Pasternak*, Torino 1986.
- Simbolo e storia. Aspetti e problemi del Novecento russo*, Venezia 1988.
- Incontro con Pasternak*, Napoli 1990.
- La questione russa. Identità e destino*, Venezia 1991.
- L'altra rivoluzione. Gor'kij, Lunačarskij, Bogdanov. La 'Scuola di Capri' e la 'Costruzione di Dio'*, Capri 1994.
- Strada V., Kulešov S., *Il fascismo russo*, Venezia 1998.
- Totalitarismo e totalitarismi*, ed. V. Strada, Venezia 2003.
- Autoritratto autocritico. Archeologia della rivoluzione d'Ottobre*, Roma 2004.
- EuroRussia. Letteratura e cultura da Pietro il Grande alla rivoluzione*, Roma-Bari 2005.
- Lenin, Stalin, Putin. Studi su comunismo e postcomunismo*, Soveria Mannelli 2011.
- Europe. La Russia come frontiera*, Venezia 2014.
- Impero e rivoluzione. Russia 1917–2017*, Venezia 2017.
- La rivoluzione svelata. Una lettura nuova dell'Ottobre 1917*, Roma 2017.
- Il dovere di uccidere. Le radici storiche del terrorismo*, Venezia 2018.

Other works

- Friedrich J.C., Brzeziński Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York 1956.
- Mancosu P., *Živago nella tempesta. Le avventure editoriali del capolavoro di Pasternak*, Milano 2015.
- Pipes R., *Russia Under the Old Regime*, London 1974.
- La Russia e l'Occidente. Visioni, riflessioni e codici ispirati a Vittorio Strada*, eds. F. Berti, A. Dell'Asta, O. Strada, Venezia 2020.
- Strada Janovic C., *Una infanzia siberiana*, Venezia 2017.
- Vittorio: международный научный сборник, посвященный 75-летию Витторио Страды*, eds. С.Г. Бочаров, А.Е. Парнис, Москва 2005. [*Vittorio. Mezhdunarodnyi nauchnyi sbornik posviashchennyi 75-letiu Vittorio Strady*, eds. S. Bocharov, A. Parnis, Moskva 2005].

MACIEJ TRZCIŃSKI

ORCID: 0000-0002-6308-3187

Uniwersytet Wrocławski

maciej.trzcinski@uwr.edu.pl

Archeologia totalitaryzmów — możliwości i perspektywy badawcze

Słowa kluczowe: zbrodnie wojenne, ludobójstwo, archeologia totalitaryzmów.

THE ARCHEOLOGY OF TOTALITARIANISM: RESEARCH POSIBILITES AND PERSPECTIVES

Abstract

Contemporary methods used by archeology create prospects for a fuller investigation of crimes against peace and humanity and of war crimes. Due to the lack of written sources or the limited scope of information that results from them, attempts can be made to find and interpret material sources directly related to the events under study. The methods used by archeologists can finally effectively verify information already obtained from archival sources.

Today's archeology extends its reach to the present, and new specializations such as archeology of armed conflicts or archeology of totalitarianisms contribute to a better identification of, among others, the contemporary history of Poland. These specializations are used all over the world in the process of investigating crimes against humanity and accompany ongoing criminal investigations.

Keywords: war crimes, genocide, archeology of totalitarianisms.

Wprowadzenie

Problematyka zbrodni przeciwko pokojowi i ludzkości oraz przestępstw wojennych ma bez wątpienia interdyscyplinarny charakter. Kwestie z nią związane od dawna zajmują historyków, prawników (zwłaszcza zajmujących się

międzynarodowym prawem karnym)¹, ale również antropologów, specjalistów z zakresu medycyny sądowej oraz archeologów. Z kolei w trudnym procesie identyfikacji odnalezionych ofiar coraz większy udział ma genetyka sądowa.

Już na wstępie wypada przypomnieć, że ta kategoria przestępstw zyskała na gruncie prawa (zarówno międzynarodowego, jak i krajowego) szczególny status prawny. Zbrodnie te bowiem nie ulegają przedawnieniu, o czym wprost stanowi art. 43 Konstytucji RP² oraz art. 105 § 1 k.k.³ Osobne miejsce poświęcono im w kodeksie karnym (rozdz. XVI). Badania poświęcone zbrodniom przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwom wojennym są również dobrze reprezentowane na gruncie rodzimej nauki, co niewątpliwie należy wiązać z dramatycznymi wydarzeniami z najnowszej historii Polski. Skutkiem oddziaływaniem obu totalitaryzmów, które przetoczyły się przez Polskę w okresie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu, były przede wszystkim ogromne straty ludzkie, będące wynikiem zaplanowanej eksterminacji narodu polskiego⁴. Działania te określane były (i nadal są) w literaturze „zbrodniami hitlerowskimi” oraz „zbrodniami stalinowskimi”. Wejście w życie nowelizowanej wielokrotnie ustawy z dnia 18 grudnia 1998 roku o Instytucie Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu⁵ (dalej: ustawa o IPN) spowodowało wprowadzenie pojęć zbrodni nazistowskich oraz zbrodni komunistycznych⁶. Konsekwencją prowadzenia badań historycznych stało się ponadto wprowadzenie do tego aktu prawnego nowego pojęcia zbrodni ukraińskich nacjonalistów, co jest związane z ludobójstwem, jakiego dopuścili się ukraińscy nacjonałiści na narodzie polskim, przede wszystkim na terenie byłego województwa wołyńskiego II RP w latach 1943–44.

W dyskursie utrwalił się termin „zbrodnie hitlerowskie”, który niekiedy zastępowany jest znacznie szerszym i mniej precyzyjnym terminem „zbrodnie niemieckie”. W kontekście powszechnie znanych faktów historycznych termin „zbrodnie hitlerowskie” wydaje się ze wszech miar adekwatny, bowiem uwzględnia on specyfikę zbrodni, które w ramach hitlerowskiej maszyny zagłady popełniały osoby

¹ Por. m.in. D. Drózdź, *Zbrodnie ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2012; T. Iwanek, *Zbrodnie ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015; B. Krzan, *Celowość kodyfikacji zbrodni przeciwko ludzkości przez Komisję Prawa Międzynarodowego ONZ*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 45–68.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1138.

⁴ Por. m.in. P. Waingertner, *Eksterminacja obywateli Drugiej Rzeczypospolitej pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, [w:] *Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021, s.14–26.

⁵ Tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 102.

⁶ *Ibidem*, art. 1 pkt 1 lit. a.

różnych narodowości, formalnie funkcjonujące w strukturach administracji i armii III Rzeszy⁷. Pojawiające się w ostatnich latach w przestrzeni publicznej kontrowersje dotyczące zamiennego używania obu pojęć wynikają, jak się wydaje, głównie z uwarunkowań politycznych. Stawianie znaku równości pomiędzy nimi nie wydaje się uzasadnione, a próba zastępowania dobrze już zidentyfikowanego pojęcia zbrodni hitlerowskich pojęciem zbrodni niemieckich jest swego rodzaju nadużyciem. Co do zasady, zwłaszcza na gruncie stosowania prawa, za podstawowe uznać trzeba przywołane już pojęcia zbrodni nazistowskich, zbrodni komunistycznych oraz zbrodni ukraińskich nacjonalistów.

Dopiero zmiany 1989 roku pozwoliły formalnie podjąć otwartą dyskusję, badania naukowe, a przede wszystkim ściganie sprawców tak zwanych zbrodni stalinowskich, dzisiaj powszechnie już nazywanych zbrodniami komunistycznymi, których legalną definicję odnajdujemy w art. 2 ust. 1 ustawy o IPN⁸. Termin „zbrodnie komunistyczne” zyskał w związku z wciąż prowadzonymi badaniami historycznymi znacznie szerszy chronologicznie kontekst. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, że na skutek nowelizacji ustawy o IPN⁹ zbrodnie komunistyczne nie ulegają już przedawnieniu. Tym samym za powszechnie obowiązującą przyjmując można zasadę nieprzedawniania się ścigania tego typu przestępstw.

Specyfika zbrodni obu totalitaryzmów (hitlerowskiego i stalinowskiego), ich masowy charakter oraz fakt planowego realizowania tych przestępstw na przestrzeni wielu lat pozwala dzisiaj dokonać w świetle obowiązujących regulacji prawa międzynarodowego identyfikacji tych przestępstw jako zbrodni wojennych¹⁰

⁷ Powszechnie znane są zbrodnie popełniane przez ukraińską 14 Dywizję Grenadierów Waffen SS. W skład jednostek SS wchodził również Łotysze oraz Estończycy. Wspomnieć wypada również o kolaborujących z Niemcami Litwinach, którzy czynnie uczestniczyli między innymi w zbrodniach popełnianych w latach 1941–1944 w Ponarach. Nie można wreszcie zapomnieć o czynnym zaangażowaniu Austriaków w proces eksterminacji realizowany przez hitlerowskie Niemcy.

⁸ Artykuł 2 ust. 1: Zbrodniami komunistycznymi, w rozumieniu ustawy, są czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r., polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności, bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwa według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia. Zbrodniami komunistycznymi są również czyny popełnione przez tych funkcjonariuszy w okresie, o którym mowa w zdaniu poprzedzającym, zawierające znamiona czynów zabronionych określonych w art. 187, 193 lub 194 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. — Kodeks karny albo art. 265 § 1, art. 266 § 1, 2 lub 4 lub art. 267 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, dokonane przeciwko dokumentom w rozumieniu art. 3 ust. 1 i 3 ustawy z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 2141) na szkodę osób, których te dokumenty dotyczą.

⁹ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz.U. z 2020 r. poz. 1273.

¹⁰ Taki charakter miały na przykład zbrodnie objęte wspólnym określeniem tak zwanej zbrodni katyńskiej. Zbrodnie wojenne określa art. 6 (b) Statutu Międzynarodowego Trybunału

i zbrodni ludobójstwa¹¹. Problematyka z nimi związana była i nadal jest przedmiotem naukowych analiz nie tylko historyków, ale i prawników, bowiem zbrodnie te wciąż są popełniane¹². Swoją rolę w badaniach nad tego typu przestępstwami ma również archeologia.

Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, jako pionier śledczy IPN, kontynuuje działania prowadzone uprzednio przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce¹³. Zbrodnie, o których mowa w art. 1 pkt 1 lit. a ustawy o IPN, zgodnie z art. 45 tejże ustawy ścigane są w ramach przyznanych kompetencji przez prokuratorów Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁴ w reżimie procedury karnej, tym samym w procesie poszukiwań oraz identyfikacji ofiar organ procesowy może korzystać z pomocy biegłych oraz specjalistów. Wypada przy tej okazji przypomnieć, że w poszukiwaniu tego typu ofiar zaangażowani są pracownicy Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN, w tym archeolodzy¹⁵.

Wojskowego w Norymberdze: „pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych. Takie pogwałcenie będzie obejmowało, ale nie będzie ograniczone do morderstw, złego obchodzenia się lub deportacji na roboty przymusowe albo w innym celu ludności cywilnej na okupowanym obszarze lub z tego obszaru, do mordowania lub złego obchodzenia się z jeńcami wojennymi lub osobami na morzu; do zabijania zakładników; do rabunku własności publicznej lub prywatnej; do bezmyślnego burzenia osiedli, miast lub wsi albo do spustoszeń nie usprawiedliwionych koniecznością wojenną”.

¹¹ Termin ten trafił do języka prawnego za sprawą polskiego prawnika Rafała Lemkina jako efekt doświadczeń związanych z eksterminacją realizowaną przez hitlerowskie Niemcy. Definicję ludobójstwa odnajdujemy w art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowanej zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9: „W rozumieniu Konwencji niniejszej ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: a) zabójstwo członków grupy, b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy, e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy”.

¹² Przykładami zbrodni ludobójstwa będzie eksterminacja ludności bośniackiej podczas konfliktu na Bałkanach (za „akty ludobójstwa” uznane zostały masakra w Srebrenicy w 1995 r. oraz, początkowo, zbrodnie na cywilach przeprowadzone podczas oblężenia Żepy) lub zbrodnie popełniane podczas wojny w Rwandzie w 1994 r. Niestety rosyjska agresja na Ukrainę, która rozpoczęła się w lutym 2022 r. potwierdza dobitnie, że zbrodnie wojenne są wciąż popełniane. Międzynarodowy Trybunał Karny wszczął śledztwo w tej sprawie. Szerzej: [kk/now, Międzynarodowy Trybunał Karny wszczął śledztwo w sprawie wydarzeń na Ukrainie](https://www.tribunalkarny.pl/aktualnosci/2022/03/03/atak-rosji-na-ukraine-zbrodnie-wojenne-miedzynarodowy-trybunal-karny-wszczal-sledztwo-5620679), TVN24, 3.03.2022, <https://tvn24.pl/najnowsze/atak-rosji-na-ukraine-zbrodnie-wojenne-miedzynarodowy-trybunal-karny-wszczal-sledztwo-5620679> (dostęp: 3.03.2022).

¹³ Ustawa o IPN przyznała prokuratorom Komisji pełne uprawnienia procesowe oskarżyciela publicznego. Szerzej: T. Stadnicki, *Funkcja śledcza Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6, s. 102–107.

¹⁴ Szerzej rozdz. 5 ustawy o IPN (*Funkcje śledcze Instytutu Pamięci*).

¹⁵ *Wydział Archeologii*, Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/> (dostęp: 25.02.2022).

Działania związane z poszukiwaniami ofiar zbrodni wojennych i zbrodni ludobójstwa prowadzone są często przez specjalistyczne, międzynarodowe organizacje humanitarne zajmujące się poszukiwaniami osób zaginionych. Największą tego typu organizacją jest The International Commission on Missing Persons (ICMP)¹⁶. Organizacja ta, stale współpracująca z Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze, prowadziła między innymi poszukiwania oraz ekshumacje ofiar ludobójstwa, jakiego dopuścili się Serbowie dokonując masowych mordów na społeczności Bośniackiej w 1995 roku. W ostatnich latach eksperci związani z ICMP prowadzili również (z powodzeniem) poszukiwania ofiar konfliktów zbrojnych w Iraku oraz Syrii. W pracach poszukiwawczych oraz ekshumacjach obok antropologów sądowych uczestniczyli również archeolodzy. W próby odnalezienia ofiar konfliktów zbrojnych zaangażowana jest również amerykańska organizacja DPAA (Defense POW/MIA Accounting Agency), która zajmuje się przede wszystkim poszukiwaniami zaginionych podczas konfliktów zbrojnych amerykańskich żołnierzy — zarówno poległych podczas działań wojennych, jak i jeńców wojennych. W interdyscyplinarnych działaniach tej organizacji kluczową rolę odgrywają archeolodzy.

Archeologia czasów najnowszych

Dla dzisiejszej archeologii cezura chronologiczna nie jest już nieprzekraczalną barierą, a badania prowadzone w jej ramach coraz częściej dotyczą wydarzeń współczesnych. Funkcjonujące na gruncie prawa krajowego definicje zabytku¹⁷ oraz zabytku archeologicznego¹⁸ nie odnoszą się wprost do jego wieku, posługując się między innymi trudnym do sprecyzowania określeniem „świadectwa minionej epoki”. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, że legalna definicja badań archeologicznych również nie odnosi się w żaden sposób do cezury czasowej¹⁹. Także w doktrynie konserwatorskiej upowszechnił się pogląd, że o tym, czy

¹⁶ O ścisłej współpracy archeologów z tą organizacją szerzej: I. Hanson, *Forensic Archaeology and the International Commission on Missing Persons: Setting Standards in an Integrated Process*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 415–425.

¹⁷ Art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 ze zm.): „Zabytek — nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

¹⁸ *Ibidem*, art. 3 pkt 4: „Zabytek archeologiczny — zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”.

¹⁹ *Ibidem*, Art. 3 pkt 11: „badania archeologiczne — działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego”.

mamy do czynienia z zabytkami archeologicznymi, nie decyduje ich wiek, a specyficzny kontekst kulturowy oraz fakt ich pozyskania w toku badań archeologicznych²⁰. Rozwój badań historycznych dotyczących czasów współczesnych, jak również intensyfikacja inwestycji budowlanych, którym często towarzyszą badania archeologiczne, spowodował w ostatnich dekadach (również w Polsce) wyodrębnienie nowych specjalizacji archeologicznych²¹. Polem działania szeroko rozumianej archeologii historycznej są badania czasów znanych z opisów historycznych. W Polsce jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku badania te kończyły się na okresie średniowiecza. Zmiany polityczne i społeczno-gospodarcze po 1989 roku spowodowały gwałtowny rozwój różnego rodzaju inwestycji budowlanych dotyczących między innymi rozbudowy i modernizacji zabudowy staromiejskiej (na przykład w Gdańsku, Krakowie czy Wrocławiu), budowy sieci wodno-kanalizacyjnych, dróg czy autostrad. Realizacja tych inwestycji oraz towarzyszące im często tak zwane wyprzedzające lub ratownicze badania archeologiczne, wynikające wprost z zaleceń konserwatorskich, poniekąd wymusiły na archeologach poszerzenie spektrum naukowych zainteresowań. Początkowo dotyczyło to okresu wczesno- i późnonowożytnego, by ostatecznie obejmując także współczesność²². Obecnie w ramach archeologii historycznej badaniom naukowym poddawana jest nie tylko tradycyjna aktywność człowieka, związana przede wszystkim z osadnictwem, lecz także miejsca związane z prowadzeniem działań wojennych.

Archeologia konfliktów zbrojnych lub nieco węższa specjalizacja, jaką jest archeologia pól bitewnych, to stosunkowo nowe dyscypliny badawcze, które uprawiane są z powodzeniem również w Polsce²³. Także w ich obrębie badacze nie są związani ograniczeniami chronologicznymi. Rozpoznawane są zatem zarówno pola bitewne antyku, jak i obu ostatnich wojen światowych²⁴. Szeroki zakres archeologii konfliktów zbrojnych dotyczy rozpoznania śladów materialnych związanych nie tylko z badaniem poboju, lecz również innych działań towarzyszących wojnom, w tym między innymi eksterminacji ludności cywilnej.

²⁰ Koncepcja ta pozostaje w zgodzie z definicją dziedzictwa archeologicznego, którą definiuje art.1 ratyfikowanej przez Polskę Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valette dnia 16 stycznia 1992 r., Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

²¹ K. Kajda, D. Kobiółka, *Archeologia współczesności jako odpowiedź na kryzys dyscypliny*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 2, s. 27–41; J. Piekalski, *Archeologia historyczna w Europie Środkowej*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 2, s. 5–11.

²² Szerzej: A. Zalewska, *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [w:] *Archeologia współczesności*, red. A. Zalewska, Warszawa 2016, s. 21–39.

²³ Szerzej: J. Wrzosek, *Od archeologii pól bitewnych do archeologii konfliktów*, [w:] *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019, s. 32–42.

²⁴ Por. m.in.: T. Lynch, J. Cooksey, *Battlefield Archaeology*, Chalford 2007; *Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology*, red. H. Meller, Halle 2009.

Zupełnie odrębną specjalizacją wydaje się być w tym kontekście archeologia totalitaryzmów, ukierunkowana już ściśle na badania powiązane z popełnianymi zbrodniami przeciwko ludzkości, które — jak już wiemy — nie ulegają przedawnieniu. Z tego powodu trudno porównywać tradycyjnie prowadzone badania archeologiczne do udziału archeologów w badaniach zbrodni przeciwko ludzkości. Działania takie realizowane są przede wszystkim w ramach procedury karnej przez uprawnione do tego organy. Można w dużym uproszczeniu powiedzieć, że archeolodzy uczestniczą w prowadzonym śledztwie przeważnie jako powołani przez organy procesowe biegli lub specjaliści. O przebiegu prac decyduje zatem prokurator, natomiast archeolog powinien jedynie realizować powierzone mu zadania. Dotyczą one zwłaszcza poszukiwania miejsc pochówku ofiar, a w przypadku ich lokalizacji — przeprowadzenia specjalistycznych oględzin połączonych z dokumentacją. Wypracowana przez archeologię metodyka prac terenowych pozwala na ujawnienie śladów badanego zdarzenia oraz dokonanie jego rekonstrukcji. Zabezpieczone podczas prac terenowych przedmioty (na przykład rzeczy osobiste ofiar, broń lub amunicja) mogą stanowić cenny materiał dowodowy oraz przyczynić się do skutecznego zidentyfikowania odnalezionych ofiar²⁵. Udział archeologów w tego typu działaniach może ponadto przyczynić się do rozpoznania *modus operandi* sprawców i pozwolić na ich jednoznaczną identyfikację. Zabezpieczony w toku badań materiał może mieć cenne walory dowodowe w toczącym się później postępowaniu przygotowawczym i sądowym.

O skuteczności udziału archeologów w tego typu pracach mogą przekonywać między innymi badania prowadzone w związku z poszukiwaniami jeńców wojennych obozu jenieckiego w Żaganiu²⁶ lub realizowane przez lata poszukiwania i identyfikacje ofiar tak zwanej zbrodni katyńskiej²⁷. Udział archeologów w tego typu działaniach ma międzynarodowy charakter i stanowi już swego rodzaju standard — czynności z ich udziałem prowadzone były zarówno w związku z konfliktem na Bałkanach w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, jak i poszukiwaniem ofiar wojny domowej w Hiszpanii²⁸. Trzeba przy tej okazji przypomnieć o archeologii sądowej, wykorzystywanej przede wszystkim przez organy

²⁵ O możliwościach specjalistycznych badań dokumentów odkrytych przy ofiarach tego typu zbrodni por. m.in. R. Cieśla *et al.*, *Interdisciplinary Examination of Documents of Historical Significance*, „International Journal of Conservation Science” 11, 2020, nr 3, s. 669–678.

²⁶ Szerzej: T. Sojka, *Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych*, t. 1–2, Poznań 1974. [niepublikowana rozprawa doktorska; maszynopis w Katedrze Kryminalistyki UW].

²⁷ Szerzej: A. Kola, *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.

²⁸ Por. *The Scientific Investigations of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*, red. M. Cox *et al.*, Cambridge 2008; M. Djurić, A. Starović, *Forensic Archaeology in Serbia: From Exhumation to Excavation*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, s. 149–157; F. Etcheberria *et al.*, *Contemporary Exhumations in Spain: Recovering the Missing from the Spanish Civil War*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, s. 489–497.

ściągania w działaniach związanych z lokalizacją ukrytych zwłok (w tym również ofiar współcześnie popełnianych przestępstw kryminalnych), a także w procesie ekshumacji zwłok oraz przy prowadzeniu oględzin na miejscu katastrof masowych. Ta wąsko specjalizowana dyscyplina z zakresu nauk sądowych angażowana jest również w poszukiwaniu ofiar konfliktów zbrojnych oraz represji reżimów totalitarnych²⁹.

Na gruncie rodzimej nauki archeologii ugruntował się już termin „archeologia totalitaryzmów”, co jest wynikiem prowadzonych od lat badań nad zbrodniami popełnianymi zarówno przez nazistowskie Niemcy, jak i Związek Radziecki. Ogrom ofiar, który pochłonęła zbrodnia działalność obu totalitaryzmów powoduje, że badania takie wciąż są prowadzone. Wypada przy tej okazji przypomnieć, że badania w tym zakresie prowadzone były w związku z wspomnianą już zbrodnią katyńską — nie tylko w samym Katyniu³⁰, ale też w Charkowie czy Bykowni. Archeolodzy uczestniczyli w badaniach byłych obozów zagłady między innymi w Bełżcu³¹ oraz Sobiborze³². Prace takie prowadzone były również na terenie dawnego obozu koncentracyjnego w Stutthofie³³. Archeologicznej weryfikacji poddano także miejsce nazistowskiej zbrodni w Lesie Natolińskim³⁴. Od lat przy współudziale archeologów z powodzeniem prowadzone są też badania zbrodni komunistycznych na terenie Polski, co potwierdzają liczne publikacje³⁵. Zasadniczym celem tego typu prac jest wciąż odnalezienie oraz identyfikacja ofiar. W dobie rozwijających się badań naukowych, w tym również genetyki sądowej, wzrastają możliwości identyfikacyjne, co z kolei ma oczywisty wpływ na możliwości upamiętnienia zidentyfikowanych ofiar. Proces ten, mimo upływu czasu ma znaczenie humanitarne bowiem przywraca rodzinom ofiar fundamentalne prawo do pochówku. W związku z prowadzonymi od lat z powodzeniem poszukiwaniami ofiar obu totalitaryzmów zaistniała konieczność stworzenia Polskiej

²⁹ Szerzej: *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzeciński, Warszawa 2013; *Forensic Archaeology: A Global Perspective*.

³⁰ *Katyn w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004.

³¹ Por. A. Kola, *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Bełżcu*, [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015, s. 95–134.

³² Por. A. Kola, *Sprawozdanie z archeologicznych badań na terenie b. obozu zagłady Żydów w Sobiborze w 2000 r.*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000, nr 3, s. 89–92.

³³ A. Kwapiński, M. Piskorski, W. Molski, *Poszukiwania zabytków pod nadzorem archeologicznym na terenie dawnego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady w Stutthof*, [w:] *Archeologia w miejscach pamięci. Prace archeologiczne a nielegalne poszukiwania. Przestępczość wobec dziedzictwa archeologicznego oraz martyrologicznego*, red. K. Krawczyk, Sztutowo 2019, s. 17–28.

³⁴ Por. *Las Natoliński...*

³⁵ K. Szważyk, *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław-Rzeszów 2002; K. Szważyk, *Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu. Pola ofiar komunizmu*, Warszawa 2021.

Bazy Genetycznej Ofiar Totalitaryzmów, której działania usprawniają proces identyfikacji odnajdowanych osób.

Perspektywy badań

Mówiąc o perspektywach praktycznego wykorzystania metod archeologicznych w związku z badaniami zbrodni przeciwko pokojowi, ludzkości i przestępstw wojennych, warto wspomnieć o zbrodniach popełnianych przez Niemców w związku z budową kompleksu Riese w Górach Sowich³⁶. Obiekt ten, budowany przez nazistów już od 1943 roku, nie został ostatecznie zakończony z powodu konieczności przerwania prac w styczniu/lutym 1945 roku. Przeznaczenie szeregu podziemnych sztolni jakie zostały wybudowane w jego obrębie³⁷ nie zostało jednoznacznie wyjaśnione. Wśród licznych (i wciąż formułowanych) hipotez na jego temat dominują jednak te, które wskazują na budowę szeregu ukrytych schronów oraz fabryk pracujących na potrzeby przemysłu zbrojeniowego III Rzeszy. Zdekompletowana dokumentacja oraz niejednoznaczne zeznania świadków nie pozwalają do dziś precyzyjnie określić funkcji tego nietypowego obiektu, rozpalając wyobraźnię rzeszy osób od lat zainteresowanych wyjaśnieniem otaczającej go tajemnicy³⁸. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, iż do budowy Riese Niemcy zaangażowali jeńców (w tym również jeńców wojennych), którzy w ścisie katorżniczych warunkach pracowali przy drażeniu sztolni. W pracach tych uczestniczyli przede wszystkim jeńcy obozu KL Gross-Rosen, którzy rozlokowani zostali w bezpośrednim sąsiedztwie budowanego kompleksu (między innymi w Walimiu, Głuszycy i Kolcach). Z obszernych zeznań świadków, przesłuchiwanym w toku prowadzonego przez okręgową Komisję Badań Zbrodni Hitlerowskich w latach 1967–70 śledztwa, wyłania się obraz licznych zbrodni towarzyszących budowie kompleksu Riese³⁹. Pracujący tam przymusowi robotnicy byli mordowani, ginęli w wypadkach, wreszcie umierali na skutek chorób i wycieńczenia. Pojawiły się również informacje o prowadzeniu

³⁶ Por. m.in.: *Historia AL. Riese*, Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy, <https://www.gross-rosen.eu/historia-kl-gross-rosen/historia-al-riese/> (dostęp 27.01.2022).

³⁷ Obecnie część kompleksu stała się atrakcją turystyczną. Dla zwiedzających udostępniono między innymi sztolnie Walim-Reczka, Głuszycy, Osówka oraz Włodarz.

³⁸ Stąd też wciąż pojawiają się różnego rodzaju opracowania, przeważnie o charakterze popularno-naukowym, publicystycznym a niekiedy sensacyjnym, które skutecznie podtrzymują tajemniczą atmosferę wokół kompleksu, nie wyjaśniając jednak zasadniczych wątpliwości wokół niego, por. J. Kowalski, R.J. Kudelski, Z. Rekuć, *Tajemnice Riese*, Kraków 2009; J. Lamparska, *Ostatni świadek. Historia strażników hitlerowskich skarbów*, Kraków 2022; R. Mróz, *Projekt Riese*, Poznań 2022.

³⁹ Por. m.in. M. Maciejewski, *Filie obozu koncentracyjnego Gross-Rosen w Górach Sowich (1943–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1, 1974, s. 117–142.

na jeńcach obozu Gross-Rosen eksperymentów medycznych⁴⁰. Ogromna śmiertelność, która towarzyszyła pracom⁴¹, wiązała się z koniecznością pochowania ciał zmarłych. Zwłoki, jak wynika z relacji świadków, chowano w zbiorowych mogiłach w górach bądź odsyłało do krematorium znajdującego się w niedalekim KL Gross-Rosen⁴². Pojawiają się również informacje wskazujące o „paleniu zwłok prądem” w sztolniach⁴³. W przypadku więźniów z podobozu w Głuszycy odnotowano informacje, że zwłoki ofiar grzebane były na cmentarzu w Kolcach oraz w dołach o długości 30 m i szerokości 10 m, których lokalizacja jest nieznana. Z zebranych informacji wynika, że więźniowie podczas prac rozlokowani zostali zarówno w zaadaptowanych budynkach, specjalnie wybudowanych barakach jak i prowizorycznie przystosowanych ziemiankach. Dokładna liczba ofiar nie jest do dziś znana⁴⁴, jednak w opracowaniach naukowych dość często zwraca się uwagę na udokumentowany fakt skreślenia w grudniu 1944 roku z ewidencji KL Gross-Rosen 20 tys. więźniów⁴⁵. Trzeba przy tej okazji zauważyć, że na cmentarzu w Kolcach pochowano około 2 tys. ofiar⁴⁶, a miejsca pozostałych pochówków są znane jedynie orientacyjnie i nie były dotąd weryfikowane⁴⁷. W świetle rozpoznanych faktów szczególnie istotne wydają się dwie zasadnicze wątpliwości. Pierwsza z nich dotyczy określenia miejsc lokalizacji grobów masowych ofiar, druga rozpoznania funkcjonującej infrastruktury obozów, w których przetrzymywani byli więźniowie. Dotychczasowe (skądinąd szczątkowe) informacje pozwalają rzucić nieco światła przede wszystkim na obozy istniejące w Walimiu, Głuszycy i Kolcach. Ze źródeł archiwalnych oraz zeznań świadków wynika jednak niezbitcie, że w okolicy Wałbrzycha i na terenie samego miasta funkcjonowały kolejne obozy pracy przymusowej⁴⁸.

Mimo licznych prób zbadania tych kwestii, jak dotąd nie udało się udokumentować ani zakresu i przeznaczenia kompleksu Riese, ani pełnego rozmiaru popełnionych tam zbrodni. Nasza wiedza na temat liczby, narodowości i warunków życia codziennego więźniów (w przeciwieństwie do okoliczności ich śmierci: wycieńczenia katorżniczą pracą, chorób czy mordów) również pozostaje

⁴⁰ Por. J. Lamparska, *Imperium małych piekieł. Mroczne tajemnice obozu Gross-Rosen*, Kraków 2019.

⁴¹ W niektórych relacjach pojawiają się informacje o śmierci 50 więźniów dziennie. M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 125.

⁴² *Ibidem*, s. 126.

⁴³ *Ibidem*, s. 130.

⁴⁴ Za bezsporną przyjmuje się udokumentowaną liczbę 3045 zmarłych, którą podaje B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością wśród więźniów KL Gross-Rosen w Górach Sowich w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 8, 1982, s. 281.

⁴⁵ M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 126.

⁴⁶ Pojawiają się tu zasadnicze rozbieżności, bowiem świadkowie wskazywali nawet na 16 tys. ofiar, które pochowane miałyby być na tym cmentarzu, por. *ibidem*, s. 140.

⁴⁷ O problemach z określeniem zarówno liczby pracujących w kompleksie Riese więźniów, jak i ofiar śmiertelnych por. B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością...*, s. 275–307.

⁴⁸ M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 142.

niepełna. Problem ten dotyczy nie tylko Gór Sowich, lecz również innych filii KL Gross-Rosen, na przykład podobozów funkcjonujących w Brzegu Dolnym czy Kamiennej Górze⁴⁹.

Jak się okazuje, główny obóz Gross Rosen (Rogoźnica) wciąż może zaskoczyć badaczy. Na terenie funkcjonującego w tym miejscu muzeum w 2017 roku odkryto masową mogiłę zmarłych i zamordowanych podczas ewakuacji obozu więźniów. Zwłoki ukryte zostały w tak zwanej szczelinie przeciwlotniczej (rodzaj ziemnego schronu) a następnie zasypane⁵⁰. W pracach związanych z eksploracją tego nietypowego pochówku uczestniczyli archeolodzy z Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN⁵¹. Paradoksalnie może się zatem okazać, że nawet miejsca objęte specjalną formą ochrony prawnej⁵², posiadające status Pomnika Zagłady, nie zostały do końca przebadane, i to zarówno pod kątem historycznym jak i archeologicznym. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy mogą być chociażby odnotowywane na terenie Muzeum Auschwitz-Birkenau przestępstwa, z których część dotyczy przywłaszczenia przez zwiedzających części infrastruktury obozowej, a niekiedy także rzeczy osobistych ofiar, które znajdowały się między innymi w ruinach zburzonych baraków obozowych⁵³.

Wobec braku źródeł pisanych, ich małej wiarygodności lub niejednoznaczności zawartych w nich informacji, możemy posłużyć się metodami, którymi posługuje się współczesna archeologia. Można je wykorzystać również do weryfikacji informacji wynikających z zachowanych źródeł pisanych. Nowoczesne technologie pozwalają dziś na prowadzenie prospekcji opartych o analizę zdjęć lotniczych i satelitarnych w celu zlokalizowania poszukiwanych obiektów, na przykład grobów masowych czy nieczytelnych już w terenie śladów infrastruktury obozowej. W badaniach tego typu powszechnie wykorzystywane jest laserowe skanowanie

⁴⁹ Badania w tym zakresie prowadzili między innymi A. Konieczny, *Obozy spółki akcyjnej Śląska Wspólnota Przemysłowa w Górach Sowich w latach 1943–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980, s. 277–299; B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością...*, s. 275–307; B. Cybulski, *Analiza stanu więźniów w podobozach KL Gross-Rosen kompleksu „Riese” w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 7, 1981, s. 259–292.

⁵⁰ Dokładną lokalizację wskazywał uprzednio świadek, ale nie została zweryfikowana.

⁵¹ Postępowanie w tej sprawie prowadzone jest przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu, sygn. akt S 78.2017 Zn.

⁵² Ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady, tekst jedn. Dz.U. z 2015 r. poz. 2120, art. 2: „Pomnikami Zagłady są tereny, na których są położone: 1) Pomnik Męczeństwa w Oświęcimiu; 2) Pomnik Męczeństwa na Majdanku; 3) Muzeum „Stutthof” w Sztutowie; 4) Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy; 5) Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Treblince; 6) Muzeum Martyrologiczne — Obóz w Chełmnie nad Nerem; 7) Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze; 8) były Obóz Zagłady w Bełżcu”.

⁵³ Szerzej: O. Jakubowski, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu związanemu z Holocaustem — zarys zagadnienia*, [w:] *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, red. M. Trzcziński, O. Jakubowski, Wrocław 2016, s. 103–114; M. Trzcziński, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu — uwagi wstępne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 83–97.

terenu (LIDAR), które wskazuje na zmiany w ukształtowaniu terenu, obrazując umocnienia, wkopy, nasypy itp. W ramach tak zwanych badań nieinwazyjnych archeologia powszechnie korzysta też z prospekcji geofizycznej, która umożliwia ujawnienie anomalii znajdujących się w gruncie oraz pod wodą. Do poszukiwań fundamentów niewidocznych „gołym okiem” obiektów używane są między innymi georadary, pomocna może okazać się również metoda elektrooporowa⁵⁴. Wszelkie ujawnione anomalie mogą zostać zweryfikowane metodami inwazyjnymi przy pomocy odwiertów geologicznych lub wkopów sondażowych. Metody nieinwazyjne, zwłaszcza skaningu laserowego były ostatnio wykorzystywane w związku z badaniami przywoływanego już kompleksu Riese w Górach Sowich⁵⁵. Wyniki tych badań są obiecujące i domagają się podjęcia terenowych prac wykopaliskowych. Nowe technologie niewątpliwie umożliwiają kontynuowanie i rozwijanie badań opartych dotąd wyłącznie na archiwaliach. Niekompletność dokumentacji i ograniczona wiarygodność zachowanych zeznań świadków powoduje, że stan naszej wiedzy na temat badań wielu obiektów związanych ze zbrodniami obu totalitaryzmów, z którymi powiązana jest historia najnowsza Polski, jest wciąż niewystarczający.

Rozwijające się nowe specjalizacje, przede wszystkim archeologia konfliktów zbrojnych oraz mająca nieco węższą konotację archeologia totalitaryzmów, otwierają nową perspektywę badawczą, która pozwala na pełniejsze wyjaśnienie zbrodni poprzez rozpoznanie ich zachowanych śladów materialnych. Pośród badanych obiektów obok miejsc kaźni coraz częściej znajdują się miejsca pracy przymusowej, których rozpoznanie pozwala na zrekonstruowanie życia codziennego więźniów⁵⁶. Na terenie Polski znajdują się miejsca o charakterze martyrologicznym ściśle powiązane ze zbrodniczymi działaniami obu okupantów (niemieckiego i sowieckiego). Cześć z nich jest dobrze rozpoznana i otoczona właściwą ochroną prawną, choć przywołany przykład odnalezienia w 2017 roku masowego grobu na terenie obozu Gross-Rosen może budzić niepokój. W dalszym ciągu istnieje jednak szereg miejsc kaźni i przymusowej pracy, które nie zostały naukowo

⁵⁴ Szerzej: M. Trzcziński, *Kryminalistyka i archeologia sądowa w procesie poszukiwania ukrytych zwłok*, Warszawa 2021, s. 171–232; A. Górecki, *Metody wykorzystywane przez polskich kryminalistów i archeologów przy eksploracji mogił — różnice i zbieżności*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Arcaeologica” 2017, nr 32, s. 23–42.

⁵⁵ A. Kamola *et al.*, *Forgotten Nazi Forced Labour Camps: Arbeitslager Riese (Lower Silesia, SE Poland) and the Use of Archival Aerial Photography and Contemporary LiDAR and Ground Truth Data to Identify and Delineate Camp Areas*, „Remote Sensing” 12, 2020, nr 11, 1802, doi:10.3390/rs12111802.

⁵⁶ Przykładem mogą tu być między innymi prace archeologiczne prowadzone przez czeskich archeologów w Rolawie, gdzie w czasie II wojny światowej znajdowała się kopalnia cynku, w której przymusowo pracowali jeńcy wojenni. Szerzej: P. Hasil, D. Novák, J. Hasil, *Smrt dołu Sauersack/Rolava (okres Sokolov). Zánik důlního závodu v mezioborové perspektívě*, „Archeologia Historica” 40, 2015, nr 1, s. 179–205.

rozpoznane ani otoczone ochroną prawną⁵⁷. Kontynuowanie nie zawsze zakończonych ostatecznie badań terenowych w miejscach związanych z martyrologią, jak również rozpoczęcie badań w miejscach rozpoznanych jedynie wstępnie na podstawie źródeł pisanych, wydaje się koniecznością. Zasadniczym celem badawczym jest wciąż odnalezienie i identyfikacja ofiar oraz właściwe upamiętnienie miejsc. Aktywność archeologii zaangażowanej w proces badań nad ofiarami obu totalitaryzmów wpisuje się również w szerszą problematykę ochrony dziedzictwa martyrologicznego, której zaczęto poświęcać w ostatnich latach więcej uwagi⁵⁸.

Bibliografia

- Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzciniński, Warszawa 2013.
- Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015.
- Cieśla R., Trzciniński M., Szwagrzyk K., Drawc M., *Interdisciplinary Examination of Documents of Historical Significance*, „International Journal of Conservation Science” 11, 2020, nr 3, s. 669–678.
- Cybulski B., *Analiza stanu więźniów w podobozach KL Gross-Rosen kompleksu „Riese” w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 7, 1981, s. 259–293.
- Cybulski B., *Z badań nad śmiertelnością wśród więźniów KL Gross-Rosen w Górach Sowich w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 8, 1982, s. 275–308.
- Djurić M., Starović A., *Forensic Archaeology in Serbia: From Exhumation to Excavation*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 149–157.
- Dróżdż D., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2012.
- Etxeberria F., Herrasti L., Serulla F., Márquez-Grant N., *Contemporary Exhumations in Spain: Recovering the Missing from the Spanish Civil War*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 489–497.
- Górecki A., *Metody wykorzystywane przez polskich kryminalistyków i archeologów przy eksploracji mogił — różnice i zbieżności*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Arcaeologica” 2017, nr 32, s. 23–46.
- Hanson I., *Forensic Archaeology and the International Commission on Missing Persons: Setting Standards in an Integrated Process*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 415–425.
- Hasil P., Novák D., Hasil J., *Smrt dolu Sauersack/Rolava (okres Sokolov). Zánik důlního závodu v mezioborové perspektívě*, „Archeologia Historica” 40, 2015, nr 1, s. 179–205.
- Iwanek T., *Zbrodnia ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015.
- Jakubowski O., *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu związanemu z Holocaustem — zarys zagadnienia*, [w:] *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, red. M. Trzciniński, O. Jakubowski, Wrocław 2016, s. 103–114.

⁵⁷ Przykładem mogą tu być filiacje KL Gross Rosen między innymi w Górach Sowich czy Kamiennej Górze, których status prawny jest niejednoznaczny, a prowadzona w nich aktywność komercyjna wzbudza niekiedy kontrowersje.

⁵⁸ Szerzej: *Badanie roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu (narodowej) tożsamości w sytuacjach pokonfliktowych*, Warszawa 2019 (materiały konferencyjne).

- Kajda K., Kobialka D., *Archeologia współczesności jako odpowiedź na kryzys dyscypliny*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 2, s. 27–45.
- Kamola A., Różycki S., Bylina P., Lewandowski P., Burakowski A., *Forgotten Nazi Forced Labour Camps: Arbeitslager Riese (Lower Silesia, SE Poland) and the Use of Archival Aerial Photography and Contemporary LiDAR and Ground Truth Data to Identify and Delineate Camp Areas*, „Remote Sensing” 12, 2020, nr 11, 1802, doi:10.3390/rs12111802.
- Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004.
- Kola A., *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.
- Kola A., *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Bełżcu*, [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015, s. 95–134.
- Kola A., *Sprawozdanie z archeologicznych badań na terenie b. obozu zagłady Żydów w Sobiborze w 2000 r.*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000, nr 3, s. 89–92.
- Kowalski J., Kudelski R.J., Rekuć Z., *Tajemnice Riese*, Kraków 2009.
- Krzan B., *Celowość kodyfikacji zbrodni przeciwko ludzkości przez Komisję Prawa Międzynarodowego ONZ*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 45–68.
- Kwapiński A., Piskorski M., Molski W., *Poszukiwania zabytków pod nadzorem archeologicznym na terenie dawnego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady w Stutthof*, [w:] *Archeologia w miejscach pamięci. Prace archeologiczne a nielegalne poszukiwania. Przystępczość wobec dziedzictwa archeologicznego oraz martyrologicznego*, red. K. Krawczyk, Sztutowo 2019, s. 17–28.
- Lamparska J., *Imperium małych piekieł. Mroczne tajemnice obozu Gross-Rosen*, Kraków 2019.
- Lamparska J., *Ostatni świadek. Historia strażników hitlerowskich skarbów*, Kraków 2022.
- Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021.
- Lynch T., Cooksey J., *Battlefield Archaeology*, Chalford 2007.
- Maciejewski M., *Filie obozu koncentracyjnego Gross-Rosen w Górach Sowich (1943–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1, 1974, s. 117–142.
- Mról R., *Projekt Riese*, Poznań 2022.
- Piekalski J., *Archeologia historyczna w Europie Środkowej*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 2, s. 5–11.
- Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology*, red. H. Meller, Halle 2009.
- Sojka T., *Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych*, t. 1–2, Poznań 1974. [niepublikowana rozprawa doktorska; maszynopis w Katedrze Kryminalistyki UW].
- Stadnicki T., *Funkcja śledcza Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6, s. 102–107.
- Szwagrzyk K., *Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu. Pola ofiar komunizmu*, Warszawa 2021.
- Szwagrzyk K., *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław-Rzeszów 2002.
- The Scientific Investigations of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*, red. M. Cox, A. Flavel, I. Hanson, J. Laver, R. Wessling, Cambridge 2008.
- Trzcziński M., *Kryminalistyka i archeologia sądowa w procesie poszukiwania ukrytych zwłok*, Warszawa 2021.
- Trzcziński M., *Przystępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu — uwagi wstępne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 83–97.
- Waingertner P., *Eksterminacja obywateli Drugiej Rzeczypospolitej pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, [w:] *Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021, s. 14–26.
- Wrzosek J., *Od archeologii pól bitewnych do archeologii konfliktów*, [w:] *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019, s. 32–42.

DOBROCHNA OSSOWSKA-SALAMONOWICZ

ORCID: 0000-0002-6617-9096

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

dobrochna.ossowska@uwm.edu.pl

MONIKA GIŻYŃSKA

ORCID: 0000-0002-5483-9878

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

monika.gizyńska@uwm.edu.pl

Standardy delegalizacji partii politycznych w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka — zagadnienia wybrane

Słowa kluczowe: partie polityczne, delegalizacja, rozwiązanie partii politycznych, ETPCz, demokracja walcząca.

STANDARDS OF DELEGALIZATION OF POLITICAL PARTIES
IN THE LIGHT OF THE JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT
OF HUMAN RIGHTS: SELECTED ISSUES

Abstract

The article presents selected issues related to delegalization of political parties. The political parties are indispensable institutions in the systemic life of a democratic state. The authors analyze selected judgments of the European Court of Human Rights related to the standards of delegalization of political parties. The authors conclude that in the existing case law of the ECHR, the main focus is on the external activities of political parties. In determining whether a political party is undemocratic, the focus is primarily on the aims and practices of the party.

Keywords: political parties, delegalization, dissolution of political parties, ECHR, militant democracy.

Wprowadzenie

Partie polityczne są we współczesnych społeczeństwach demokratycznych podstawową formą organizacji, za pomocą której wyrażane są polityczne preferencje obywateli. Ich istotną funkcją jest legitymizowanie władzy poprzez udział w wyborach. Partie polityczne mają więc fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania ustroju demokratycznego. Jednym z głównych zarzutów podnoszonych przeciwko systemom demokratycznym jest to, że nie potrafią się bronić przed wykorzystywaniem demokratycznych mechanizmów przejmowania władzy przez ugrupowania totalitarne. Podkreślić należy, że miarą dojrzałości państwa demokratycznego i społeczeństwa obywatelskiego jest przede wszystkim brak poparcia dla idei totalitarnych. Często jednak mechanizmy demokracji pozostają w tej kwestii bezsilne.

Niewątpliwie jednym z najskuteczniejszych środków ochrony demokracji jest edukacja i budowa społeczeństwa obywatelskiego, które jest warunkiem właściwie funkcjonującego ustroju demokratycznego. Społeczeństwo obywatelskie wnosi bowiem ważny wkład w dyskusję o sprawach publicznych. Niezależnie od wielości definicji społeczeństwa obywatelskiego, z pewnością można przyjąć za Dorotą Pietrzyk-Reeves, że „społeczeństwo to może być pojmowane jako sfera dobrowolnego ludzkiego zrzeszenia, którego podmiotami są wolne i autonomiczne jednostki, uwikłane w sieć różnego rodzaju relacji i powiązań”¹. Jak pisał Stefan Iwanowski, społeczeństwo obywatelskie „to takie, w którym obywatele biorą sprawy w swoje ręce, nie oglądając się na instytucjonalną pomoc rządu”². W praktyce społeczeństwo obywatelskie potrafi zarządzać własnym państwem i własnymi sprawami (w tym także przez konstytucyjne organy władzy)³. Najczęściej jednak organizuje się instytucjonalnie w formie organizacji pozarządowych czy partii politycznych⁴.

¹ D. Pietrzyk-Reeves, *Współczesny kształt idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego. Między teorią a praktyką*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006, s. 14. Por. także: D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.

² S. Iwanowski, *Prawne formy organizowania się społeczeństwa*, „Samorząd Terytorialny” 2010, nr 1–2, s. 22.

³ J. Regulski, *Samorządność i społeczeństwo obywatelskie — kilka pytań i wiele wątpliwości*, „Samorząd Terytorialny” 2013, nr 3, s. 5–9.

⁴ H. Izdebski, *Samorząd a organizacje społeczeństwa obywatelskiego — organizacje pozarządowe*, [w:] *Samorząd terytorialny. Pionowy podział władzy*, Warszawa 2020, https://sip-1hex-1pl-10000f41103a9.han.uwm.edu.pl/#/monograph/369467986/18/izdebski-hubert-samorzad-terytorialny-pionowy-podzial-wladzy?keyword=%22spo%C5%82ecze%C5%84stwo%20obywatelskie%22&unitId=passage_533 (dostęp: 18.09.2021).

Koncepcje obrony demokracji

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że potrzeba delegalizacji partii politycznych wyrosła z doświadczeń faszyzmu i nazizmu. Wyciągnięte z nich wnioski miały zasadnicze znaczenie dla ponownego rozważenia kwestii, czy demokrację da się ochronić przed wewnętrznymi atakami i wynaturzeniem⁵.

Niezależnie od różnego rozumienia demokracji i tego, jakim narzędziem ochrony demokracji przyznamy prymat, wyróżnia się w literaturze trzy podstawowe koncepcje samoobrony demokracji:

1. wojownicza: w 1937 roku Karl Loewenstein w dwóch artykułach przedstawił koncepcję tak zwanej „demokracji walczącej” (*militant democracy*). Koncepcja ta opiera się na idei, że demokracje powinny bronić się przed działaniami antydemokratycznymi za pomocą środków przewidzianych w konstytucji. Demokracja nie może bowiem przetrwać bez dobrze sformułowanej linii obrony przed tymi, którzy dążą do jej unicestwienia. Zagrożenie dla demokracji może płynąć z ruchów politycznych mających na celu demontaż instytucji demokratycznych, zwłaszcza wtedy, gdy coraz bardziej zauważalne i istotne stają się ekstremistyczne ruchy polityczne. Loewenstein uważał, że jedynym sposobem, w jaki narody demokratyczne mogą się bronić przed faszyzmem, jest odmawianie grupom faszystowskim korzystania z podstawowych praw, takich jak wolność słowa, prasy i zgromadzeń czy równy udział w wyborach, ponieważ faszystowscy przywódcy wykorzystywali zasady demokracji przeciwko niej samej. Jego zdaniem obrona demokracji wymaga zatem przecięcia linii komunikacyjnych między oportunistycznymi elitami politycznymi a niestabilnymi obywatelami. Należy w tym celu podjąć (w ramach „ustawodawstwa antyekstremistycznego”) środki polityczne i prawne skierowane do elit, takie jak zakaz działalności partii antydemokratycznych i milicji partyjnych, ale również ograniczyć obywatelskie prawa podstawowe, na przykład wolność zgromadzeń i wolność słowa, a także ustanowić policję polityczną. W praktyce ten model demokracji (walczącej) pozwala na czasowe zawieszenie podstawowych wolności i tym samym dominację aparatu władzy w imię ochrony konstytucyjnej demokracji⁶. Współcześnie koncepcja „demokracji walczącej” jest często poddawana analizie i równie często krytykowana.

2. proceduralna: podejście „proceduralne”, związane z Hansem Kelsenem, jest często traktowane jako całkowite przeciwieństwo wojowniczości. Kelsen odrzucał konstytucjonalizację środków represyjnych i wykluczających oraz podkreślał otwartość i pluralizm jako bezwarunkowe zasady demokracji. Autor *Czystej teorii prawa* uważał też, że państwo musi dopuszczać nawet te ruchy polityczne, które promują poglądy powszechnie uważane za niedopuszczalne, a nawet jawnie

⁵ J. Rak, *Quasi-Militant Democracy as a New Form of Sacred in Poland During the Corona Crisis*, „Journal of the Study of Religions and Ideologies” 19, 2020, nr 57, s. 111–128.

⁶ K. Loewenstein, *Militant Democracy and Fundamental Rights, II*, „The American Political Science Review” 31, 1937, nr 4, s. 656–658.

antydemokratyczne i nieliberalne. Argumentował, że demokracja, która próbuje się bronić wbrew woli większości, przestaje być demokracją, bez względu na konsekwencje większości⁷. Kelsen, uważał, że nawet antydemokraci mają moralne prawa do pełnego uczestnictwa demokratycznego i że środki demokracji zbrojnej zawsze niosą ze sobą koszty moralne, które należy wziąć pod uwagę przy ustalaniu, czy środki demokracji zbrojnej są uzasadnione, czy nie⁸.

3. społeczna: inaczej zwana też „socjalnym” modelem demokratycznej samoobrony, opracowana przez myślicieli takich jak Alf Ross⁹ i Hermann Heller. Koncepcja ta zakłada, że faszyzm wyłania się z powodu dezintegracji społecznej, i że każda próba przeciwdziałania mu powinna obejmować wysiłki na rzecz przywrócenia sprawiedliwości społecznej i wzmocnienia etosu demokratycznego¹⁰. Podobnie jak Loewenstein, Ross nieufnie podchodził do propagandy masowej. Pokładał większe nadzieje w możliwości uczynienia ludności „odporną na propagandę” poprzez edukację demokratyczną. Uznawał faszyzm za większe zagrożenie dla demokracji niż to, które stanowi komunizm. Przede wszystkim jednak twierdził, że demokrację należy postrzegać jako dobrodziejstwo, o które każdego dnia trzeba walczyć od nowa¹¹.

Istota delegalizacji partii politycznych

Pluralizm jest podstawową cechą społeczeństw demokratycznych, gwarantuje bowiem możliwość powstawania i istnienia partii politycznych odzwierciedlających poglądy różnych grup społecznych, w tym również takich, których zapatrywania i wyobrażenia znajdują się w opozycji w stosunku do idei oficjalnie uznawanych. Do istoty systemu demokratycznego należy przedstawianie i dyskutowanie różnorodnych programów politycznych, nawet jeżeli kwestionują one sposób aktualnej organizacji państwa — zakładając, że nie zagrażają one samej demokracji. Zdaniem autorek partii polityczne mają niezbywalne znaczenie dla rozwoju procesów demokratycznych, a zatem rozwiązanie jednej z nich należy traktować jako ostateczność. Jednak ochrona prawna zdecydowanie nie przysługuje ugrupowaniom, którym wykazano powiązania z organizacjami terrorystycznymi. Działalność partii politycznych jest gwarantowana przez zasadę wolności zrzeszania się, nie ma ona jednak charakteru absolutnego. Istnieje bowiem

⁷ H. Kelsen, *Foundations of Democracy*, „Ethics” 55, 1955, nr 1, cz. 2, s. 1–101; R.S. Clark, *Hans Kelsen’s Pure Theory of Law*, „Journal of Legal Education” 22, 1969, nr 2, s. 170–196.

⁸ L. Vinx, *Democratic Equality and Militant Democracy*, „Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory” 27, 2020, nr 4, s. 685–701.

⁹ A. Ross, *Why Democracy?*, Cambridge 1952, s. 249.

¹⁰ Zob. też: L. Norman, A. Malkopoulou, *Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives*, „Political Studies” 66, 2018, nr 2, s. 442–458.

¹¹ Szerzej: A. Bień-Kacała, A. Jackiewicz, *Militant democracy — demokracja, która sama się broni?*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 8, s. 25–41.

możliwość nałożenia sankcji na partie polityczne, które nie przestrzegają przepisów prawa, poprzez wprowadzenie zakazu ich funkcjonowania oraz rozwiązanie. To ostatnie może być uzasadnione jedynie w przypadku, gdy partia opowiada się za stosowaniem przemocy lub wykorzystuje ją jako polityczny środek do obalenia demokratycznego porządku konstytucyjnego, podważając w ten sposób prawa i wolności zagwarantowane w konstytucji¹². Podkreślić również należy, że partia polityczna jako całość nie powinna ponosić odpowiedzialności tego rodzaju za indywidualne zachowanie swoich członków, które nie jest dozwolone przez partię w ramach działań politycznych/publicznych i partyjnych¹³.

Analiza wybranych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Europejski Trybunał Praw Człowieka¹⁴ w swoich orzeczeniach, wydanych na podstawie Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 roku wraz z protokołami dodatkowymi¹⁵, często wiąże wolność zgromadzeń i stowarzyszenia się (art. 11 EKPCz) z wolnością wyrażania opinii (art. 10 EKPCz). Trybunał, stwierdzając naruszenie przez państwa-strony art. 11 EKPCz i rozważając kwestię dopuszczalności rozwiązania partii politycznej oceniał czy:

- stanowiło to pilną potrzebę społeczną,
- istniały wiarygodne dowody zagrożenia demokracji na skutek dalszego funkcjonowania partii,
- działania i wypowiedzi członków partii tworzyły jasny i jednoznacznie sprzeczny z koncepcją społeczeństwa demokratycznego obraz.

W sprawie *Herri Batasuna i Batasuna przeciwko Hiszpanii* (skargi nr 25803/04 oraz 25817/04) Trybunał orzekł, że przedsięwzięcia realizowane przez skarżących (nacjonalistyczne ugrupowania baskijskie) pozostawały w sprzeczności z pojęciem społeczeństwa demokratycznego i stanowiły realne zagrożenie dla hiszpańskiej demokracji. Trybunał stwierdził, że partia polityczna, której przywódcy zachęcają do przemocy lub proponują wprowadzenie zasad bez poszanowania demokracji lub w celu unicestwienia demokracji oraz łamania praw

¹² O. Akbulut, *Criteria Developed by the European Court of Human Rights on the Dissolution of Political Parties*, „Fordham International Law Journal” 34, 2010, nr 1, s. 45–77.

¹³ *Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures*, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), 10.01.2000, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e) (dostęp: 13.02.2023).

¹⁴ Dalej jako Trybunał lub ETPCz.

¹⁵ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolnościach z dnia 4 listopada 1950 r. wraz z protokołami dodatkowymi, Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284. Dalej EKPCz lub Konwencja.

i wolności uznawanych w systemie demokratycznym, nie może domagać się ochrony Konwencji. Trybunał potwierdził zatem, że nie doszło do naruszenia Artykułu 11 EKPCz, a hiszpańskie sądy, po szczegółowej analizie przedstawionego materiału dowodowego, doszły do rozsądnego wniosku, że istnieje powiązanie pomiędzy partiami Herri Batasuna i Batasuna a separatystyczną organizacją terrorystyczną ETA. W obliczu zagrożenia atakami terrorystycznymi, które istnieje w Hiszpanii od wielu lat, powiązania te mogą być obiektywnie uznane jako zagrożenie dla demokracji¹⁶.

W innej, równie kontrowersyjnej sprawie, *Refah Partisi (The Welfare Party) i inni przeciwko Turcji* (skargi nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98), turecki Sąd Konstytucyjny zdelegalizował turecką Partię Dobrobytu. Jak relacjonuje Ada Paprocka:

W momencie delegalizacji Partia Dobrobytu stanowiła jedną z głównych sił politycznych Turcji [...] [a — D.O.-S., M.G.] jej lider (Necmettin Erbakan) pełnił funkcję premiera. [...] Rozwiązanie partii zostało uzasadnione tym, że stanowiła ona „ośrodek działań sprzecznych z zasadą sekularyzmu”. Jej przywódcy postulowali bowiem wprowadzenie nowego porządku prawnego, który zakładał zróżnicowanie systemów prawnych, którym podlegałyby poszczególne grupy obywateli w zależności od wyznawanej przez nich religii (wprowadzenie specyficznego pluralizmu prawnego). Specjalny status miał być przyznany prawu islamskiemu (prawu szariatu) jako porządkowi wiążącemu muzułmanów oraz obowiązującemu w relacjach pomiędzy nimi a innymi grupami religijnymi. Ponadto, jak ustalił Turecki Sąd Konstytucyjny, a następnie ETPCz, liderzy partii wypowiadali się przeciwko obowiązującemu w Turcji zakazowi noszenia chust islamskich w placówkach publicznych i edukacyjnych, a także odwoływali się do idei dżihadu w sposób, który sugerował, że nie wykluczają użycia przemocy do realizacji swoich celów oraz nawołują do nienawiści i dyskryminacji na tle religijnym. [...] Wprowadzenie szariatu byłoby, zdaniem ETPCz, niedopuszczalne dlatego, że zasady tego prawa odnoszące się na przykład do prawa karnego, statusu prawnego kobiet czy stosunku do innych wyznań nie mogłyby być uznane za zgodne z zasadami demokracji. Ponadto Trybunał wskazał na wypowiedzi przywódców partii, sugerujące możliwość odwołania się do przemocy. Uznał więc, że Partia Dobrobytu mogła być uznana za antydemokratyczną¹⁷.

¹⁶ „W marcu 2003 roku hiszpański Sąd Najwyższy uznał obie partie za nielegalne, postanowił o ich rozwiązaniu i likwidacji ich majątku. Odniósł się do ustawy z 2002 r. o partiach politycznych, uznając, że partie te były częścią »terrorystycznej strategii ‘taktycznej separacji’« i że istnieją istotne podobieństwa pomiędzy nimi, a organizacją terrorystyczną ETA”, *Zestawienie — Partie polityczne i stowarzyszenia*, European Court of Human Rights, 19.08.2015, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Political_parties_POL.pdf (dostęp: 13.02.2023). Por. wyrok: ETPCz z dnia 30 czerwca 2009 r., Herri Batasuna i inni przeciwko Hiszpanii (skargi nr 25803/04 i 25717/04), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93475> (dostęp: 14.11.2021); S. Türkeş-Kılıç, *Political Party Closures in European Democratic Order: Comparing the Justifications in DTP and Batasuna Decisions*, „Journal of European Public Policy” 23, 2016, nr 4, s. 492–509.

¹⁷ A. Paprocka, *Delegalizacja organizacji skrajnych — standardy Rady Europy i wnioski dla polskiej praktyki*, s. 6–7, *Otwarta Rzeczpospolita*, 23.10.2012, <http://www.otwarta.org/wp-content/uploads/2011/11/Broszura-Paprocka-Delegalizacja-organizacji-skrajnych.pdf> (dostęp: 24.02.2023). ETPCz w wyroku z dnia 9 kwietnia 2002 r., *Yazar i inni przeciwko Turcji* (skargi nr 22723/93, 22724/93 i 22725/93) stwierdził, że partia dążąca do zmian w istniejącym systemie ustrojowym

Standard wypracowany przez ETPCz w wyroku w sprawie *United Communist Party of Turkey i inni przeciwko Turcji* (skarga nr 19392/92) był podstawą rozstrzygnięć wszystkich kolejnych orzeczeń w podobnych sprawach, to jest wyroku z 25 maja 1998 roku *Socialist Party i inni przeciwko Turcji* (skarga nr 21237/93); z 8 grudnia 1999 roku *Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) przeciwko Turcji*, (skarga nr 23885/94)¹⁸; z 13 lutego 2003 roku *Refah Partisi (The Welfare Party) i inni przeciwko Turcji* (skargi nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98); z 5 października 2004 roku *Presidential Party of Mordovia przeciwko Rosji* (skarga nr 65659/01); z 14 lutego 2006 r. w sprawie *Christian Democratic People's Party przeciwko Mołdawii* (skarga nr 28793/02)¹⁹.

Jak wynika z bogatego orzecznictwa ETPCz, jedynie system demokratyczny w pełni spełnia wymóg pluralizmu postulowany przez Konwencję. Została ona bowiem zaprojektowana w celu promowania i podtrzymania ideałów i wartości społeczeństwa demokratycznego. Wszelkie ingerencje dokonywane w ramach tego

cieszy się ochroną na podstawie Konwencji (a więc nie może być zdelegalizowana), jeśli spełnia następujące warunki:

- 1) używa do tego celu środków zgodnych z prawem i demokratycznymi;
- 2) sama proponowana przez nią zmiana jest zgodna z podstawowymi zasadami demokratycznymi.

Test też został zastosowany także w orzeczeniu z dnia 13 lutego 2003 r., *Partia Dobrobytu i inni przeciwko Turcji*, skargi nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (dostęp: 14.04.2019); S.M. Buczyński, *Finansowanie organizacji ekstremistycznych na przykładzie funkcjonowania rynku towarów podrabianych*, [w:] *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, red. W. Pływaczewski, P. Lubiewski, Olsztyn 2014, s. 158–161; I. Kamiński, *Islamska chusta i zastony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 11, 2013, s. 7–19.

¹⁸ „Partia Wolności i Demokracji (ÖZDEP) została założona w październiku 1992 roku, jednak już lipcu 1993 roku turecki Trybunał Konstytucyjny wydał wyrok rozwiązujący ÖZDEP. Uznał bowiem, że program polityczny Partii Wolności i Demokracji zakładał podważanie integralności terytorialnej i świeckiego charakteru państwa oraz jedności narodu. Przedstawiciele partii postanowili rozwiązać ją przed wejściem w życie wyroku, aby uchronić siebie i przywódców partii przed konsekwencjami wyroku rozwiązującego — czyli zakazem kontynuacji podobnej działalności w innych partiach politycznych. ETPCz stwierdził, że doszło do naruszenia Artykułu 11 Konwencji. Trybunał nie znalazł niczego w programie politycznym ÖZDEP co mogłoby być uznane za nawoływanie do użycia przemocy, do powstania lub innego odrzucenia zasad demokracji, czy zachęcało do separacji Kurdów od Turcji. Według Trybunału, uznanie takiego programu politycznego za niezgodny z podstawowymi zasadami i strukturą państwa tureckiego nie oznacza naruszenia zasad demokracji. Esencją demokracji jest poddanie debacie różnorodnych programów politycznych, zwłaszcza uwzględniając te, które kwestionują obecną organizację funkcjonowania państwa, jeżeli tylko nie czynią szkody samej demokracji”, *Zestawienie — Partie polityczne i stowarzyszenia*. Por. wyrok z 8 grudnia 1999 roku *Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) przeciwko Turcji*, skarga nr 23885/94, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-68448-68916> (dostęp: 29.12.2021).;

¹⁹ Szerzej na temat konstytucyjnych podstaw delegalizacji partii komunistycznej w Turcji zob.: K. Cavanaugh, E. Hughes, *Rethinking What Is Necessary in a Democratic Society: Militant Democracy and the Turkish State*, „Human Rights Quarterly” 38, 2006, nr 3, s. 623–654.

ustroju muszą być stosowane przy użyciu środków przewidzianych przez prawo, zgodne z zasadami demokracji (konieczne w demokratycznym państwie, niezbędne i zasadne) i z poszanowaniem praw i wolności jednostki. Państwo ma także prawo do podejmowania wszelkich środków zapobiegawczych w celu ochrony demokracji, jeżeli na przykład wskutek działania partii politycznej dochodzi do bezpośredniego naruszenia praw innych osób (a w konsekwencji także podważenia podstawowych wartości stanowiących podstawę istnienia i funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego). Jedną z takich wartości jest współistnienie członków społeczeństwa wolnego od segregacji rasowej, bez której [sic!] nie można wyobrazić sobie społeczeństwa demokratycznego. Kryterium marginalności wpływu partii czy stowarzyszenia nie może stanowić wytłumaczenia dla bierności zinstytucjonalizowanych form ochrony zarówno bezpieczeństwa systemu demokratycznego jak i obywateli (kryterium pomocnicze)²⁰.

Artykuł 17 EKPCz przewiduje, że żadne z postanowień Konwencji nie może być interpretowane jako przyznanie jakiegokolwiek państwu, grupie lub osobie prawa do podjęcia działań lub dokonania aktu zmierzającego do zniweczenia praw i wolności wymienionych w Konwencji albo ich ograniczenia w większym stopniu, niż to przewiduje Konwencja. Z kolei z art. 18 EKPCz wynika, że ograniczenia praw i wolności, na które zezwala Konwencja, nie będą stosowane w innych celach niż te, dla których je wprowadzono. W literaturze przedmiotu można znaleźć pogląd, że wprowadzona art. 17 EKPCz klauzula zakazująca nadużywania postanowień EKPCz uzasadniana jest między innymi przez odwołanie się do „wojującej demokracji”, koncepcji opartej na założeniu, że funkcjonowanie ustroju opartego na zasadach demokracji wymaga wyposażenia go w narzędzia prawne pozwalające na obronę przed zagrożeniami ze strony ugrupowań skrajnych, chcących wykorzystać demokratyczne procedury i instytucje państwa do celów diametralnie odbiegających od podstaw aksjologicznych praworządności państwa. Artykuł 17 EKPCz nie ma znaczenia samodzielnego i zawsze musi być stosowany w powiązaniu z poszczególnymi materialnymi postanowieniami Konwencji, odnoszącymi się do konkretnych praw i wolności. Bardzo często wiązany jest z art. 11 EKPCz (wolnością zgromadzania się i stowarzyszania się) oraz art. 10 EKPCz (wolnością wyrażania opinii). W tym przedmiocie ważne jest orzeczenie nieistniejącej już Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie *Kühnen przeciwko Niemcom*, która uznała za niedopuszczalną do rozpoznania przez Trybunał skargę niemieckiego dziennikarza-neonazisty Michaela Kühnena, który w 1985 roku został skazany na trzy lata i cztery miesiące więzienia za to,

²⁰ Wyrok ETPCz z dnia 25 czerwca 2013 r., *Vona przeciwko Węgrom*, skarga nr 35943/10, [https://etpcz.ms.gov.pl/detailsetpc/\\$N/9900000000000001_I_ETPC_035943_2010_Wy_2013-07-09_001](https://etpcz.ms.gov.pl/detailsetpc/$N/9900000000000001_I_ETPC_035943_2010_Wy_2013-07-09_001) (dostęp: 14.09.2021). A. Paprocka, *Delegalizacja organizacji skrajnych — standardy Rady Europy i wnioski dla polskiej praktyki*, s. 10, *Otwarta Rzeczpospolita*, 23.10.2012, <http://www.otwarta.org/wp-content/uploads/2011/11/Broszura-Paprocka-Delegalizacja-organizacji-skrajnych.pdf> (dostęp: 14.09.2021).

że w swoich publikacjach „w sposób agresywny propagował odrodzenie NSDAP i narodowego socjalizmu, a wraz z nim stanu przemocy i bezprawia, który istniał w Niemczech między 1933 a 1945 r.”²¹

W innej, nieco później rozstrzyganej sprawie ETPCz uznał, „że narodowy socjalizm jest ideologią totalitarną, która nie może być chroniona w żaden sposób w świetle art. 17 Konwencji. Z tych względów ETPCz uznał skargę [Hansa Jorga Schimanka — D.O.-S., M.G.] za za niedopuszczalną”²². Sądy austriackie skazały H.J. Schimanka na osiem lat pozbawienia wolności za propagowanie ideologii nazistowskiej. Uznały, że „prowadził regularne spotkania z innymi członkami założonej przez siebie nieformalnej organizacji, w trakcie których gloryfikowano idee nazistowskie i zaprzeczano zbrodniom Trzeciej Rzeszy. Wydawał także nazistowskie ulotki oraz organizował specjalne wyjazdy i szkolenia dla swoich zwolenników”²³.

Zarówno w sprawie Kühnena, jak i Schimanka, instytucje unijne tylko pośrednio odnosiły się do kwestii działalności partii politycznych. Skarżącymi były osoby fizyczne (a nie osoby prawne). Klauzula limitacyjna z art. 17 EKPCz najczęściej odnoszona jest do nadużywania wolności zrzeszania się, wolności wyrażania poglądów oraz szeroko rozumianej wolności prowadzenia działalności politycznej (zwłaszcza kandydowania w wyborach)²⁴.

²¹ Jak wynika z orzeczenia Europejskiej Komisji Praw Człowieka skarżący (Michael Kühnen) był jednym z liderów w ANS/NA, organizacji rzekomo próbująca przywrócić Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników (NSDAP) zabronioną w Niemczech. Według orzeczenia sądu okręgowego we Frankfurcie (Landgericht) wnioskodawca/skarżący przygotował i rozpowszechnił w tym kontekście różne publikacje. W jednej z gazet, wzywał do „walki o niezależne, socjalistyczne Wielkie Niemcy”. W kolejnej broszurze stwierdził: „Nazywają nas »neonazistami!« I co z tego? [...] Jesteśmy przeciw: grubym rybom, bolszewikom, syjonistom, oszustom i pasożytom. Jesteśmy przeciwni: kapitalizmowi, komunizmowi, syjonizmowi, alienacji za sprawą mas zagranicznych pracowników, niszczeniu środowiska. Jesteśmy za: niemiecką jednością, sprawiedliwością społeczną, rasową dumą, wspólnotą ludową, braterstwem”. Decyzja EKPCz z dnia 12 maja 1988 r., *Kühnen przeciwko Republice Federalnej Niemiec*, skarga nr 12194/86, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-230> (dostęp: 18.11.2021). Zob. też: B. Kozłowski, *Od zakazu propagowania faszyzmu do zakazu propagowania anarchizmu. Krótka refleksja na temat pewnego orzeczenia Europejskiej Komisji Praw Człowieka*, Strona Bartłomieja Kozłowskiego, <http://bartlomiejkozowski.pl/kuhnen.htm> (dostęp: 18.11.2021). Szerzej na temat partii neonazistowskiej w Niemczech: N. Guiora, K.J. Ingle, *Militant or Bystander: How to Protect Democracy*, „BYU Journal of Public Law” 33, 2018, nr 1, s. 61–66.

²² A. Bodnar, *Organizacje skrajne w orzecznictwie sądów polskich oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Ekspertyza przygotowana w ramach projektu: „Organizacje skrajne w demokratycznym państwie i społeczeństwie 2012–2013”*, Warszawa 2013, s. 17.

²³ *Ibidem*.

²⁴ L. Garlicki, *Komentarz do art. 17, [w:] Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. 1. *Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, Legalis; J. Skrzydło, *Nadużycie przez państwo klauzuli limitacyjnej — refleksje na tle spraw dotyczących artykułu 18 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Łódź 2013, s. 1–4.

Zdaniem auterek to, czy w ogóle jest możliwa skuteczna obrona przed ekstremizmem (na przykład faszyzmem), zależy od zbyt wielu czynników, takich jak tradycje narodowe, względy ekonomiczne, sytuacja społeczna, regulacje prawne w danym kraju, ale także trendy polityki światowej. Demokracja (pluralizm polityczny) nie oznacza, że poglądy większości muszą zawsze dominować. Należy osiągnąć równowagę, która zapewni sprawiedliwe i właściwe traktowanie mniejszości i pozwoli na uniknięcie nadużywania pozycji dominującej. Wolność zrzeszania się w partie polityczne (i stowarzyszenia) i debata polityczna nie są absolutne. W sytuacji, gdy poprzez swoje działania lub intencje partia (lub jej członkowie indywidualnie) wyraziła w sposób wyraźny lub dorozumiany w swoim programie, że zagraża instytucjom państwa lub prawom i wolnościom innych, art. 11 EKPCz nie pozbawia państwa uprawnień do ochrony tych instytucji i osób. Zasada ta została zastosowana w sprawie *Chrześcijańskiej Partii Ludowo-Demokratycznej* (dalej: ChDPL) *przeciwko Mołdawii*. ChDPL była mniejszościową partią opozycji parlamentarnej, podczas gdy Partia Komunistyczna miała ponad połowę mandatów²⁵. Minister Sprawiedliwości Mołdawii decyzją z dnia 18 stycznia 2002 roku, na podstawie ówczesnie obowiązującego art. 29 ustawy o partiach politycznych i organizacjach społeczno-politycznych, wydał decyzję (poprzedzoną najpierw ostrzeżeniem dla partii, a potem wezwaniem do wstrzymania manifestacji) o zakazie działania ChDPL na okres jednego miesiąca. Jako przyczynę zakazu wskazał organizowanie przez ChDPL niedozwolonych demonstracji, podczas których miało dochodzić do blokowania dróg publicznych i wznoszenia antyrządowych okrzyków. W praktyce zakaz został nałożony na działalność partii, które zorganizowała publiczne zgromadzenia w celu wyrażenia sprzeciwu i protestu przeciwko planom rządu, aby uczynić naukę języka rosyjskiego obowiązkowym dla uczniów. Biorąc pod uwagę interes publiczny w zakresie swobodnego wyrażania opinii w tych okolicznościach oraz fakt, że strona skarżąca (ChDPL) była opozycyjną, parlamentarną partią polityczną, Trybunał uznał, że margines oceny państwa został odpowiednio zawężony i że jedynie bardzo istotne powody uzasadniałyby ingerencję w prawo do wolności wypowiedzi i zgromadzeń członków ChDPL²⁶. Mirosław Granat w głosie do tego orzeczenia ETPCz zauważył, że:

²⁵ „W 2001 roku w skład parlamentu Republiki Mołdawii weszła 1 partia komunistyczna, 1 partia socjalistyczna i 1 partia chrześcijańsko-demokratyczna. Komuniści uzyskali wtedy ponad 50% głosów, socjaliści ok. 13%, natomiast chrześcijańscy demokraci ok. 8%. W 2005 roku w parlamencie zasiadła 1 partia komunistyczna, 1 agrarno-demokratyczna i 1 chrześcijańsko-demokratyczna. Poparcie dla komunistów w 2005 roku spadło o ok. 5%, jednak ich pozycja była silna. Ugrupowania agrarno-demokratyczne cieszyły się ok. 30-procentowym poparciem, natomiast chrześcijańsko-demokratyczne, podobnie jak w 2001 roku, ok. 8-procentowym”, M. Sikora-Gaca, *System partyjny Mołdawii w latach 1989–2009*, Toruń 2013, s. 98.

²⁶ Wyrok ETPCz z 14 lutego 2006 r., *Chrześcijańska Partia Ludowo-Demokratyczna przeciwko Mołdawii*, skarga nr 28793/02, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72346> (dostęp: 30.11.2019).

restrykcje nałożone na wolność działania partii politycznych, w tym na zwoływanie zgromadzeń, mogą wynikać jedynie z przyczyn, które dadzą się kwalifikować jako „przekonywujące i nieodparte”. Państwo w określaniu tego, czy istnieje konieczność ograniczeń, o jakich mowa w art. 11 ust. 2 Konwencji, dysponuje stosunkowo małym marginesem oceny. Dotyczy to także omawianej sytuacji, w której ograniczenie działalności partii miało charakter krótkotrwały. Działania władz Mołdowy wobec ChDPL okazały się, w świetle Konwencji, bezprawne, niezależnie od sporu partii z władzą o to, jaka powinna być podstawa prawna organizowania tych wieców²⁷.

Zakończenie

Podsumowując rozważania dotyczące praktyki delegalizacji partii politycznych zawarte zarówno w literaturze przedmiotu jak i w orzecznictwie (w świetle orzecznictwa ETPCz) można wyprowadzić następujące wnioski: partia polityczna może głosić kontrowersyjne postulaty (na przykład zmiany ustroju), ale pod warunkiem, że

środki użyte przez partię w tym celu muszą być legalne i demokratyczne; a proponowana zmiana sama w sobie musi być zgodna z fundamentalnymi, demokratycznymi zasadami. Partie polityczne, które podburzają do przemocy lub przedstawiają program polityczny, który jest przeciwny demokracji lub którego celem jest zniszczenie demokracji i lekceważenie praw i wolności uznawanych w demokracji nie mogą korzystać z wynikającej z Konwencji ochrony przed karami nałożonymi na tych podstawach²⁸.

Z orzecznictwa ETPCz, szczególnie w hiszpańskich sprawach (odnośnie partii Batasuna faktycznie wspierającej ETA, czyli jedną z najbardziej aktywnych grup terrorystycznych w Hiszpanii), widać jak uzasadniony i potrzebny może być zakaz funkcjonowania partii (lub jej delegalizacja) w kontekście ochrony przed terroryzmem. Z kolei przykład Turcji pokazuje w jaki sposób zastosowano koncepcję „demokracji walczącej” do wyeliminowania religijnie powiązanych partii politycznych w celu ochrony konstytucyjnych zasad sekularyzmu. Mimo, że „demokracja wojująca” faktycznie ma potencjał ochrony demokracji przed zagrożeniem fundamentalizmu religijnego, to Turcja zbyt często powołuje się na tę koncepcję i jej nadużywa.

„Demokracja wojująca” może tworzyć problemy ze względu na wysoki poziom ryzyka nadużycia w celach politycznych i poważne naruszenie praw i wolności politycznych. Badania w tym zakresie przeprowadziła między innymi Svetlana Tyulkina. Badaczka przeanalizowała regulacje prawne odnoszące się

²⁷ M. Granat, *Glosa do orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 14 lutego 2006 r. w sprawie Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa przeciwko Republice Mołdowy, nr skargi 28793/02*, „Przegląd Sejmowy” 15, 2007, nr 2, s. 196–197.

²⁸ *Zestawienie — Partie polityczne i stowarzyszenia*. Por. wyrok ETPCz z dnia 9 kwietnia 2002 r., *Yazar, Karatas, Aksoy i Ludowa Partia Pracy (HEP) przeciwko Turcji*, skargi nr 22723/93, 22724/93 i 22725/93, §49, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60416> (dostęp: 18.05.2021).

do „demokracji wojującej” w takich państwach jak Australia, Turcja, Hiszpania, Niemcy, Izrael, Indie czy USA. Jej studia przypadków zawierają przykłady praktyk „demokracji wojującej” w historii oraz ostatnie zmiany w rozumieniu koncepcji „demokracji wojującej” i jej interpretacji. Państwa tradycyjnie zakazują działania niebezpiecznych partii politycznych (a więc — delegalizują je) lub narzucają inne ograniczenia ich działalności. Jednak istnieją inne, znacznie bardziej „miękkie” (mniej ekstremalne) środki, które mogą skutecznie pomóc w ochronie demokracji. Takie alternatywne rozwiązanie może być przydatne dla państw, które starają się uczynić „demokrację wojowniczą” mniej agresywną i kontrowersyjną. Na przykład w Izraelu dopuszczalne jest zdyskwalifikowanie partii i listy kandydatów z uczestnictwa w nadchodzących wyborach bez odniesienia do kwestii legalności lub konstytucyjności partii. W Indiach działalność partii politycznych można ograniczyć poprzez zaostrenie granic wypowiedzi politycznej podczas kampanii wyborczych. Te środki, zdaniem Tyulki, są mniej drastyczne niż całkowite zakazy działalności partii i pozwalają partiom politycznym pozostać działając w przestrzeni politycznej, jednocześnie nakładając znaczne ograniczenia na udział w wyborach do parlamentów narodowych²⁹. Ponieważ, jak wynika to zarówno z orzecznictwa, jak i z dominującego poglądu wyrażonego w literaturze przedmiotu, delegalizacja partii powinna być absolutnie ostatnim sposobem ingerencji państwa, to państwo powinno raczej wypracować mniej lub bardziej trwałe formy reakcji — takie, które można uwzględnić w ramach podstawowych wartości³⁰.

Bibliografia

- Akbulut O., *Criteria Developed by the European Court of Human Rights on the Dissolution of Political Parties*, „Fordham International Law Journal” 34, 2010, nr 1, s. 46–77.
- Bień-Kacała A., Jackiewicz A., *Militant democracy — demokracja, która sama się broni?*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 8, s. 25–41.
- Bodnar A., *Organizacje skrajne w orzecznictwie sądów polskich oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Ekspertyza przygotowana w ramach projektu: „Organizacje skrajne w demokratycznym państwie i społeczeństwie 2012–2013”*, Warszawa 2013.
- Buczyński S.M., *Finansowanie organizacji ekstremistycznych na przykładzie funkcjonowania rynku towarów podrabianych*, [w:] *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, red. W. Pływaczewski, P. Lubiewski, Olsztyn 2014, s. 158–172.

²⁹ O. Yatsunskaya (rec.), S. Tyulki, *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond*, „International Journal of Legal Information” 44, 2016, nr 1, s. 70–71.

³⁰ W Niemczech dwukrotnie próbowano (nieskutecznie) zdelegalizować Partię Narodowo-Demokratyczną (NPD). Trybunał Konstytucyjny w Karlsruhe uznał, że nie może zakazać funkcjonowania partii, ale można zdusić ją finansowo. Zob. B. Knight, *Trying to Bankrupt 'Neo-Nazi' NPD*, „Deutsche Welle”, 20.01.2017, <https://www.dw.com/en/german-politicians-look-for-way-to-bankrupt-neo-nazi-ncpd/a-37213940> (dostęp: 1.03.2021); C. Walker, *Militant Speech about Terrorism in a Smart Militant Democracy*, „Mississippi Law Journal” 80, 2011, nr 4, s. 1395–1454.

- Cavanaugh K., Hughes E., *Rethinking What Is Necessary in a Democratic Society: Militant Democracy and the Turkish State*, „Human Rights Quarterly” 38, 2016, nr 3, s. 623–654.
- Clark R.S., *Hans Kelsen’s Pure Theory of Law*, „Journal of Legal Education” 22, 1969, nr 2, s. 170–196.
- Garlicki L., *Komentarz do art. 17*, [w:] *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. 1. *Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 813–819.
- Granat M., *Glosa do orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 14 lutego 2006 r. w sprawie Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa przeciwko Republice Mołdowy, nr skargi 28793/02*, „Przegląd Sejmowy” 15, 2007, nr 2, s. 194–198.
- Guiora A.N., Ingle K.J., *Militant or Bystander: How to Protect Democracy*, „BYU Journal of Public Law” 33, 2018, nr 1, s. 31–79.
- Iwanowski S., *Prawne formy organizowania się społeczeństwa*, „Samorząd Terytorialny” 2010, nr 1–2, s. 22–30.
- Izdebski H., *Samorząd a organizacje społeczeństwa obywatelskiego – organizacje pozarządowe*, [w:] *Samorząd terytorialny. Pionowy podział władzy*, Warszawa 2020, https://sip-1lex-1pl-10000f41103a9.han.uwm.edu.pl/#/monograph/369467986/18/izdebski-hubertsamorzadterytorialnypionowypodzialwladzy?keyword=%22spo%C5%82ecze%C5%84stwo%20obywatelskie%22&unitId=passage_533.
- Kamiński I., *Islamska chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 11, 2013, s. 7–19.
- Kelsen H., *Foundations of Democracy*, „Ethics” 55, 1955, nr 1, cz. 2, s. 1–101.
- Kozłowski B., *Od zakazu propagowania faszyzmu do zakazu propagowania anarchizmu. Krótka refleksja na temat pewnego orzeczenia Europejskiej Komisji Praw Człowieka*, Strona Bartłomieja Kozłowskiego, <http://bartlomiejkozowski.pl/kuhnen.htm>.
- Loewenstein K., *Militant Democracy and Fundamental Rights, II*, „The American Political Science Review” 31, 1937, nr 4, s. 638–658.
- Norman L., Malkopoulou A., *Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives*, „Political Studies” 66, 2018, nr 2, s. 442–458.
- Paprocka A., *Delegalizacja organizacji skrajnych — standardy Rady Europy i wnioski dla polskiej praktyki*, *Otwarta Rzeczpospolita*, 23.10.2012, <http://www.otwarta.org/wp-content/uploads/2011/11/Broszura-Paprocka-Delegalizacja-organizacji-skrajnych.pdf>.
- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.
- Pietrzyk-Reeves D., *Współczesny kształt idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego. Między teorią a praktyką*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006, s. 13–30.
- Rak J., *Quasi-Militant Democracy as a New Form of Sacred in Poland During the Corona Crisis*, „Journal of the Study of Religions and Ideologies” 19, 2020, nr 57, s. 111–128.
- Regulski J., *Samorządność i społeczeństwo obywatelskie — kilka pytań i wiele wątpliwości*, „Samorząd Terytorialny” 2013, nr 3, s. 5–9.
- Ross A., *Why Democracy?*, Cambridge 1952.
- Sikora-Gaca M., *System partyjny Mołdawii w latach 1989–2009*, Toruń 2013.
- Skrzydło J., *Nadużycie przez państwo klauzuli limitacyjnej — refleksje na tle spraw dotyczących artykułu 18 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Łódź 2013.
- Türkeş-Kılıç S., *Political Party Closures in European Democratic Order: Comparing the Justifications in DTP and Batasuna Decisions*, „Journal of European Public Policy” 23, 2016, nr 4, s. 492–509.
- Vinx L., *Democratic Equality and Militant Democracy*, „Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory” 27, 2020, nr 4, s. 685–701.

Walker C., *Militant Speech about Terrorism in a Smart Militant Democracy*, „Mississippi Law Journal” 80, 2011, nr 4, s. 1395–1453.

O. Yatsunska (rec.), S. Tyulkina, *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond*, „International Journal of Legal Information” 44, 2016, nr 1, s. 70–71.

Zestawienie — *Partie polityczne i stowarzyszenia*, European Court of Human Rights, 19.08.2015, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Political_parties_POL.pdf.

Akty prawne

Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 12 maja 1988 r., *M. Kuhnen przeciwko Niemcom*, skarga nr 12194/86.

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolnościach z dnia 4 listopada 1950 r. wraz z protokołami dodatkowymi, Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

Wyrok ETPCz z dnia 9 kwietnia 2002 r., *Yazar i inni przeciwko Turcji*, skargi nr 22723/93, 22724/93 i 22725/93.

Wyrok ETPCz z dnia 13 lutego 2003 r., *Partia Dobrobytu i inni przeciwko Turcji*, skargi nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98.

Wyrok ETPCz z dnia 14 lutego 2006 r., *Chrześcijańska Partia Ludowo-Demokratyczna przeciwko Mołdawii*, skarga nr 28793/02.

Wyrok ETPCz z dnia 30 czerwca 2009 r., *Herri Batasuna i Batasuna przeciwko Hiszpanii*, skargi nr 25803/04 i 25817/04.

Wyrok ETPCz z dnia 25 czerwca 2013 r., *Vona przeciwko Węgrom*, skarga nr 35943/10.

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: 0000-0002-5929-9719

Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego

rczachor@afm.edu.pl

Reforma konstytucyjna w Kirgistanie w 2021 roku na tle środkowoazjatyckiego konstytucjonalizmu autorytarnego

Słowa kluczowe: konstytucjonalizm autorytarny, reforma konstytucyjna, Azja Środkowa, Kirgistan.

THE CONSTITUTIONAL REFORM IN KYRGYZSTAN IN 2021 IN THE CONTEXT OF CENTRAL ASIAN AUTHORITARIAN CONSTITUTIONALISM

Abstract

In terms of the dynamics of the state system's reforms, Central Asian Kyrgyzstan is a unique case. In 2005, 2010, and 2020 a series of crises of state power, referred to as „revolutions”, unfolded there. Among their consequences were constitutional reforms that concerned the legal construction of the main state organs. The latest reform of 2021 brought an end to the semi-presidential system and established domination of the president over the state system. The analysis of such reforms can be carried out with reference to the paradigm of authoritarian constitutionalism. The following paper undertakes the analysis of the constitutional evolution of Kyrgyzstan and its current situation in a broader context of the Central Asian constitutionalism.

The paper attempts to reconstruct the concept of the authoritarian constitutionalism, determine the peculiarity of Central Asian constitutionalism and the scope of the constitutional reform that took place in Kyrgyzstan in 2021. The core thesis of the paper asserts that this reform fully fits the paradigm of authoritarian constitutionalism and regional, Central Asian political traditions of strong and centralized state power. The paper employs doctrinal, comparative methods as well as the exegesis of the constitutions.

This paper consists of four parts. The first chapter discusses the scope of authoritarian constitutionalism and asserts its dual-faceted legal and political nature. The second chapter briefly presents the Central Asian specificity of constitutionalism and nation building and state building processes.

Consecutively it turns to the case of Kyrgyzstan and pays closer attention to the latest constitutional reforms. The fourth chapter contains a detailed analysis of the current Kyrgyz constitution in regard to the authoritarian constitutionalism paradigm.

The research led the author to the conclusion that authoritarian constitutionalism is a not broad theory, but a paradigm, a certain scientific perspective that is embedded on the crossroads between constitutional law and a scientific study of political systems. It is successfully applied in investigations of the non-democratic model of governance. It puts emphasis on a specific legal position of the executive that overwhelmingly dominates the legislature and is prone to abuse. In the case of contemporary Kyrgyzstan, such a model of power is determined by the legal and political specificity of the region. The constitutional reform of 2021 strengthened the position of the president, introduced non-parliamentary representative bodies and limited the independence of the judiciary.

Keywords: authoritarian constitutionalism, Central Asian constitutionalism, Kyrgyzstan.

Wstęp

Przemiany polityczne, którym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ulegały państwa Europy Środkowej, Azji i Afryki, lokowane były niekiedy w ramach Huntingtonowskiej „trzeciej fali demokracji”¹. Dowodem na jej postęp miały być także „kolorowe rewolucje”, które w pierwszej dekadzie XXI wieku dokonały się w Gruzji, Kirgistanie i Ukrainie. Ich trwałość i skutki okazały się jednak skromniejsze od pierwotnych oczekiwań. W związku z tym zasadne badawczo wydaje się analizowanie współczesnych przemian w państwach, które balansują pomiędzy rozwiązaniami ustrojowymi właściwymi państwom demokratycznym i autorytarnym, przynależąc do umownych kategorii „demokracji z przymiotnikami” (*democracies with adjectives*)², „kruchych demokracji” (*fragile democracies*)³, reżimów hybrydowych⁴ czy „autorytaryzmów z przymiotnikami”, jak na przykład „autorytaryzm wyborczy” (*electoral authoritarianism*)⁵ bądź „autorytaryzm rywalizacyjny” (*competitive authoritarianism*)⁶. Należy podkreślić, że takie etykietowanie, będące świadectwem swoistej naukowej „mody” wśród tranzytologów, ma niewielki potencjał eksplanacyjny i nie ułatwia zrozumienia specyfiki funkcjonowania ustrojów poszczególnych państw, skupiając się co do zasady na ich niektórych cechach.

¹ S.P. Huntington, *Trzecia fala demokracji*, przeł. A. Dziurdzik, Warszawa 2009.

² D. Collier, S. Levitsky, *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*, „World Politics” 49, 1997, nr 3, s. 430–451.

³ S. Issacharoff, *Fragile Democracies*, „Harvard Law Review” 120, 2007, nr 6, s. 1405–1467.

⁴ L. Diamond, *Elections without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes*, „Journal of Democracy” 13, 2002, nr 2, s. 21–35, <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>.

⁵ *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, red. A. Schedler, Boulder 2006.

⁶ S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest konstytucjonalizm autorytarny jako praktyka ustrojowa Kirgistanu, która właściwa jest także innym państwom współczesnej Azji Środkowej (Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan). Cele artykułu są następujące: przedstawienie treści „konstytucjonalizmu autorytarnego” jako odrębnej kategorii analitycznej z pogranicza prawa ustrojowego i systemów politycznych oraz omówienie zakresu reformy ustrojowej w Kirgistanie w 2021 roku w kontekście konstytucjonalizmu autorytarnego na tle wcześniejszych reform konstytucyjnych w państwie, które jest swoistym „laboratorium ustrojowym”⁷ Azji Środkowej.

Powyższe cele determinują strukturę artykułu. Składa się on z czterech zasadniczych części. W pierwszej przedyskutowano treść konstytucjonalizmu autorytarnego, wskazując, że jest on swoistym podejściem badawczym łączącym perspektywę prawnoustrojową z politologiczną. W drugiej części wskazano na środkowoazjatycką specyfikę konstytucjonalizmu i szczególną rolę konstytucji dla procesów *nation building* oraz *state building*. W trzeciej części skupiono się na ewolucji współczesnego konstytucjonalizmu kirgiskiego, argumentując, że kolejne reformy ustrojowe, w tym przeprowadzona w 2010 roku i najnowsza z 2021 roku, mieszczą się w praktyce konstytucjonalizmu autorytarnego. Ostatnia część zawiera analizę przepisów obowiązującej od 2021 roku ustawy zasadniczej Kirgistanu pod kątem potwierdzenia przynależności ustroju państwa do kategorii konstytucjonalizmu autorytarnego.

Treść pojęć konstytucjonalizmu i konstytucjonalizmu autorytarnego

Współczesne badania porównawcze nad ustrojami państwowymi państw niedemokratycznych bardzo często lokują się w domenę konstytucjonalizmu autorytarnego⁸. Jest to swego rodzaju odpowiedź anglojęzycznych ustrojoznawców na trudności związane z nieprzystawalnością zachodniocentrycznej teorii prawa oraz teorii demokratyzacji do wydarzeń mających miejsce w różnych częściach świata, w tym w państwach postradzieckich, a także z brakiem właściwych narzędzi metodologicznych i odpowiedniej terminologii.

Paradygmat konstytucjonalizmu, dobrze ugruntowany w zachodniej nauce prawa ustrojowego, nadaje ustawom zasadniczym szczególną rolę⁹. Prymat ten

⁷ R. Czachor, *Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych” 12, 2019, s. 35–50.

⁸ Szerzej między innymi: M. Tushnet, *Authoritarian Constitutionalism: Some Conceptual Issues*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, New York 2014, s. 36–49; G. Frankenberg, *Authoritarianism: Constitutional Perspectives*, Cheltenham-Northampton 2020.

⁹ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford 2018.

w istocie sprowadza się do uznania konstytucji za faktycznego suwerena, któremu podporządkować się musi zarówno władza, jak i naród, a więc suweren, od którego władza, a zatem i konstytucja, pochodzi¹⁰. Przeciwnie stanowisko redukuje znaczenie konstytucji, traktując ją jako akt prawny o charakterze utylitarnym, „technicznym”, którego treść jest elastycznie kształtowana przez ustrojodawcę zależnie od bieżących potrzeb. Ryszard Małajny konstytucjonalizm definiował jako fenomen składający się z następujących elementów: poglądów na urząd państwa; ogółu norm prawnych regulujących tenże urząd; praktyki stosowania prawa, a więc zgodności procesów politycznych z porządkiem normatywnym¹¹.

W odniesieniu do powyższego słusznie wydaje się spostrzeżenie Michała Bernaczyka, że funkcje konstytucjonalizmu w państwach autorytarnych można sprowadzić do następujących: narzędzia kontroli nad społeczeństwem i wykluczania przeciwników politycznych środkami prawnymi; utrzymywania legitymacji rządzących; konsolidowania systemu, zapewnienia jego sprawności instytucjonalnej i stosunków klientelistycznych; ram funkcjonowania gospodarki oraz ochrony interesów poszczególnych klientów politycznych¹².

Tak odmienne rozumienie konstytucjonalizmu uzależnione od sposobu rozumienia i wartościowania prawa uzasadnia wprowadzenie pojęcia konstytucjonalizmu autorytarnego. Taki zabieg odejścia od dychotomicznego klasyfikowania systemów jako konstytucyjne bądź autorytarne wydaje się być pokłosiem traktowania demokracji jako ustroju stopniowalnego, stanowiącego kontinuum od pełnej demokracji poprzez różne formy demokracji ułomnych, z przymiotnikami (*democracies with adjectives*) do form niedemokratycznych.

Jak zauważył kojarzony z paradygmatem konstytucjonalizmu autorytarnego Mark Tushnet z Uniwersytetu Harvarda, jego wyodrębnienie może zwiększyć perspektywy badawcze prawoznawstwa w odniesieniu do tych przypadków, które odbiegają od wzorca demokratyczno-liberalnego¹³. Dowodzi tego fakt, że użył on konstytucjonalizmu autorytarnego jako narzędzia eksplanacyjnego w badaniu ustroju Singapuru¹⁴, zaś w ostatnich latach został on zastosowany do studiów nad tak różnymi kazusami jak Republika Południowej Afryki, Wenezuela czy Węgry¹⁵.

Wśród głównych cech państwa reprezentującego konstytucjonalizm autorytarny wymienił on następujące:

¹⁰ M. Bernaczyk, *Idea konstytucjonalizmu w państwach demokratycznych i autorytarnych*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 15.

¹¹ R. Małajny, *Polskie prawo konstytucyjne na tle porównawczym*, Warszawa 2013, s. 8.

¹² M. Bernaczyk, *Idea konstytucjonalizmu...*, s. 24–25.

¹³ Używa on dychotomicznego rozróżnienia na *authoritarian constitutionalism* oraz *rule-of-law constitutionalism*. Por. M. Tushnet, *Authoritarian Constitutionalism: Some Conceptual Issues*, s. 37–48.

¹⁴ M. Tushnet, *Authoritarian Constitutionalism*, „Cornell Law Review” 100, 2015, nr 2, s. 391–462.

¹⁵ Por. poszczególne rozdziały w pracy zbiorowej: *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham-Northampton 2019.

— państwo jest kontrolowane przez jedną dominującą partię (siłę polityczną), która podejmuje główne decyzje polityczne i brak jest mechanizmów prawnych podważania ich legalności;

— państwo nie prześladowa swoich politycznych oponentów w sposób arbitralny, choć może stosować różne formy utrudniania aktywności publicznej;

— zapewniony jest określony poziom pluralizmu, możliwe jest publiczne wyrażanie różnych poglądów (między innymi poprzez media) oraz krytycyzm wobec władz;

— odbywają się względnie wolne i uczciwe wybory, zaś inżynieria wyborcza rządzących skupia się między innymi na korzystnym dla siebie kształtowaniu okręgów wyborczych (*gerrymandering*) czy konstruowaniu list partyjnych;

— rządzący reagują na nastroje społeczne i zmieniają agendę polityczną tak, by zapewnić sobie jak największe poparcie;

— rządzący swoście zarządzają swoimi politycznymi przeciwnikami, na przykład próbując włączać ich do szeregów władzy zgodnie z zasadą, że kooptacja jest lepsza od wykluczenia¹⁶.

Z kolei Zachary Elkins, Tom Ginsburg oraz James Melton wskazują, że w ujęciu normatywnym konstytucje państw autorytarnych nie odbiegają od konstytucji demokratycznych¹⁷. Wynika to z faktu, że również w państwach niedemokratycznych ustawy zasadnicze mają dużą wartość aksjologiczną, ponadto stanowią podstawę i ramy funkcjonowania organów władzy państwowej. Badacze ci wskazują na trzy funkcje konstytucjonalizmu autorytarnego: zobowiązania, sygnalizacyjną oraz koordynacyjną. Pierwsza i trzecia są ściśle powiązane, ponieważ mają na celu wyznaczać „punkty orientacyjne” działań politycznych oraz koordynować funkcjonowanie organów władzy i aktorów politycznych w ramach systemu. Ponadto słuszne wydaje się wyróżnienie funkcji sygnalizacyjnej, w ramach których konstytucje pełnią funkcję swoistych „billboardów” komunikujących politykę państwową, legitymizując tym samym rządzących¹⁸. Szerokie badania porównawcze trójki wspomnianych konstytucjonalistów wskazują, że konstytucjonalizm autorytarny w większym stopniu niż demokratyczny koncentruje się na władzy wykonawczej, w mniejszym stopniu tworząc gwarancje ochrony prawnej legislatywy i judykatywy¹⁹.

W świetle powyższego, konstytucjonalizm autorytarny jest paradygmatem czy spojrzeniem badawczym, który lokuje się we właściwej nauce anglosaskiej dyscyplinie *law and politics*, a więc na styku nauki prawa konstytucyjnego i nauk o polityce. Perspektywa ta odchodzi od rozpowszechnionego w nauce o polityce

¹⁶ M. Tushnet, *Authoritarian Constitutionalism: Some Conceptual Issues*, s. 45–46.

¹⁷ Z. Elkins, T. Ginsburg, J. Melton, *The Content of Authoritarian Constitutions*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, Cambridge 2014, s. 149.

¹⁸ Szerzej: G. Yu, *The Other Roles of Law: Signaling, Self-Commitment and Coordination*, „Australian Journal of Asian Law” 12, 2010, nr 1, s. 106–137.

¹⁹ Z. Elkins, T. Ginsburg, J. Melton, *The Content of Authoritarian Constitutions*, s. 149.

założenia, że ustawy zasadnicze państw niedemokratycznych są dokumentami fasadowymi, „aktami pozornymi”. Konstytucjonalizm autorytarny zakłada, że konstytucje w tak kwalifikowanych państwach mogą pełnić doniosłą rolę prawną, polityczną i społeczną. Ich rola nie powinna być zatem przez badaczy bagatelizowana. Niewątpliwie współczesne konstytucje państw klasyfikowanych jako niedemokratyczne są w swej treści co do zasady zbieżne z konstytucjami państw uważanych za demokratyczne. Tę „niedemokratyczność” należy rekonstruować na podstawie codziennej praktyki prawnej i politycznej organów władzy poszczególnych państw. Jej główną cechą jest swoista, ukryta konstrukcja teleologiczna ustaw zasadniczych: w odróżnieniu od ich odpowiedników w państwach demokratycznych, gdzie są one narzędziem petryfikującym trójpodział władzy i ograniczającym jej arbitralność, konstytucje niedemokratyczne służą zwiększaniu efektywności władzy i eliminacji ryzyka jej utraty (na przykład poprzez ograniczanie pluralizmu, restrykcyjne prawo wyborcze)²⁰.

Rekapitulując — zasadne wydaje się stwierdzenie, że konstytucjonalizm autorytarny jest pewną perspektywą badawczą, łączącą wymiar normatywny (jak powinno być) z pozytywnym (jak jest), w której właściwe prawu konstytucyjnemu badanie ustroju państwa i konstrukcji prawnej głównych organów władzy publicznej towarzyszy uwzględnienie politologicznego wymiaru praktyki ustrojowej.

Specyfika środkowoazjatyckiego konstytucjonalizmu autorytarnego

Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckiej Azji Środkowej są przedmiotem rosnącego zainteresowania konstytucjonalistów zagranicznych oraz polskich²¹. O ile na przełomie XX i XXI wieku koncentrowały się one na faktografii oraz ocenie zakresu i stopnia demokratyczności reform, dla których wzorcem kontroli był ustrój zachodniej demokracji liberalnej²², to w ostatniej dekadzie pojawiają się pogłębione studia nad historią ustroju władzy wśród ludów Azji Środkowej

²⁰ Szerzej między innymi: T. Ginsburg, A.Z. Huq, *How to Save a Constitutional Democracy*, Chicago-London 2018; B. Geddes, J. Wright, E. Frantz, *How Dictatorships Work: Power, Personalization, and Collapse*, New York 2018.

²¹ Między innymi: A. Bisztyga, *Pozycja ustrojowa, organizacja i kompetencje Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2 (18), s. 41–53; T. Bodio, A. Wierzbiński, *Badania transformacji ustrojowej w państwach Azji Centralnej*, [w:] *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, red. T. Bodio, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2020, s. 89–129; R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawnoporównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 10, 2019, s. 245–257; J. Szymanek, *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 33, 2014, s. 397–418; *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zalesny, Warszawa 2010.

²² Na przykład *Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus*, red. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge 1997.

oraz próby wpisania w szersze paradygmaty. Mimo upływających 30 lat od rozpadu Związku Radzieckiego, państwa powstałe w jego wyniku są wciąż określane mianem postradzieckich. Dotychczas opublikowane studia nad przemianami ustrojowymi w Azji pomijają wątek środkowoazjatycki²³. Wzmiankowane są z kolei w kontekście demokratyzacji postradzieckiej²⁴. Perspektywa ta determinuje model badań nad państwami Azji Środkowej, zaś odnośnie do rozwiązań ustrojowych pojawiają się stwierdzenia, że republiki te naśladują model rządów przyjęty w konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993 roku²⁵.

Z perspektywy historyczno-ustrojowej oraz politologicznej wskazać należy na następujące czynniki determinujące oblicze konstytucjonalizmu środkowoazjatyckiego:

— historyczne doświadczenie centralizmu władzy w okresie radzieckim, odrodzenie pamięci historycznej o czasach plemiennych i nawiązywanie do ówczesnych form sprawowania władzy;

— trudności wewnętrzne wczesnego okresu transformacji (budowa instytucji niepodległego państwa, odejście od jednopartyjności, centralizmu, gospodarki planowanej);

— uwarunkowania międzynarodowe (problem delimitacji granic, wzrost zagrożenia radykalizmem islamskim, konflikt w Afganistanie, wojna domowa w Tadżykistanie)²⁶.

W związku z powyższym sformułować można tezę o istnieniu pozaprawnych celów konstytucji w państwach środkowoazjatyckich na przełomie XX i XXI stulecia, w tym:

— wkład w proces kształtowania wspólnoty narodowej i politycznej (*nation building*). W poradzieckiej Azji Środkowej nowoczesne tożsamości poszczególnych narodów dopiero przechodziły fazę petryfikacji. Po rozpadzie Związku Radzieckiego społeczeństwa były w stanie Durkheimowskiej anomii, niezbędne zatem było wypełnienie aksjologicznej próżni wartościami wspólnoty opartej na przynależności do nowopowstałej republiki. Kształtowanie wspólnoty obywatelskiej — w oparciu o konstytucję — służyć miało także przełamaniu dotychczasowej stratyfikacji społecznej opartej na tradycyjnych strukturach plemiennie-regionalnych (między innymi w postaci kazachskich żuzów)²⁷;

²³ *Constitutionalism in Asia in the Early Twenty-First Century*, red. A. Chen, New York 2014; *Unstable Constitutionalism: Law and Politics in South Asia*, red. M. Tushnet, M. Khosla, New York 2015.

²⁴ Między innymi S. Newton, *The Constitutional Systems of the Independent Central Asian States*, London 2017.

²⁵ D.R. Cameron, M. Orenstein, *Post-Soviet Authoritarianism: The Influence of Russia in Its "Near Abroad"*, „Post-Soviet Affairs” 28, 2012, nr 1, s. 1–44.

²⁶ Szerzej między innymi: И.Д. Звягельская, *Становление государств Центральной Азии. Политические процессы*, Москва 2009.

²⁷ Między innymi R. Isaacs, A. Polese, *Between "Imagined" and "Real" Nation-Building: Identities and Nationhood in Post-Soviet Central Asia*, „Nationalities Papers” 43, 2015, nr 3, s. 371–382.

— wkład w proces kształtowania silnych i efektywnych instytucji publicznych (*state building*). W okresie rozpadu Związku Radzieckiego w niektórych z nowopowstałych republik dominowało przekonanie, że nadrzędną wartością jest suwerenność państwowa, której utrzymanie wymaga skutecznych organów władzy wykonawczej, zaś pluralizm możliwy będzie dopiero w kolejnym etapie rozwoju państwowości²⁸. Skutkiem tego podejścia było konstytucyjne unormowanie supremacji prezydentów, którzy byli nie tylko „gwarantami suwerenności”, „arbitrami sporów kompetencyjnych”, ale także głównymi podmiotami władzy wykonawczej.

Z powyższego wynika, że charakter i kształt konstytucjonalizmu środkowoazjatyckiego w dużym stopniu uwarunkowany był okolicznościami politycznymi i społecznymi, które miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i w określonym stopniu zachowują one swoją aktualność współcześnie. Po pierwsze, proces budowy nowoczesnych państwowości wymagał wzmocnienia instytucji władzy publicznej, a także aksjologicznej aprecjacji konstytucji jako najwyższego aktu prawnego. Jego wynikiem jest nadawanie dużej roli symbolicznej ustawom zasadniczym a także specyficzna konstrukcja prawna instytucji prezydenta, który — będąc ucieleśnieniem i gwarantem suwerenności — dominuje nad rządem i parlamentem. Po drugie, konsolidacja narodów w warunkach upadku dotychczas dominującej idei socjalistycznej wymagała stworzenia nowego systemu wartości i wytworzenia wspólnoty. Potrzeba ta materializowała się poprzez wskazanie na ciągłość historyczną narodów, poszukiwanie źródeł konstytucjonalizmu w przednowoczesnych strukturach plemiennych i wplatanie ich w unormowania obecnych ustrojów państwowych. Elementy te są obecne także we współczesnym konstytucjonalizmie kirgiskim, co obrazuje dalsza część niniejszego artykułu.

Rys współczesnego konstytucjonalizmu kirgiskiego i tło reformy w 2021 roku

Badania nad ustrojem i polityką współczesnego Kirgistanu rozwinęły się zwłaszcza po wydarzeniach tak zwanej „rewolucji tulipanów” w 2005 roku, która

²⁸ Prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew niejednokrotnie stwierdzał, że budowa państwa demokratycznego wymaga czasu, a funkcjonujący w republice ustrój jest przejściowym, modelującym kierunek transformacji w perspektywie 20–30 lat. W podobnym duchu wypowiadali się Aleksandr Łukaszenko, uzasadniając autorytarne praktyki koniecznością „podnoszenia państwa z błota” oraz prezydent Turkmenuistanu Saparmurad Nijazow, twierdzący, że w okresie przejściowym w interesie społeczeństwa państwo reguluje i ogranicza zakres wolności oraz praw. Por. S.N. Cummings, O. Nørgaard, *Conceptualising State Capacity: Comparing Kazakhstan and Kyrgyzstan*, „Political Studies” 52, 2004, s. 685–708; Д. Фурман, *Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств*, [w:] *Пути российского посткоммунизма*, red. М. Липман, А. Рябов, Москва 2007, s. 91–114.

była postrzegana jako demokratyczna i prozachodnia transformacja. Uwaga badaczy skoncentrowana jest głównie na etnicznych, klanowych i międzynarodowych aspektach przemian, wskazując na potencjał bycia „środkowoazjatycką Szwajcarią”, łącznikiem pomiędzy Rosją a Chinami²⁹. Normatywne aspekty transformacji cieszyły się mniejszym zainteresowaniem³⁰, zaś w studiach komparatystycznych często ograniczano się do stwierdzenia, że Kirgistan jest najbardziej demokratycznym państwem Azji Środkowej.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że dynamika ewolucji ustroju państwowego Kirgistanu jest ewenementem na skalę nie tylko Azji Środkowej, ale całego obszaru postradzieckiego³¹. Cechą szczególną Kirgistanu jest doświadczanie regularnych kryzysów polityczno-prawnych, które w literaturze politologicznej bywają określane mianem „rewolucji”. Pierwsza z nich, „rewolucja tulipanów” z marca 2005 roku, doprowadziła do złożenia urzędu prezydenta przez Askara Akajewa (rządzącego krajem od 1990 roku). Była ona kulminacyjnym punktem koncentracji władzy przez prezydenta, co stopniowo dokonywało się za sprawą nowelizacji konstytucji w latach 1994, 1996, 1998 i 2003³².

Kurmanbek Bakijew, który objął urząd prezydenta po „rewolucji” w 2005 roku deklarował demokrację i rządy prawa, lecz nie dokonał istotnej zmiany ustroju, uregulowanego we wciąż obowiązującej konstytucji z maja 1993 roku (z późniejszymi nowelizacjami). Wprowadzane w trakcie jego rządów poprawki do ustawy zasadniczej (w 2006 i 2007 roku) naruszały zasadę trójpodziału władzy, co odzwierciedlało stanowisko Komisji Weneckiej: „powstaje wrażenie, że [...] zakres pełnomocnictw prezydenta wynika z dążenia twórców konstytucji do nadania mu wszystkich uprawnień, które tylko występują w prawodawstwie europejskim, północnoamerykańskim, południowoamerykańskim i rosyjskim”³³. W opinii Henry’ego Hale’a ustrojowe *status quo* w Kirgistanie utrzymywało się nie w wyniku właściwej konstrukcji prawnej, lecz wyłącznie na równowadze nieformalnych

²⁹ Między innymi: J. Anderson, *Kyrgyzstan: Central Asia’s Island of Democracy?*, London 1999; K. Kozłowski, *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie. Geneza, przebieg, następstwa*, Warszawa 2009; *Kirgistan — oblicza transformacji*, red. M. Kuryłowicz, K. Pachucki-Włosek, Kraków 2020.

³⁰ Między innymi: E. Marat, *Kyrgyzstan: A Parliamentary System Based on Inter-Elite Consensus*, „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 20, 2012, nr 4, s. 325–344; M. Fumagalli, *Semi-Presidentialism in Kyrgyzstan*, [w:] *Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia*, red. R. Elgie, S. Moestrup, London 2016, s. 173–205; Г.Т. Исакова, *Выборы и демократия в Кыргызстане: конституционный дизайн президентско-парламентских отношений*, Бишкек 2003.

³¹ R. Czachor, *Tryb i praktyka zmiany konstytucji w państwach postradzieckich w ujęciu porównawczym*, [w:] *Dwadzieścia lat obowiązywania Konstytucji RP. Polska myśl konstytucyjna a międzynarodowe standardy demokratyczne*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2017, s. 836–843.

³² Ж.К. Момбекова, *Конституционное развитие кыргызской государственности (исторический аспект)*, „Образование и право” 2021, nr 3, s. 39–45.

³³ 72nd Plenary Session of the Commission (457/2007), Council of Europe, 19.10.2007, www.venice.coe.int/webforms/events/default.aspx?id=549 (dostęp: 24.11.2021).

stosunków pomiędzy klanami reprezentującymi północ i południe kraju³⁴. W kwietniu 2010 roku równowaga ta została naruszona, zaś Bakijew został obalony w wyniku masowych wystąpień ludności, tak zwanej „rewolucji kwietniowej”. Przejęcie władzy przez opozycję dokonywało się w stanie głębokiego chaosu prawnego. Prezydent podpisał dekret o ustąpieniu z urzędu, po czym go odwołał; powołany Rząd Tymczasowy i komisja przygotowująca nową ustawę zasadniczą nie miały żadnych podstaw prawnych. Dokonała ona najbardziej radykalnej reformy ustrojowej, jaką przeprowadzono w państwach środkowoazjatyckich po 1991 roku³⁵.

Przyjęta na mocy wyników ogólnopaństwowego referendum w dniu 14 lipca 2010 roku konstytucja³⁶ deklarowana była jako przejście do parlamentarnej formy rządów, która miała uchronić kraj przed wysokimi kosztami politycznymi walki o urząd prezydenta Kirgistanu³⁷. W istocie nie rozwiązała ona problemu dualistycznej egzekutywy i relacji wzajemnych pomiędzy pochodzącym z wyborów bezpośrednich prezydentem a rządem. Prezydent utracił przysługujące mu wcześniej prawo powoływania rządu, choć wciąż wskazywał ministrów spraw wewnętrznych i obrony narodowej. Utrzymał prawo rozwiązania parlamentu, zaś procedura *impeachmentu* była utrudniona. W celu zwiększenia pluralizmu wprowadzono przepis stanowiący, że żadne ugrupowanie nie może posiadać więcej niż 65 mandatów w studwudziestuosobowym parlamencie — Żogorku Kenesz. Likwidacji uległ Sąd Konstytucyjny, formalnie na skutek jego zaangażowania w nadużycia rządzących w latach 2005–2010, zaś w składzie Sądu Najwyższego utworzono Izbę Konstytucyjną. Sędziowie sądów powszechnych i Sądu Najwyższego mogli być odwoływani zwykłą większością głosów parlamentarzystów na wnioski prezydenta. Powyższe świadczy, że ustrój Kirgistanu, unormowany konstytucją z 2010 roku, należy klasyfikować jako semiprezydencyjny, z istotną rolą prezydenta w dualistycznej egzekutywie. Takie rozwiązanie stwarzało możliwości nieformalnego umacniania pozycji i wpływów prezydenta, szczególnie w warunkach rywalizacji etniczno-klanowej. Miało to istotnie miejsce w kolejnych latach, w okresie tak zwanej przejściowej kadencji Rozy Otunbajewej³⁸, a zwłaszcza w okresie prezydentury Sooronbaja Dżeenbekowa.

³⁴ H.E. Hale, *The Informal Politics of Formal Constitutions: Rethinking the Effects of “Presidentialism” and “Parliamentarism” in the Cases of Kyrgyzstan, Moldova, and Ukraine*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, s. 225.

³⁵ А.Н. Медушевский, *Политические режимы Средней Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2012, nr 4 (89), s. 45–60.

³⁶ Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года) (с изменениями от 28.12.2016 г.), Юрист, 8.07.2010, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30778565 (dostęp: 25.11.2021).

³⁷ А.Н. Медушевский, *Революция в Киргизии: итоги и перспективы конституционных преобразований*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, nr 1 (80), s. 13–32.

³⁸ Zgodnie z przyjętymi wówczas unormowaniami, w okresie transformacji po rewolucji z 2010 roku osoba obejmująca pierwszą prezydenturę nie mogła starać się o reelekcję.

W październiku 2020 roku doszło do tak zwanej „trzeciej rewolucji”, której przyczyną było społeczne niezadowolenie z wyników wyborów parlamentarnych, które prawdopodobnie były sfałszowane. Protesty w głównych kirgiskich miastach poskutkowały między innymi rezygnacją prezydenta Dżeenbekowa. Obowiązki głowy państwa przejął Sadyr Żaparow, który w wyborach powszechnych 10 stycznia 2021 roku został prezydentem, uzyskując niemal 80% głosów. Równoległe z wyborami prezydenta, obywatele większością 84,11% głosów przy zaledwie 39,1% frekwencji wyrazili zgodę na zmianę systemu rządów i „przejście od republiki parlamentarnej do prezydenckiej”³⁹ (tym samym użyte w pytaniu sformułowanie, w świetle istniejących typologii ustrojów, było nieprawidłowe).

W swojej mowie inauguracyjnej Żaparow stwierdził potrzebę modyfikacji ustroju, która „zmusi władze pracować na rzecz narodu”, oraz ogłosił, że „nowy Kirgistan powinien być krajem gdzie panuje praworządność i dobrobyt”⁴⁰. W dniu 9 lutego 2021 roku opublikowano projekt nowej ustawy zasadniczej, nieco odbiegający od pierwotnego projektu z listopada 2020 roku. Dwa dni później został on przyjęty większością 94 głosów spośród 120 deputowanych parlamentu. W dniu 11 kwietnia 2021 roku w Kirgistanie odbyło się referendum ogólnopaństwowe w przedmiocie wprowadzenia zmiany konstytucji zgodnie z projektem opracowanym na podstawie wyników poprzedniego referendum. Za przyjęciem dokumentu opowiedziało się 85,25% głosujących przy frekwencji 36,6%⁴¹. Nowa konstytucja weszła w życie 5 maja 2021 roku.

Treść reformy konstytucyjnej w Kirgistanie z 2021 roku

Obecnie obowiązująca ustawa zasadnicza Kirgistanu⁴² składa się z preambuły oraz 116 artykułów usystematyzowanych w postaci pięciu rozdziałów. W porównaniu do poprzedniej konstytucji, zmiany dotknęły wszystkich najważniejszych kwestii, w tym założeń ustrojowych, pozycji prawnej osób i poszczególnych organów władzy. Z preambuły ustawy zasadniczej usunięto treść głoszącą, że „ce-

³⁹ ЦИК признала состоявшимся референдум по определению формы правления Кыргызской Республики, Центральная комиссия по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики, 20.01.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/> (dostęp: 25.11.2021).

⁴⁰ *Инаугурация Жапарова. Текстовая трансляция*, АКИpress, 28.01.2021, <https://kg.aki.press.org/news:1678346/> (dostęp: 25.11.2021).

⁴¹ *Итоги референдума (всенародного голосования) КР 11 апреля 2021 года*, Центральная комиссия по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики, 30.04.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/ReferendumReferendum/zakon-naznachenii-referenduma3/itogi-referenduma-kr-11-aprelya-2021/> (dostęp: 25.11.2021).

⁴² Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года) (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года), Централизованный банк данных правовой информации. Министерство Юстиции Кыргызской Республики, 5.05.2021, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-r> (dostęp: 24.11.2021).

lem Konstytucji jest budowa wolnego, niezależnego państwa demokratycznego, którego najwyższymi wartościami są: człowiek, jego życie, zdrowie, prawa i wolności”. Punkt dotyczący nadrzędności prawa został zmieniony na „dążenie do ustanowienia zwierzchności wartości moralnych i sprawiedliwości społecznej”, co więcej, zasada praworządności została wykreślona wszędzie tam, gdzie pojawiała się w dotychczasowej konstytucji. Zrezygnowano nadto z przywołania pamięci „bohaterów, którzy oddali życie za wolność narodu”, ograniczając się wezwaniem „Wielkiego Manasa [powszechnie czczonego legendarnego bohatera plemion kirgiskich — przyp. R.C.], którego dziedzictwo winno być kontynuowane w postaci życia w jedności, pokoju i zgodzie, w harmonii z przyrodą”.

W rozdziale pierwszym (*Podstawy ustroju konstytucyjnego*) Kirgistan ogłoszono „niezależnym, demokratycznym, unitarnym państwem prawnym, świeckim i socjalnym” (art. 1), gdzie realizowana jest zasada zwierzchniej władzy ludu reprezentowanego przez powszechnie wybranego prezydenta i Żogorku Kenesz (art. 2). Akty prawne oraz inne kwestie o ogólnopaństwowym znaczeniu mogą być poddane pod referendum. Taka formuła umożliwi regularne odwoływanie się do opinii społecznej, co może podważać pozycję parlamentu w zakresie jego działalności prawodawczej. Władza publiczna w Kirgistanie opiera się na zasadach „podziału na legislatywę, egzekutywę, sądownictwo, koordynacji ich działalności i współpracy” (art. 4). Zasada „koordynacji” działalności gałęzi władzy implikuje aktywność głowy państwa w tym zakresie.

Do systemu organów władzy publicznej wprowadzono Kurułtaj Ludowy. Zaskakujące, że uczyniono to w rozdziale pierwszym (art. 7), a nie trzecim, w pełni poświęconym instytucjom publicznym. Nazwą nawiązuje on do środkowoazjatyckiej tradycji zgromadzeń plemiennych. Wątpliwy wydaje się sens jego utworzenia, gdy funkcjonuje parlament — Żogorku Kenesz. Kurułtaj Ludowy konstytucja definiuje jako „najwyższy organ konsultacyjny i koordynacyjny”, którego skład będzie się opierać na „reprezentacji wspólnot terytorialnych, zawodowych, społeczno-politycznych, etnokulturowych, religijnych i naukowych”. Gremium temu przewidziano ograniczone funkcje — podejmowanie uchwał w najważniejszych kwestiach rozwoju społeczeństwa i państwa, wnoszenie o dymisję poszczególnych ministrów i przewodniczących komitetów państwowych, zgłaszanie prezydentowi propozycji w przedmiocie polityki wewnętrznej i zagranicznej, wysłuchiwanie wystąpień prezydenta, przewodniczącego Kurułtaju Ludowego i przewodniczącego Żogorku Kenesz oraz prawo inicjatywy ustawodawczej. Szczegółowe regulacje dotyczące działalności tej instytucji, a także nadanie mu dodatkowych kompetencji, ma być uregulowane ustawowo. Przewiduje się również, że w poszczególnych jednostkach administracyjno-terytorialnych Kirgistanu powstaną lokalne kurułtaje. Powołanie tego gremium niewątpliwie osłabia rolę parlamentu, ponieważ może być wykorzystywane jako reprezentacja społeczna, z którą, czyniąc zadość postulatowi demokratycznej legitymacji, prezydent będzie konsultował swoją działalność.

W porównaniu z poprzednią redakcją omawianego dokumentu, w rozdziale drugim (*Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela*) brakuje potwierdzenia niektórych wcześniej uregulowanych wolności i praw. Państwo uprawnione zostało do ograniczania praw i swobód w celu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego, porządku publicznego, ochrony zdrowia i moralności, ochrony praw i wolności innych osób. Wprowadzono, uzasadniony koniecznością ochrony młodego pokolenia, zakaz organizacji przedsięwzięć sprzecznych z moralnością i wartościami etycznymi społeczeństwa. Ogłoszono „dziecko jako najwyższą wartość Kirgistanu”, oraz że „państwo, kreując warunki do pełnego duchowego, moralnego i fizycznego rozwoju dzieci, promować będzie wśród nich patriotyzm i postawy obywatelskie” (art. 20). Pojawił się obowiązek troski dzieci o rodziców oraz każdego obywatela o bliskich krewnych. Usunięto natomiast szereg obowiązków władz publicznych, w tym: opracowania programów społecznych, stworzenia godnych warunków życia i samorealizacji jednostki, wspierania budownictwa mieszkaniowego, ochrony praw pracowniczych.

Największe zmiany nowa konstytucja przyniosła w rozdziale trzecim (*Organy władzy państwowej*), głównie w kwestii konstrukcji prawnej instytucji prezydenta. Zgodnie z art. 66, „prezydent jest głową państwa, najwyższym rangą urzędnikiem, szefem władzy wykonawczej”, nadto „gwarantem konstytucji, praw i wolności człowieka i obywatela”, który „zapewnia jedność narodu i władzy państwowej”. Już w 2010 roku Komisja Wenecka, odnośnie do poprzedniej ustawy zasadniczej Kirgistanu, podkreślała, że „określenie prezydenta »gwarantem« może łatwo być interpretowane jako stawianie go poza ramami ustrojowymi”⁴³. Obecnie zyskał on dodatkowe prawa, koncentrując kompetencje władzy wykonawczej oraz uzyskując kontrolę nad władzą sądowniczą. W dotychczasowej redakcji dokumentu prezydent wybierany był w wyborach bezpośrednich na sześcioletnią kadencję, bez prawa reelekcji. Obecnie kadencja została skrócona o rok, natomiast możliwe jest pełnienie dwóch kadencji. Przepis ten nie dotyczy obecnie trwającej, rozpoczętej w styczniu 2021 roku kadencji. Statuowanie prezydenta jako gwaranta praworządności rodzi pytanie o przyszłą rolę władzy sądowniczej w tym zakresie.

Jak wspomniano, prezydent jest głową państwa, pełniąc funkcje symboliczne i kreacyjne, ale jest także naczelnym organem egzekutywy, co manifestuje się szerokimi uprawnieniami wobec Rady Ministrów. Aktualna konstytucja nie posługuje się pojęciem „premier”, zastępując je „szefem rządu”. Zgodnie z art. 66, „prezydent określa główne kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej, zapewnia jedność władzy państwowej, koordynację i współpracę organów państwowych”. W związku z tym wydaje on polecenia rządowi i podległym mu instytucjom, nadzoruje ich realizację, uchyla akty prawne rządu, dymisjonuje ministrów

⁴³ *Opinion no. 582/2010 on the Draft Constitution of the Kyrgyz Republic (Version Published on 21 May 2010)*, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 8.06.20210, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)015](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)015) (dostęp: 27.11.2021).

i przewodniczących komitetów państwowych, ma prawo przewodniczyć obradom rządu.

Prezydent zyskał prawo inicjatywy ustawodawczej (podobne prawo nabył Sąd Konstytucyjny i Sąd Najwyższy), która do tej pory przysługiwała tylko parlamentowi, rządowi i grupie minimum 10 tys. obywateli. Wydaje akty prawne, dekrety i rozporządzenia, podlegające obowiązkowemu wykonaniu na terenie kraju (art. 71). Ma ponadto prawo ogłaszania referendum, z inicjatywy własnej lub minimum 300 tys. obywateli lub większości deputowanych parlamentu. Może również zwoływać jego nadzwyczajne posiedzenia i określać porządek obrad. Katalog kompetencji nie jest zamknięty, bowiem przewidziana jest możliwość ich rozszerzenia w trybie ustawowym. Konstytucja przewiduje, w celach optymalizacji liczby urzędników, możliwość obsługi Rady Ministrów przez Administrację Prezydenta. Oznacza to organizacyjne, materialne i kadrowe osłabienie odrębności rządu i włączenie go w struktury aparatu głowy państwa.

W zakresie kompetencji kreacyjnych prezydent obecnie powołuje za zgodą parlamentu: szefa rządu, jego zastępców, ministrów i przewodniczących komitetów państwowych; przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego i przewodniczącego Sądu Najwyższego na pięcioletnie kadencje spośród sędziów obu sądów; prokuratora generalnego i jego zastępców. Przewidziano możliwość przedterminowego zakończenia kadencji prezydenta, choć procedura jest utrudniona (art. 73). Oskarżenie może sformułować parlament w związku z popełnieniem przestępstwa, co potwierdza specjalna komisja parlamentarna, prokurator generalny w kwestiach zaistnienia materialnych przesłanek przestępstwa oraz Sąd Konstytucyjny w kwestii dochowania procedury oskarżenia. W związku z faktem, że prezydent ma bezpośredni wpływ na obsadę stanowisk prokuratora generalnego i sędziów Sądu Konstytucyjnego, wątpliwe jest, by procedura wygaszania mandatu głowy państwa mogła zakończyć się powodzeniem. Konstytucja nie uregulowała ponadto czasu, w którym winny odbyć się przedterminowe wybory po opróżnieniu urzędu głowy państwa.

Konstytucja utrzymała w mocy dotychczasowe przepisy określające pozycję ustrojową rządu jako organu władzy wykonawczej. Obecnie jednak skład Gabinetu Ministrów określany jest przez prezydenta i zatwierdzany przez parlament (uprzednio — w wyniku uzyskania poparcia większości deputowanych). Parlament utracił jednakże prawo decydowania o strukturze i składzie rządu, przyjmowania długofalowych planów rozwoju, a także prawa wyrażania wotum nieufności. Utrata tych prerogatyw oznacza pozbawienie parlamentu kontroli nad egzekutywą, co czyni zeń organ głównie prawodawczy. Ponadto przepis art. 89 stanowi, że prezes Rady Ministrów jest jednocześnie szefem Administracji Prezydenta, zaś minister finansów — wicepremierem. Zwierzchnictwo prezydenta nad rządem rodzi wątpliwości co do zasadności funkcjonowania szefa rządu jako organu w sensie administracyjnym

Jednoizbowy parlament składa się obecnie się z 90 deputowanych (poprzednio — 120), wybieranych w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję. Zdefiniowany został jako „najwyższy organ przedstawicielski realizujący władzę ustawodawczą i funkcje kontrolne w granicach swoich kompetencji” (art. 76 ust. 1). Z konstytucji usunięty został przepis stanowiący, że deputowani dysponują mandatem wolnym i nie mogą zostać go przedterminowo pozbawieni. Zniesiono również przepis stanowiący o proporcjonalnym systemie wyborczym, który gwarantował stopniową instytucjonalizację i petryfikację pluralistycznego systemu partyjnego. Obok parlamentu prawem inicjatywy ustawodawczej dysponuje Sąd Najwyższy, Kurułtaj Ludowy oraz prokurator generalny (art. 85). Parlament utracił prawo ogłaszania referendów (obecnie prerogatywą tą dysponuje prezydent na wniosek grupy minimum 300 tys. obywateli lub większości deputowanych parlamentu), kształtowania składu rządu (w tym odwoływania jego członków), przyjmowania programów rozwoju państwa. Polityczną samodzielność izby dodatkowo osłabia pozbawienie go możliwości przyjmowania uchwał. Parlament zachował prawo przełamania prezydenckiego weta wobec ustaw — wymagana dla tego jest większość minimum 2/3 składu izby lub 3/4 składu, gdy chodzi o ustawy konstytucyjne i dotyczące zmiany granic państwowych. Żogorku Kenesz, inaczej niż w pozostałych parlamentach w ustrojach superprezydenckich, nie może być przedterminowo rozwiązany wyłącznie z własnej woli izby. W odróżnieniu od modelowych rozwiązań superprezydenccjalizmu, nowa konstytucja Kirgistanu nie wprowadziła możliwości skrócenia kadencji parlamentu przez prezydenta w sytuacji przeciągającego się kryzysu politycznego, na przykład gdy izba nie zatwierdza zgłoszonych przez prezydenta kandydatur na członków rządu⁴⁴.

Reforma konstytucyjna w dotknęła też judykatury. Odrodzono Sąd Konstytucyjny, który istniał do 2010 roku, następnie zaś funkcjonował jako Izba Konstytucyjna w składzie Sądu Najwyższego. Sędziowie Sądu Konstytucyjnego powoływani są przez prezydenta za zgodą parlamentu. Do jego kompetencji należy:

- dokonywanie wykładni konstytucji na wniosek prezydenta, parlamentu i Sądu Najwyższego;
- orzekanie w kwestii zgodności z konstytucją ustaw i umów międzynarodowych, których stroną jest Kirgistan;
- rozstrzyganie sporów kompetencyjnych pomiędzy gałęziami władzy;
- orzekanie o zgodności z konstytucją dokonywanych w jej treści zmian;
- orzekanie o prawidłowości postępowania w przedmiocie *impeachmentu* głowy państwa (art. 97 ust. 1).

Jak wskazano, Sąd Konstytucyjny i Sąd Najwyższy uzyskały prawo wnoszenia do Żogorku Kenesz projektów ustaw. Jednocześnie parlament zyskał prawo

⁴⁴ R. Czachor, *Superprezydenccjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4 (68), s. 89–98, <https://doi.org/10.15804/ppk.2022.04.07>.

odwołania sędziów obu sądów na wniosek prezydenta. Samorząd judykatury ma gwarantować istnienie Rady Sądownictwa i Zgromadzenia Sędziów (art. 103). Na ograniczenie samorządu sędziowskiego wpływa utrata prawa powoływania sędziów sądów powszechnych przez Zgromadzenie Sędziowskie na trzyletnią kadencję i nadanie go prezydentowi, który powołuje sędziów na pięcioletnią kadencję na wniosek Rady do spraw Kwalifikacji Sędziowskich.

Przeformułowaniu poddano także tryb zmiany konstytucji. Poprzednio prawem ogłaszania referendum konstytucyjnego dysponował parlament z inicjatywy minimum 2/3 jego członków, obecnie jest ono ogłaszane przez Prezydenta z inicjatywy zwykłej większości deputowanych.

Podsumowanie

W niniejszym artykule podjęto zagadnienie konstytucjonalizmu autorytarnego jako kategorii badawczej umożliwiającej analizę ustrojów państw klasyfikowanych jako niedemokratyczne. Analiza treści konstytucjonalizmu autorytarnego oraz reprezentującego go przypadku Kirgistanu potwierdza tezę, że konstytucje w państwach niedemokratycznych nie są li tylko aktami pozornymi, pełnią bowiem doniosłą rolę społeczną regulatora stosunków wzajemnych pomiędzy organami władzy publicznej. Ponadto w przypadku Kirgistanu (a także innych państw Azji Środkowej niebędących przedmiotem zainteresowania niniejszego artykułu) konstytucjonalizm pełni istotne role w zakresie konstruowania wspólnoty narodowej oraz wspólnoty politycznej, a także uzasadnia i wzmacnia model ustroju z dominującą pozycją głowy państwa.

Współczesna ustawa zasadnicza Kirgistanu przywraca tradycyjny dla Azji Środkowej model rządów spersonalizowanych. Wśród konstytucyjnych organów dominującą pozycję zyskał prezydent, realizujący głównie władzę wykonawczą, ale także będący *residuum* władzy publicznej poprzez kontrolę nad parlamentem i organami sądownictwa. Rolę parlamentu dodatkowo uszczupła powołanie słabo umocowanego prawnie organu konsultacyjnego — Kurułtaju Ludowego. Rząd, ale także naczelné sądy, są personalnie zależne od prezydenta, co w istocie oznacza całkowite zaburzenie zasady równowagi się gałęzi władzy. Aktualne pozostaje zatem stwierdzenie Komisji Weneckiej z 2010 roku, że „jak unaocznia doświadczenie Kirgistanu, możliwość nadużywania władzy prezydenckiej stanowi bardzo poważne zagrożenie” dla stabilności i demokratycznego charakteru systemu polityczno-prawnego⁴⁵. Model rządów opartych o supremację instytucji prezydenta nie jest unikalny na obszarze postradzieckim, zauważalny jest bowiem we wszystkich pozostałych republikach środkowoazjatyckich, a także Białorusi, Rosji i Azerbejdżanie.

⁴⁵ *Ibidem*.

Bibliografia

- 72nd Plenary Session of the Commission (457/2007), Council of Europe, 19.10.2007, www.venice.coe.int/webforms/events/default.aspx?id=549.
- Anderson J., *Kyrgyzstan: Central Asia's Island of Democracy?*, London 1999.
- Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham-Northampton 2019.
- Barber N.W., *The Principles of Constitutionalism*, Oxford 2018.
- Bernaczyk M., *Idea konstytucjonalizmu w państwach demokratycznych i autorytarnych*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 7–27.
- Biszyga A., *Pozycja ustrojowa, organizacja i kompetencje Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2 (18), s. 41–53.
- Bodio T., Wierzbicki A., *Badania transformacji ustrojowej w państwach Azji Centralnej*, [w:] *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, red. T. Bodio, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2020, s. 89–129.
- Cameron D.R., Orenstein M., *Post-Soviet Authoritarianism: The Influence of Russia in Its “Near Abroad”*, „Post-Soviet Affairs” 28, 2012, nr 1, s. 1–44.
- Collier D., Levitsky S., *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*, „World Politics” 49, 1997, nr 3, s. 430–451.
- Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus*, red. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge 1997.
- Constitutionalism in Asia in the Early Twenty-First Century*, red. A. Chen, New York 2014.
- Cummings S.N., Nørgaard O., *Conceptualising State Capacity: Comparing Kazakhstan and Kyrgyzstan*, „Political Studies” 52, 2004, s. 685–708.
- Czachor R., *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawnoporównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 10, 2019, s. 245–257.
- Czachor R., *Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych” 12, 2019, s. 35–50.
- Czachor R., *Superprezycjonalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4 (68), s. 89–98, <https://doi.org/10.15804/ppk.2022.04.07>.
- Czachor R., *Tryb i praktyka zmiany konstytucji w państwach postradzieckich w ujęciu porównawczym*, [w:] *Dwadzieścia lat obowiązywania Konstytucji RP. Polska myśl konstytucyjna a międzynarodowe standardy demokratyczne*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2017, s. 836–843.
- Diamond L., *Elections without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes*, „Journal of Democracy” 13, 2002, nr 2, s. 21–35, <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>.
- Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, red. A. Schedler, Boulder 2006.
- Elkins Z., Ginsburg T., Melton J., *The Content of Authoritarian Constitutions*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, Cambridge 2014.
- Frankenberg M., *Authoritarianism: Constitutional Perspectives*, Cheltenham-Northampton 2020.
- Fumagalli M., *Semi-Presidentialism in Kyrgyzstan*, [w:] *Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia*, red. R. Elgie, S. Moestrup, London 2016, s. 173–205.
- Geddes B., Wright J., Frantz E., *How Dictatorships Work: Power, Personalization, and Collapse*, New York 2018.
- Ginsburg T., Huq A.Z., *How to Save a Constitutional Democracy*, Chicago-London 2018.
- Hale H.E., *The Informal Politics of Formal Constitutions: Rethinking the Effects of “Presidentialism” and “Parliamentarism” in the Cases of Kyrgyzstan, Moldova, and Ukraine*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, Cambridge 2014, s. 218–244.
- Huntington S.P., *Trzecia fala demokratyzacji*, przeł. A. Dziurdzik, Warszawa 2009.
- Isaacs R., Polese A., *Between “Imagined” and “Real” Nation-Building: Identities and Nationhood in Post-Soviet Central Asia*, „Nationalities Papers” 43, 2015, nr 3, s. 371–382.

- Issacharoff S., *Fragile Democracies*, „Harvard Law Review” 120, 2007, nr 6, s. 1405–1467.
- Kirgistan — *oblicza transformacji*, red. M. Kuryłowicz, K. Pachucki-Włosek, Kraków 2020.
- Kozłowski K., *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie. Geneza, przebieg, następstwa*, Warszawa 2009.
- Levitsky S., Way L.A., *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010.
- Małajny R., *Polskie prawo konstytucyjne na tle porównawczym*, Warszawa 2013.
- Marat E., *Kyrgyzstan: A Parliamentary System Based on Inter-Elite Consensus*, „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 20, 2012, nr 4, s. 325–344.
- Newton S., *The Constitutional Systems of the Independent Central Asian States*, London 2017.
- Opinion no. 582/2010 on the Draft Constitution of the Kyrgyz Republic (Version Published on 21 May 2010)*, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 8.06.2010, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)015](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)015).
- Szymanek J., *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 33, 2014, s. 397–418.
- Tushnet M., *Authoritarian Constitutionalism*, „Cornell Law Review” 100, 2015, nr 2, s. 391–462.
- Tushnet M., *Authoritarian Constitutionalism: Some Conceptual Issues*, [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, New York 2014, s. 36–49.
- Unstable Constitutionalism: Law and Politics in South Asia*, red. M. Tushnet, M. Khosla, New York 2015.
- Yu G., *The Other Roles of Law: Signaling, Self-Commitment and Coordination*, „Australian Journal of Asian Law” 12, 2010, nr 1, s. 106–137.
- Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010.
- Звягельская И.Д., *Становление государств Центральной Азии. Политические процессы*, Москва 2009. [Zvâgel’skaâ I.D., *Stanovlenie gosudarstv Central’noj Azii. Politicheskie processy*, Moskva 2009].
- Инаугурация Жапарова. Текстовая трансляция*, АКИpress, 28.01.2021, <https://kg.akipress.org/news:1678346/>. [Inauguraciã Žaparova. Tekstovaâ translaciã, AKIpress, 28.01.2021, <https://kg.akipress.org/news:1678346/>].
- Искакова Г.Т., *Выборы и демократия в Кыргызстане: конституционный дизайн президентско-парламентских отношений*, Бишкек 2003. [Iskakova G.T., *Wybory i demokraciã v Kyrgyzstane: konstitucionnyj dizajn prezidentsko-parlamentskih otnošenij*, Biškek 2003].
- Итоги референдума (всенародного голосования) КР 11 апреля 2021 года*, Центральная комиссия по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики, 30.04.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/ReferendumReferendum/zakon-naznachenii-referenduma3/itogi-referenduma-kr-11-aprelya-2021/>. [Itogi referenduma (vsenarodnogo golosovaniã) KR 11 aprilã 2021 goda, Central’naã komissiiã po vyboram i provedeniũ referendumov Kyrgyzskoj Respubliki, 30.04.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/ReferendumReferendum/zakon-naznachenii-referendum a3/itogi-referenduma-kr-11-aprelya-2021/>].
- Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года) (с изменениями от 28.12.2016 г.), Юрист, 8.07.2010, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30778565. [Konstituciã Kyrgyzskoj Respubliki (prinãta referendumom (vsenarodnym golosovaniem) 27 iũnã 2010 goda) (s izmeneniãmi ot 28.12.2016 g.), Ŭrist, 8.07.2010, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30778565].
- Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года) (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года), Централизованный банк данных правовой информации. Министерство Юстиции Кыргызской Республики, 5.05.2021, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-r>. [Konstituciã Kyrgyzskoj Respubliki (prinãta referendumom (vsenarodnym golosovaniem) 11 aprilã 2021 goda) (Vvedena v dejstvie Zakonom Kyrgyzskoj Respubliki ot 5 maã 2021 goda), Centralizovannyj bank dannyh pravovoj informacii. Ministerstvo Ŭsticii Kyrgyzskoj Respubliki, 5.05.2021, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-r>].

- Медушевский А.Н., *Политические режимы Средней Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2012, nr 4 (89), s. 45–60. [Meduševskij A.N., *Političeskie režimy Srednej Azii: konstitucionnye reformy v ramach avtoritarnoj modernizacii*, „Sravnitel’noe konstitucionnoe obozrenie” 2012, nr 4 (89), s. 45–60].
- Медушевский А.Н., *Революция в Киргизии: итоги и перспективы конституционных преобразований*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, nr 1 (80), s. 13–32. [Meduševskij A.N., *Revolúciâ v Kirgizii: itogi i perspektivy konstitucionnyh preobrazovanij*, „Sravnitel’noe konstitucionnoe obozrenie” 2011, nr 1 (80), s. 13–32].
- Момбекова Ж.К., *Конституционное развитие кыргызской государственности (исторический аспект)*, „Образование и право” 2021, nr 3, s. 39–45. [Mombekova Ž.K., *Konstitucionnoe razvitie kyrgyzskoj gosudarstvennosti (istoričeskij aspekt)*, „Obrazovanie i pravo” 2021, nr 3, s. 39–45].
- Фурман Д., *Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств*, [w:] *Пути российского посткоммунизма*, ред. М. Липман, А. Рябов, Москва 2007, s. 91–114. [Furman D., *Obšee i osobennoe v političeskom razvitii postsovetskih gosudarstv*, [w:] *Puti rossijskogo postkommunizma*, red. M. Lipman, A. Râbov, Moskva 2007, s. 91–114].
- ЦИК признала состоявшимся референдум по определению формы правления Кыргызской Республики, Центральная комиссия по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики, 20.01.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/>. [CIK priznala sostoâvšimsâ referendum po opredeleniû formu pravleniâ Kyrgyzskoj Respubliki, Central’naâ komissiiâ po vyboram i provedeniû referendumov Kyrgyzskoj Respubliki, 20.01.2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/>].

KAROLINA OLSZEWSKA

ORCID: 0000-0001-9141-4812

Uniwersytet Wrocławski

karolina.olszewska@uwr.edu.pl

Cyfrowy nadzór w chińskim modelu autorytarnego kapitalizmu

Słowa kluczowe: kapitalizm autorytarny, cyfrowy autorytaryzm, kapitalizm inwigilacji, cyfrowy nadzór, gospodarka cyfrowa.

DIGITAL SURVEILLANCE IN THE CHINESE MODEL OF AUTHORITARIAN CAPITALISM

Abstract

This paper examines the rise of digital authoritarianism in the 21st century. In this political regime, the state authorities exercise control over society via digital technologies while governing the national economy based chiefly on free-market principles.

The thesis consists of the statement that the elements of the digital economy, including artificial intelligence, digital platforms, and Internet of Things (IoT) communication, are the critical drivers of surveillance capitalism, characterized by unlimited access to any personal and business data. Subsequently, authoritarian governments benefit from possibilities of digital surveillance, including the control of media and the so-called behavioral surplus. It consequently leads to social manipulation, censorship, Internet shutdowns, and different kinds of punishment of citizens via social rating practices.

The analysis presents the case study of a model of Chinese digital authoritarianism, taking into account the rising popularity of this kind of regime in other countries, where political power is highly centralized. At the same time, the economic transformation has occurred there due to historical or specific geopolitical conditions.

The findings show that the development of digital authoritarianism is a consequence of surveillance capitalism, within which there is a global data flow via digital platforms. Although surveillance capitalism takes more sophisticated forms than digital authoritarianism, it still serves the same purposes of pursuing the interests of the political elites and influential market players, and it could be perilous for the democratic freedoms of citizens.

Keywords: authoritarian capitalism, digital authoritarianism, surveillance capitalism, digital surveillance, digital economy.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest analiza kształtowania się modelu cyfrowego autorytaryzmu w pierwszych dekadach XXI wieku. Charakteryzuje go nieograniczony cyfrowy nadzór nad społeczeństwem sprawowany przez władze przy użyciu technologii cyfrowych. Autorytarnym rządom towarzyszy jednocześnie zarządzanie gospodarką głównie w oparciu o zasady ekonomii wolnorynkowej.

Na potrzeby badania została przyjęta teza, według której elementy gospodarki cyfrowej — sztuczna inteligencja, cyfrowe platformy i inteligentna komunikacja przedmiotów w oparciu o technologię Internetu Rzeczy (*Internet of Things*, IoT) — są siłami napędowymi kapitalizmu inwigilacji, w której władztwo sprawują duże korporacje technologiczne. Ich przewagą konkurencyjną jest dostęp do wszelkiego rodzaju danych personalnych i biznesowych użytkowników sieci. W konsekwencji, techniczne możliwości cyfrowego nadzoru są coraz częściej wykorzystywane przez rządy autorytarne, które czerpią korzyści z tak zwanej nadwyżki behawioralnej¹. Jest ona rozumiana jako podaż danych na temat życia prywatnego, poglądów, emocji, przeżyć i doświadczeń, które użytkownicy sieci dostarczają w trakcie korzystania z mediów społecznościowych lub innego rodzaju platform cyfrowych. Użytkownicy sieci traktowani są przez właścicieli/zarządzających daną platformą instrumentalnie, jako źródło danych, na podstawie analizy których tworzone są profile jednostek oraz grup społecznych aktywnych w sieci. W autorytarnych reżimach te informacje służą rządom do manipulowania opinią publiczną, cenzurowania Internetu oraz karania obywateli niewpisujących się w polityczną linię wytyczoną przez władze.

Przedstawiona analiza problemu koncentruje się na ekonomicznych aspektach kształtowania się cyfrowego autorytaryzmu, opierając się na studium przypadku chińskiego modelu kapitalizmu autorytarne. Chiny stanowią egzemplifikację efektywnie przeprowadzonej transformacji gospodarczej, ukierunkowanej na rozwój strategicznego sektora technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT), którego produkty wykorzystywane są do podporządkowania społeczeństwa autorytarnym decyzjom władzy państwowej za pomocą technologii cyfrowego nadzoru. Podobne tendencje dają się zaobserwować także w innych państwach globalnego Południa, zwłaszcza tych, w których Chiny dokonują bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Władza polityczna w tych krajach jest silnie scentralizowana, podczas gdy poszczególne elementy systemu gospodarczego oparte są na zasadach wolnorynkowych. Sam przebieg transformacji z gospodarki centralnie sterowanej był silnie związany z historią gospodarczą i geopolitycznymi uwarunkowaniami, to jest usytuowaniem danego państwa w określonej strefie wpływów, co niejako wymuszało procesy dostosowawcze do innych gospodarek regionu.

¹ S. Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for Human Future at the New Frontier of Power*, New York 2019, s. 19.

Narodziny autorytarnego kapitalizmu

Ukształtowany po zakończeniu II wojny światowej podział świata na dwa bloki o odmiennych systemach politycznych i gospodarczych zmieniał się powoli w wyniku wielu procesów społecznych i politycznych, głównie pod wpływem prądów liberalizmu gospodarczego i szybkiego rozwoju gospodarki rynkowej. W gospodarkach socjalistycznych partyjne gremia kierownicze coraz wyraźniej dostrzegały konieczność wprowadzania elementów gospodarowania opartych na mechanizmach rynkowych, bez których wzrost gospodarczy stawał pod znakiem zapytania².

Wydarzenia polityczne mające miejsce w ostatniej dekadzie XX wieku doprowadziły do upadku autorytarnych rządów funkcjonujących w krajach Europy Środkowej i Wschodniej pod politycznym nadzorem Związku Radzieckiego. Demokratyzacji systemu w tej części kontynentu towarzyszyły procesy deregulacji, prywatyzacji i liberalizacji, wpisujące się w wizję transformacji gospodarczej opracowaną przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy.

Zauważalna przewaga w efektywnym funkcjonowaniu gospodarki liberalnej krajów globalnej Północy, opartej na mechanizmie rynkowym i wolnościach obywatelskich, wywarła w wielu państwach Azji Środkowej Ameryki Południowej rodzaj presji w kierunku poszukiwania nowego modelu gospodarczego, łączącego elementy swobody działalności gospodarczej z aparatem kontroli. Miało to zapobiec osłabieniu struktur autorytarnej władzy. W ten sposób rodził się kapitalizm autorytarny, czyli system, w obrębie którego przymus ideologiczny i kontrola sprawowana przez aparat państwowy współistnieła z ograniczoną liberalizacją działalności gospodarczej³.

Czynnikiem stymulującym takie połączenie były między innymi zmiany, jakie dokonały się pod wpływem postępu technicznego, dzięki któremu możliwy stał się łatwy, szybki i dokładny przepływ informacji, od najmniejszych jednostek gospodarczych do państwowych instytucji. Możliwości ich efektywnego przetworzenia (dzięki technologii Big Data) z kolei stworzyły dla elit politycznych warunki do coraz bardziej skutecznego nadzoru nad społeczeństwem, przyjmującego postać cyfrowego autorytaryzmu.

² Krytyczną analizę gospodarki socjalistycznej i propozycję jej transformacji w krajach komunistycznych można znaleźć w pracach węgierskiego ekonomisty Jánoša Kornai (między innymi J. Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam, NY, 1980), czy polskiego ekonomisty Włodzimierza Brusa (między innymi W. Brus, K. Laski, *From Marx to the Market: Socialism in Search for an Economic System*, Oxford 1991), który swoim wizjonerskim spojrzeniem na reformę gospodarki centralnie sterowanej przyciągnął uwagę chińskich władz i był wielokrotnie zapraszany do Chin w charakterze doradcy ekonomicznego. Wraz z Kornaiem oraz czeskim ekonomistą Otą Šikiem (O. Šik, *Socialism Today?: The Changing Meaning Of Socialism*, New York 1991) uznawani są za inspiratorów chińskiej transformacji gospodarczej w latach osiemdziesiątych, w tym otwarcia Chin na świat za rządów Deng Xiaopinga.

³ P. Bloom, *Authoritarian Capitalism in the Age of Globalization*, Cheltenham 2016, s. 8–9.

Od kapitalizmu inwigilacji do cyfrowego autorytaryzmu

Wyjątkowo dynamiczny rozwój technologii ICT, jaki miał miejsce na początku drugiego tysiąclecia, doprowadził do radykalnych zmian we wszystkich obszarach funkcjonowania gospodarki, społeczeństwa i administracji państwowej. Zastosowanie sztucznej inteligencji oraz rozwój platform cyfrowych, w tym zwłaszcza mediów społecznościowych, jak również wdrożenie w przeglądarkach tak zwanej polityki ciasteczek (pliki *cookies*), dzięki której właściciele domen pozyskują informacje o ruchu na ich stronach, stworzyły nieograniczone możliwości inwigilacji użytkowników sieci i zbierania szczegółowych danych na temat ich zachowania w Internecie. To z kolei posłużyło wąskiej grupie, posiadającej władzę polityczną i/lub ekonomiczną w postaci praw własności głównych platform informacyjnych, do stosowania coraz bardziej wyrafinowanych socjotechnik. Działania te mają za zadanie stymulować jednostki, jak i całe grupy społeczne, do przyjmowania określonego światopoglądu oraz programować je do podejmowania lub zaniechania konkretnych działań.

Globalny rynek cyfrowy został zdominowany przez kilka amerykańskich przedsiębiorstw-gigantów, które obecnie wyznaczają światowe trendy w cyfrowej gospodarce. Określa się je akronimem GAFAM, na którą to grupę składają się: Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft. Obok nich funkcjonuje także grupa amerykańskich przedsiębiorstw określanych jako NATU, od skrótu Netflix, AirBnB, Tesla i Uber. Monopol cyfrowych gigantów GAFAM i NATU w pierwszej dekadzie XXI wieku uruchomił działania konkurencyjne ze strony gospodarki będącej w stanie odpowiedzieć na wyzwania technologiczne globalnej Północy. Chiny, które od długiego czasu intensywnie modernizowały swoją gospodarkę, osiągnęły poziom technologiczny pozwalający na dostarczanie konkurencyjnych produktów cyfrowych. Odpowiedzią na dominację amerykańskich platform cyfrowych był dynamiczny rozwój chińskiej grupy BATX, od skrótu Baidu (przeglądarka), Alibaba (chiński odpowiednik firmy Amazon), Tencent (konsorcjum medialno-rozrywkowe, do którego należy między innymi komunikatory internetowe QQ i WeChat, drugi z których często określa się „chińskim Facebookiem”), oraz Xiaomi (konkurent Apple’a).

Wraz z dostępem do wielkich zbiorów danych, korporacje transnarodowe, cieszące się pozycją dominującą na światowym rynku platform cyfrowych, rozwinęły praktyki cyfrowego nadzoru, który miał służyć lepszej masowej kustomizacji produktów, integracji członków sieci i wyzwalaniu w nich kreatywnych, prosumpcyjnych zachowań⁴.

⁴ S. Fox, *Mass Imagineering, Mass Customization and Mass Production: Complementary Cultures for Creativity, Choice and Convenience*, „Journal of Consumer Culture” 19, 2019, nr 1, s. 75. Jako przykład prosumpcyjnych zachowań można przytoczyć platformę Spotify, na którą jej członkowie „wrzucają” nagrania stworzonych lub/i wykonywanych przez siebie utworów muzycznych.

W kapitalizmie inwigilacji korporacje — właściciele cyfrowych platform i mediów społecznościowych — tworzą skomplikowaną architekturę ekstrakcji danych. Dostęp do bardzo szczegółowych danych i budowanie na ich podstawie behawioralnych profili klientów pozwala korporacjom na sprzedaż tych danych innym podmiotom. Odbiorcami są zarówno przedsiębiorstwa handlowe, jak i rządy oraz elity polityczne, które potrzebują danych do realizacji swych partykularnych celów.

Idea kapitalizmu inwigilacji zasadza się na możliwości wytworzenia przez użytkowników sieci nadwyżki behawioralnej i pozornej wolności do zarządzania ich danymi. W rzeczywistości jednostki nie mają wpływu na to, jaki użytek robi się z ich danych. Aby móc skorzystać z oferowanych funkcjonalności danej platformy cyfrowej, muszą zapłacić za dostęp do nich swoimi danymi, udostępniając je i wyrażając zgodę na regulamin danej platformy, cedując tym samym prawo do zarządzania danymi na właściciela danego medium społecznościowego lub innego rodzaju platformy cyfrowej. Jest to rodzaj wymuszenia i zaprzeczenie idei cyfrowej inkluzji⁵, gdyż nie akceptując regulaminu danej platformy cyfrowej jest się wykluczonym z jej użytkowania, a w najlepszym wypadku uzyskuje się dostęp do ograniczonej puli jej podstawowych funkcjonalności. Stosowane są również innego rodzaju narzędzia kapitalizmu inwigilacyjnego, jak na przykład system rozpoznawania twarzy przez kamery przemysłowe, system rejestracji i korzystania z platform do pracy grupowej (takich jak Microsoft Teams), czy korzystanie z usług e-administracji lub bankowości elektronicznej. Prowadzi to do sytuacji, w której ogromne zbiory danych są w rękach przedsiębiorstw (zwłaszcza platform cyfrowych), których pierwszym ekonomicznym założeniem jest maksymalizacja zysku. Naturalną konsekwencją tego stanu rzeczy jest dynamiczny rozwój kapitalizmu inwigilacji, w ramach którego nową walutą są dane.

Kapitalizm nadzoru budowany jest również w oparciu o retorykę publicznego bezpieczeństwa. Po zamachach z 11 września 2001 roku na World Trade Center, a u progu trzeciej dekady XXI wieku, w związku z pandemią koronawirusa, idea cyfrowego nadzoru była i jest propagowana przez wiele rządów jako rozwiązanie mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa publicznego, przeciwdziałanie terroryzmowi, w tym cyberatakowi ze strony wrogich sił, oraz zapewnieniu ochrony zdrowia publicznego. Wdrożenie cyfrowego nadzoru na szeroką skalę w miejscach publicznych, spotkało się z aprobatą społeczeństwa krajów globalnej Północy. Tym samym powszechnie uznano w krajach demokratycznych prymat bezpieczeństwa publicznego nad prawem jednostki do ochrony prywatności.

Niezwykłe szeroki dostęp technologicznych korporacji do danych konsumentów na całym świecie obarczony jest uzasadnionymi obawami jednostek o możliwość wykorzystywania tych informacji w innych celach niż jedynie transakcje kupna-sprzedaży towarów i usług. Rodzi to również szeroko zakrojone dyskus-

⁵ K. Olszewska, *Fostering Digital Business Transformation and Digital Skill Development for Economic Growth and Social Inclusion in Poland: A Preliminary Study*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2020, nr 62, s. 282–283.

je na forum organizacji międzynarodowych dotyczące suwerenności cyfrowej, geolokalizacji i miejsca gromadzenia, przechowywania i zarządzania danymi⁶.

Jak pokazuje przykład Chin, powoływanie się na kwestie ochrony bezpieczeństwa i zdrowia publicznego może służyć władzom do uzasadnienia, coraz bardziej ingerującego w wolność obywateli, cyfrowego nadzoru. W rezultacie prowadzi to od kapitalizmu inwigilacji do cyfrowego autorytaryzmu jako modelu zarządzania państwem w warunkach gospodarki cyfrowej.

Chiński model cyfrowego autorytaryzmu

W latach osiemdziesiątych w Chińskiej Republice Ludowej rozpoczęto reformę systemu gospodarczego polegającą na wprowadzaniu gospodarki rynkowej i otwarciu na współpracę międzynarodową. Stworzono specyficzny rodzaj chińskiej socjalistycznej gospodarki rynkowej, która odpowiadała założeniom kapitalizmu autorytarnego. Polegała ona na pełnej kontroli instytucji przez Chińską Partię Komunistyczną, utrzymaniu sektora publicznego jako podstawowego dla gospodarki, oraz regulacji państwowej sektora prywatnego za pośrednictwem narzędzi makroekonomicznych. Jednocześnie rozpoczęto realizację otwarcia na gospodarkę światową dzięki transferom technologicznym realizowanym przez spółki *joint venture* z przedsiębiorstwami zagranicznymi. W sektorach kluczowych, jak sektor ICT, firmy zagraniczne były przejmowane przez kapitał chiński.

Szczególne znaczenie w chińskiej polityce rozwoju gospodarczego nadano cyfryzacji. Przyjęto strategię produkcji sprzętu informatycznego (*hardware*) w powiązaniu z rynkiem globalnym, a jednocześnie ściśle przestrzegano niezależności i autarkii rynku usług cyfrowych (*software*). Strategia ta była nastawiona nie tylko na nadrobienie dystansu technologicznego w stosunku do globalnej Północy, ale także pomyślana jako model ekspansji gospodarczej Chin w krajach afrykańskich⁷.

Obecnie Chiny dążą do uwolnienia się od zależności od ICANN — Internetowej Korporacji do spraw Nadanych Nazw i Numerów, która odpowiedzialna jest za przyznawanie nazw domen internetowych, ustalanie ich struktury oraz za ogólny nadzór nad działaniem serwerów DNS na całym świecie. Instytucja ta, formalnie niezależna, pozostaje pod faktycznym wpływem rządu amerykańskiego. Wysiłki administracji chińskiej koncentrują się również na blokowaniu niektórych adresów internetowych (uznanych przez Komunistyczną Partię Chin za wrogie) i ograniczaniu dostępu do amerykańskich portali informacyjnych, które uważane są za nieodpowiednie dla obywateli, jak na przykład witryna telewizji CNN.

⁶ L. Floridi, *The Fight for Digital Sovereignty: What It Is, and Why It Matters, Especially for the EU*, „Philosophy & Technology” 33, 2020, nr 3, s. 369–378.

⁷ Szerzej: G. Azémard, M. Quiniou, *L’empire du réseau parallèle : le numérique en Chine*, „Communication, technologies et développement” 5, 2018, <https://doi.org/10.4000/ctd.327>.

System ograniczania dostępu do sieci za pośrednictwem IP został wprowadzony w Chinach w 1994 roku. Jest on w dalszym ciągu stosowany, ale w coraz większym stopniu wprowadza się coraz bardziej wyrafinowane metody inwigilowania obywateli. W 1998 roku powstał projekt cenzurowania Internetu opracowany przez Chińskie Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego nazywany Żółtą Tarczą. Głównym zamysłem tego przedsięwzięcia było odgradzenie chińskiego Internetu od globalnej sieci internetowej. Projekt ten w pewnym sensie nawiązywał do słynnego muru chińskiego, odgradzającego to państwo od reszty świata. Powstała specjalna komórka cyberpolicji, której zadaniem było stworzenie narzędzi efektywnej infrastruktury do masowego cyfrowego nadzoru. Chiński system nadzoru koncentrował się szczególnie na kontrolowaniu dostępu i filtrowaniu treści w Internecie. Wdrożono zapory sieciowe w chińskich przeglądarkach i mediach społecznościowych. Są to zaawansowane narzędzia filtrowania informacji na podstawie słów kluczowych. Zapytania, w których zawarte są słowa uważane za podejrzane ze względów politycznych, są automatycznie blokowane. Rosnąca ilość dostępnych informacji powoduje malejącą skuteczność takich narzędzi. Stosuje się zatem dodatkowo wielostopniowy system śledzenia ścieżki adresów IP użytkowników. Właściciele kafejek internetowych mają obowiązek sprawdzania tożsamości swoich klientów, a także instalowania w komputerach programów filtrowania wyszukiwanych przez klientów treści i udostępniania tych informacji na żądanie cyberpolicji. Działania władz w sferze Internetu wywołują protesty, zwłaszcza ze strony przedstawicieli młodego pokolenia inteligencji, jednakże próby omijania Tarczy są szybko tłumione.

Pandemia COVID-19 znacznie przyspieszyła program cyfryzacji chińskiej gospodarki. Stała się również katalizatorem wykorzystania sztucznej inteligencji do jeszcze ściślejszej kontroli obywateli Chin. W działaniach ograniczających rozprzestrzenianie się wirusa chińskie władze zastosowały szereg autorytarnych metod zarządzania. Wprowadzono powszechny system monitoringu zachowań społecznych, głównie ścisłego przestrzegania wydanych zarządzeń, między innymi ograniczenia wychodzenia z domu, noszenia maseczek antywirusowych i dezynfekowania rąk w przestrzeni publicznej. Kontrola zachowań odbywa się za pośrednictwem wszechobecnych kamer monitorujących miejsca poruszania się ludzi. Ruch ludności kontrolowany jest także za pomocą dronów, które dzięki coraz doskonalszej technologii są w stanie ustalić wiele szczegółów wykraczających poza zakres dający się uzasadnić względami bezpieczeństwa. Pod pretekstem walki z koronawirusem tworzy się daleko idące programy cyfrowego nadzoru, za ich pośrednictwem zmuszając społeczeństwo do odpowiedniego zachowania.

Kolejną metodą wpisującą się w cyfrowy nadzór jest stworzenia systemu, w ramach którego władze przyznają każdemu obywatelowi rodzaj „kredytu społecznego”, w zależności od oceny jego zachowania. Poza funkcją kontrolną, taka ocena mogłaby służyć do określania możliwości zatrudnienia, dostępu do

stanowisk kierowniczych, czy kredytu bankowego. Innymi słowy, do autorytarnego sterowania zachowaniem jednostek.

W ramach eksportu programów cyfrowego nadzoru chińskie przedsiębiorstwa ITC oferują też wsparcie w zakresie ich wdrożenia w kraju odbiorcy, tym samym niejako promując ideę cyfrowej inwigilacji na szeroką skalę. Patrząc z perspektywy globalnego porządku, eksport chińskiego modelu cyfrowego autorytaryzmu na początku trzeciej dekady XXI wieku stale rośnie i prowadzi do kształtowania się jego regionalnych odmian, tak jak to się dzieje między innymi w Rosji, Turcji, czy Egipcie⁸.

Według raportów zajmującej się analizą wolności w Internecie organizacji Freedom House, działania władz polegające na cenzurowaniu określonych treści uległy w ostatnich latach wyraźnej intensyfikacji. Dotyczy to przede wszystkim państw globalnego Południa, w tym między innymi Sri Lanki, Bangladeszu, Indii, Kambodży, Libanu i Wenezueli. Idea cyfrowego autorytaryzmu staje się coraz bardziej popularna również w krajach Afryki Subsaharyjskiej, które są miejscem ulokowania chińskich inwestycji bezpośrednich, które określane są jako forma chińskiego neokolonializmu⁹, co z pewnością będzie skutkowało implementacją chińskiego modelu cyfrowego autorytaryzmu w tych krajach.

Wnioski

Jak wynika z przeprowadzonej, syntetycznej analizy, kapitalizm inwigilacji od cyfrowego autorytaryzmu dzieli niewielka odległość. Idea cyfrowego nadzoru jest coraz częściej uzasadniana wymogami zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony zdrowia publicznego, co było szeroko kontestowane podczas pandemii koronawirusa, która wybuchła na początku 2020 roku. Programy cyfrowego nadzoru pozwalają sterować społeczeństwem poprzez kontrolę ruchu w Internecie czy wymuszony pobór danych, prowadząc do wdrożenia idei tak zwanego społecznego kredytowania, który segreguje jednostki na złe i dobre według arbitralnych sądów władz państwa autorytarnego. Wraz z rozwojem cyfrowych narzędzi biometrycznych służących bardzo dokładnej identyfikacji tożsamości spełnia się wizja świata nakreślona w powieści *Rok 1984* George'a Orwella.

Problem wykorzystania możliwości cyfrowego nadzoru do realizacji partykularnych celów podmiotów posiadających władzę jest obecny także w systemach demokratycznych. Nielimitowany dostęp do danych może stanowić zagrożenie dla demokracji, szczególnie gdy automatyzacja i instrumentalizacja procesu gromadzenia dużych zbiorów danych członków społeczeństwa jest stale

⁸ A. Polyakova, Ch. Meserole, *Exporting Digital Authoritarianism: The Russian and Chinese Models* („Policy Brief: Democracy and Disorder Series”), Washington, D.C. 2019, s. 1–22.

⁹ J. Dever, J. Dever, *Information Age Imperialism: China, Race and Neo-Colonialism in Africa and Latin America*, „University of Miami Inter-American Law Review” 52, 2021, nr 2, s. 32–36.

udoskonalana przez technologiczne korporacje. Konieczne jest zatem promowanie na forum organizacji międzynarodowych, zwłaszcza tych, które tworzą ramy prawne dla międzynarodowego handlu elektronicznego, multilateralnego systemu zarządzania danymi (*global data governance*). Jest to niezwykle trudne zadanie do realizacji, biorąc pod uwagę siłę oddziaływania lobbystów w postaci globalnych korporacji technologicznych, oraz polaryzacji politycznych i ekonomicznych interesów krajów globalnej Północy i globalnego Południa.

Bibliografia

- Azémar, G., Quiniou, M., *L'empire du réseau parallèle : le numérique en Chine*, „Communication, technologies et développement” 5, 2018, <https://doi.org/10.4000/ctd.327>.
- Brus, W., Laski, K., *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*, Oxford 1991.
- Dever, J., Dever, J., *Information Age Imperialism: China, Race and Neo-Colonialism in Africa and Latin America*, „University of Miami Inter-American Law Review” 52, 2021, nr 2, s. 1–48.
- Floridi, L., *The Fight for Digital Sovereignty: What It Is, and Why It Matters, Especially for the EU*, „Philosophy & Technology” 33, 2020, nr 3, s. 369–378.
- Fox, S., *Mass Imagineering, Mass Customization and Mass Production: Complementary Cultures for Creativity, Choice and Convenience*, „Journal of Consumer Culture” 19, 2019, nr 1, s. 67–81.
- Kornai, J., *Economics of Shortage*, Amsterdam, NY, 1980.
- Olszewska, K., *Fostering Digital Business Transformation and Digital Skill Development for Economic Growth and Social Inclusion in Poland: A Preliminary Study*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2020, nr 62, s. 279–293.
- Polyakova, A., Meserole, Ch., *Exporting Digital Authoritarianism: The Russian and Chinese Models* („Policy Brief: Democracy and Disorder Series”), Washington, D.C. 2019.
- Šik, O., *Socialism Today?: The Changing Meaning Of Socialism*, New York 1991.
- Zuboff S., *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for Human Future at the New Frontier of Power*, New York 2019.

MACIEJ MARSZAŁ

ORCID: 0000-0001-7998-5743

Uniwersytet Wrocławski

maciej.marszal@uwr.edu.pl

Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w interpretacji Zygmunta Cybichowskiego do 1939 roku

Słowa kluczowe: polska myśl polityczna i prawna, faszyzm, nazizm.

ITALIAN FASCISM AND GERMAN NATIONAL SOCIALISM
IN THE INTERPRETATION OF ZYGMUNT CYBICHOWSKI UNTIL 1939

Abstract

The subject of the article are the views of Zygmunt Cybichowski (1879–1946), professor of law at the University of Warsaw, on Italian fascism and German National Socialism. This Polish lawyer made a very interesting analysis of totalitarian systems. He was a supporter of the national method of interpreting law. He defined law as a product of the living conditions in a given country, “exclusive” to the solutions adopted in this field in other countries. He argued that the law cannot be invented, but only discovered through the exploration of specific living conditions. In his opinion, not all the law is to be found in the codes, so one should get to know a nation well to discover its laws. Cybichowski, as a supporter of the national-radical movement, looked at the German social and political transformations in the Third Reich with great sympathy. He was impressed by Adolf Hitler.

Keywords: Polish political and legal thought, fascism, Nazism.

Pojawienie się na europejskiej scenie politycznej po I wojnie światowej nowych ustrojów politycznych wywołało wśród polskich elit intelektualnych spore zainteresowanie. Nowe „totalne” państwa, jakimi były faszystowskie Włochy i hitlerowskie Niemcy, z jednej strony wzbudzały podziw, a z drugiej były

źródłem niepokoju i obaw o przyszłość nowej Europy. W II Rzeczypospolitej niemal każdy polityk, a także prawnik interesujący się polityką i stosunkami międzynarodowymi, miał swoje wyobrażenie na temat genezy, rozwoju i przyszłości państw Benita Mussoliniego i Adolfa Hitlera. Szczególną rolę w kształtowaniu opinii na ten temat mieli polscy prawnicy, którzy skrupulatnie badali ustroje „państw totalnych”, a swoje badania i spostrzeżenia niejednokrotnie publikowali nie tylko w czasopismach naukowych, ale także w popularnonaukowych i w prasie codziennej. Ich oceny czasami były wypaczone przez poglądy polityczne, jakie sami głosili. Niektórzy byli związani z ruchem socjalistycznym, inni opowiadali się za zasadami katolickiej nauki społecznej, a jeszcze inni określali się jako zwolennicy orientacji narodowej. Właśnie do tej ostatniej należy zaliczyć bohatera tego artykułu, zwolennika Narodowej Organizacji Radykalnej, profesora prawa państwowego i międzynarodowego na Uniwersytecie Warszawskim Zygmunta Cybichowskiego. Zanim zostanie przedstawiony stosunek tego prawnika do włoskiego faszystów i niemieckiego narodowego socjalizmu, warto parę słów poświęcić jemu samemu i jego teorii prawa.

Cybichowski urodził się 1879 roku w Poznaniu w rodzinie inteligenckiej, studiował prawo i ekonomię na uniwersytetach w Berlinie, Monachium, we Wrocławiu, w Paryżu i Strasburgu. W tym ostatnim w 1902 roku uzyskał stopień doktora nauk prawnych. W 1905 roku we Wrocławiu zdał egzamin na asesora sądowego, później odbywał praktykę sądową we Wrocławiu i w Berlinie. W 1912 roku został profesorem nadzwyczajnym i kierownikiem Katedry Encyklopedii Nauk Prawnych i Politycznych oraz Filozofii Prawa na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W 1916 roku Cybichowski otrzymał nominację na profesora Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1919 roku był sekretarzem i głównym referentem „Ankiety dla oceny projektów konstytucji”. W latach 1919–1922 był dziekanem Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1923 roku był sędzią Stałego Trybunału Rozjemczego w Hadze, a w latach 1926–1931 Trybunału Kompetencyjnego. Przewodniczył Światowemu Kongresowi Stowarzyszenia Prawa Międzynarodowego w Warszawie. W 1930 roku Columbia University w Nowym Jorku przyznał Cybichowskiemu doktorat *honoris causa*. Zmarł w 1946 roku w Poznaniu.

Autor *Polskiego prawa państwowego* należał do sympatyków ideologii narodowo-radykalnej, a w teorii prawa zdecydowanie odrzucał formalizm prawniczy, nie uważając tej metody za właściwą dla analizy istoty stosunków społeczno-politycznych istniejących w państwie. Prawo definiował jako wytwór stosunków życiowych w danym państwie, „ekskluzywny” względem rozwiązań przyjętych w tej dziedzinie w innych państwach. Twierdził, że nie można wynaleźć prawa, a tylko je odkryć poprzez eksplorację konkretnych stosunków życiowych. Jego zdaniem nie całe prawo jest w kodeksach, dlatego należy dobrze poznać naród, aby odkryć jego prawa. Zasady konstytucyjnoprawne wykazują narodowy charakter, czyli w każdym kraju są specyficznie przekształcane. Cybichowski

twierdził, że nie ma ogólnej nauki o państwie i prawa państwowego, a także, że nie ma ogólnej nauki o prawie. W pracach nad Konstytucją RP z marca 1921 roku sprzeciwiał się wyborom prezydenta w powszechnym głosowaniu, opowiadając się za wyborem przez Zgromadzenie Narodowe. Uzasadniał to tym, że prezydent wybrany w wyborach powszechnych musiałby mieć większą niezależność i władzę nad sejmem, co jego zdaniem doprowadziłoby do zjawiska dwuwładzy i ciągłych konfliktów. W dziedzinie prawa międzynarodowego Cybichowski zasłynął jako autor poglądu o anachronizmie stosowania podziału prawa międzynarodowego publicznego na „prawo wojny” i „prawo pokoju”. Proponował prawo międzynarodowe podzielić na naukę o podmiotach, czyli państwach i jednostkach, na naukę o przedmiotach, czyli o terytoriach państwowych i administracji międzynarodowej oraz na naukę o postępowaniu, w którym odróżniał działania pokojowe od wojennych¹.

W poglądach na genezę włoskiego faszyzmu Cybichowski twierdził w 1933 roku, że faszyści są stronnictwem, które we Włoszech podjęło walkę z liberalizmem i radykalizmem w celu wzmocnienia autorytetu państwa, dlatego też „faszyzm występuje przeciwko potędze liczb, odrzuca powszechność prawa wyborczego, żądając głosowania ludzi uzdolnionych, popiera więc wprowadzenie cenzusu wyborczego”². Według Cybichowskiego głównymi prekursorami włoskiego faszyzmu byli profesor filozof i historii Uniwersytetu w Mesynie i Padwie Emil Bodrero³, założyciel i główny ideolog Zrzeszenia Nacjonalistów Włoskich Enrico Corradini⁴, twórca teorii „krążenia elit” Vilfredo Pareto⁵, a także pruski

¹ Szerzej: A. Danek, *Demokracja nacjonalistyczna. O myśli politycznej Zygmunta Cybichowskiego*, Kraków 2018, s. 19–50; zob. też: K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000, s. 1007–1016.

² Z. Cybichowski, *Polskie prawo państwowe. Na tle uwag z dziedziny nauki o państwie i porównawczego prawa państwowego*, Warszawa 1933, s. 63.

³ Emil Bodrero (1874–1949), filozof i historyk, docent na Uniwersytecie w Mesynie i Padwie, wiceprzewodniczący włoskiego parlamentu, przewodniczący Stowarzyszenia Włoskich Autorów i Wydawców, autor między innymi prac: *Il principio fondamentale nel sistema di Empedocle* (1905), *Eraclito, testimonianze e frammenti* (1910), *Italia nuova e antica* (1919), *Taleta ellenico e taleta fenicio* (1929), *La fine di un'epoca* (1934).

⁴ Enrico Corradini (1865–1931), główny teoretyk włoskiej doktryny narodowej. W 1910 r. założył Zrzeszenie Nacjonalistów Włoskich (Associazione Nazionalista Italiana), Od 1911 r. redaktor pisma „Idea Nazionale”. Autor książki *Juliusz Cezar* (1902), w której starał się ukazać Włochy jako spadkobiercę starożytnego Rzymu. W czasie I wojny światowej propagował hasło walki z demokracją, socjalizmem, liberalizmem i masonerią, głosił, iż jednostka może istnieć tylko we wspólnocie narodowej, że bez siły i autorytetu państwa nie istnieje, ani siła, ani wolność obywateli. Po „marszu na Rzym” w 1922 r. Mussolini nadał mu godność senatora, od 1926 r. minister stanu. Patrz szerzej: J. Sondel-Cedarmas, *Nacjonalizm włoski. Geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896–1923)*, Kraków 2013, s. 5 n.

⁵ Vilfredo Pareto (1848–1923), włoski twórca socjologicznej teorii krążenia elit. Z wykształcenia inżynier (ukończył szkołę politechniczną w Turynie) i praktyk gospodarczy pracujący między innymi na stanowisku dyrektora kolei. W latach 1893–1907 profesor ekonomii politycznej na uniwersytecie w Lozannie i kontynuator poglądów ekonomicznych Léona Walrasa. Pod koniec ży-

teoretyk konserwatyizmu konstytucyjnego Friedrich Julius Stahl⁶. Cybichowski twierdził, że faszyzm nie był doktryną naukową, a jedynie polityczną, a mówienie o „faszyzmie teoretycznym” i teorii faszyzmu ma na celu „usprawiedliwienie faszyzmu praktycznego, będącego walką patriotyzmu z żywiołem wywrotowym”⁷. Genezy sukcesu Mussoliniego Cybichowski doszukiwał się w wybuchu radykalizmu społecznego, który nastąpił po I wojnie światowej. Twierdził, że słabe rządy powojennych Włoch nie potrafiły sobie poradzić z licznymi aktami komunistycznej przemocy wymierzonymi przeciwko państwu i Kościołowi, a faszyzm zaczął się jawić jako reakcja na czerwony terror szerzący się w powojennej Italii. Cybichowski przekonywał, że faszyzm dzięki swojej propagandzie „słowa i czynu” mógł skutecznie przeprowadzić „marsz na Rzym” i przyczynić się do uspokojenia kraju. W państwie Mussoliniego wysoko oceniał jego wszechogarniającą rolę, przy jednoczesnej monopolizacji życia społecznego i politycznego. Cybichowski dostrzegł, że:

faszyzm działał dla Włoch tak wiele dobrego, był w tym państwie koniecznością, jak też społeczeństwo przez głosowanie uznało, lecz ścieśnienie lub zniesienie praw obywateli, zaliczonych do t. zw. katalogu praw człowieka i obywatela (wolność słowa, prasy, asocjacji i.t.d.) w związku z szeregiem innych postanowień tak zwiększyło kompetencje administracji, że przekształceniu rządów faszystowskich na sławetne rządy policyjne państwa absolutnego zapobiec może tylko oddanie funkcji publicznych najlepszym istotnie obywatelom czyli t. zw. elicie narodu⁸.

Podstawowym celem popieranego przez niego faszyzmu było wytworzenie i utrzymanie elity narodowej.

Na marginesie należy dodać, że podobnie jak Cybichowski, genezy włoskiego faszyzmu doszukiwali się także twórca i pomysłodawca nazwy Obozu Zjednoczenia Narodowego oraz prezes urzędowego Związku Zawodowego Literatów

cia był związany z włoskim faszyzmem, uchodząc za „Karola Marksa” tego ruchu politycznego. Po „marszu na Rzym” (1922 r.) swych bojówek Benito Mussolini powołał Pareta na senatora — w uznaniu dla jego antydemokratycznych i autorytarnych koncepcji. Uważany jest za najwybitniejszego przedstawiciela psychologizmu w socjologii. Ważniejsze prace: *Cours d'economie politique* (1896–897), *Les systèmes socialistes* (1902–1903), *Trattato di sociologia generale* (1916). Patrz szerzej: M. Stefaniuk, *Teoria elit Vilfreda Pareta*, Lublin 2001, s. 5 n.

⁶ Friedrich Julius Stahl (1802–1861), niemiecki prawnik, którego poglądy ukształtowały się pod wpływem filozofii G.W.F. Hegla. Był twórcą oryginalnej koncepcji prawa, która zakładała wymiar teistyczny. Według niej państwo i władza są instytucjami o boskim pochodzeniu, dlatego też w procesie karania władza nie działa w swoim imieniu, ale wypełnia obowiązek nałożony przez Boga. Pisał: „Bóg żąda kary bezwarunkowej dla dobra samego przestępcy, aby dać mu możliwość odzyskania przez pokutę łaski Bożej” (F.J. Stahl, *Der christliche Staat*, Berlin 1847, s. 5 n.). Zdaniem Stahla „Człowiek jako istota z natury swej zła i grzeszna, popełniając przestępstwo, występuje przeciwko Bogu, narusza prawo i ład boski. Boska sprawiedliwość nie pozwala na pozostawienie takiego zła bez kary, a wymierzona kara umacnia boską chwałę”, J. Warylewski, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2020, s. 487.

⁷ Z. Cybichowski, *Polskie prawo państwowe...*, s. 64.

⁸ *Ibidem*, s. 274.

Polskich Ferdynand Goetel⁹ i profesor prawa konstytucyjnego Uniwersytetu Lwowskiego, współtwórca Konstytucji marcowej z 1921 roku Stanisław Starzyński¹⁰. Dla tego pierwszego faszyzm, tak jak dla Cybichowskiego, był wyrazem rozwoju myśli nacjonalistycznej. Pisał, że „obudzenie się nacjonalizmu po wojnie było tylko jedną z jego kolejnych, rozwojowych faz”¹¹. Goetel twierdził, faszyzm jako wyższa forma nacjonalizmu przejął od ruchu socjalistycznego i komunistycznego wiele metod organizacyjnych, między innymi metody sprawowania władzy za pomocą dyktatury partyjnej. Sam „marsz na Rzym” Goetel nazwał „pokojową rewolucją”, która „obaliła marksistowski monopol na rozwiązywanie spraw socjalizmu”¹². Dodawał: „wielką datą faszyzmu nie będzie żaden manifest programowy, żaden dzień uchwał, ani żadna księga, a tylko pochód na Rzym”¹³. Ponadto Goetel przekonywał o uniwersalnym charakterze zasad faszystowskich. Faszyzmem nazywał bowiem niemiecki narodowy socjalizm, a także działalność niektórych polskich organizacji nacjonalistycznych. Goetel był przekonany, że faszyzm opanuje całą Europę i stanie się nurtem uniwersalistycznym. Pisał: „faszyzm jest prądem dziejowym o tak samo uniwersalnym rodzaju, jak była nim kiedyś demokracja”¹⁴.

Profesor Stanisław Starzyński natomiast w 1926 roku scharakteryzował faszyzm jako ruch polityczny „złożony z warstw średnich o pokładzie nacjonalistycznym i konserwatywnym”¹⁵. Dla Starzyńskiego faszyzm był rodzajem nacjonalizmu, który doprowadził do przeprowadzenia udanej reformy prawa wyborczego. Starzyński z zachwytem pisał o premierze-dyktatorze Italii, jakim był według niego Mussolini, porównując go do cesarza rzymskiego Augusta, który wprowadził ład i dyscyplinę w „ludzie rzymskim”. Za „doniosły moment” uznał aspiracje terytorialne włoskich faszystów. Imperialistyczne treści propagandy Mussoliniego usprawiedliwiał: „potrzebą ekspansji terytorialnej celem usunięcia przeludnienia, na które Włochy cierpią”¹⁶.

Dla Cybichowskiego włoskie państwo faszystowskie było rodzajem „demokracji nacjonalistycznej”, ponieważ w demokratycznych ramach obowiązywała

⁹ Ferdynand Goetel (1890–1960), prozaik, dramaturg i publicysta, prezes Związku Literatów Polskich, w 1943 r. członek misji PCK w Katyniu, po wojnie na emigracji. Patrz szerzej: S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?* Warszawa 1938, s. 219.

¹⁰ Stanisław Starzyński (1853–1935), prawnik, znawca prawa konstytucyjnego. Od 1889 r. profesor uniwersytetu we Lwowie (1913–1914 rektor), od 1928 r. członek Polskiej Akademii Nauk. W 1919 r. opracowywał projekt reformy konstytucyjnej, który wywarł znaczny wpływ na Konstytucję marcową z 1921 r. Autor między innymi prac: *Studia konstytucyjne* (tom 1 i 2, 1907–1909), *Konstytucja Państwa Polskiego* (1921). Patrz szerzej: A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853–1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Warszawa-Kraków 2012, s. 5 n.

¹¹ F. Goetel, *Pod znakiem faszyzmu*, Warszawa 1939, s. 47–49.

¹² *Ibidem*, s. 145.

¹³ *Ibidem*, s. 184.

¹⁴ *Ibidem*, s. 200; zob. też: A. Malatyński, *Nowy Ruch Narodowy*, Warszawa 1937, s. 7–157.

¹⁵ S. Starzyński, *Powojenny ustrój państw europejskich*, Kraków 1926, s. 41.

¹⁶ *Ibidem*, s. 45.

hierarchia zadań i celów przyznająca pierwszeństwo narodowi i państwu. Według Cybichowskiego „demokracja nacjonalistyczna” powinna mieć antysemicki, antymasoński i antykomunistyczny charakter. Pisał: „»Demokracja nacjonalistyczna« nie odrzuca współpracy mniejszości narodowych z wyjątkiem żydów, od których pragnie się odseparować, wysuwając program ich emigracji”¹⁷. Ponadto miała cechować się dynamicznym i imperialistycznym charakterem, wynikającym ze stałej troski władzy o potęgę państwa i narodu. Według Cybichowskiego zarówno w faszystowskich Włoszech, jak i w nazistowskich Niemczech pracami rządu kierował „wódz”, którego prerogatywy określił jako „względne”, ponieważ jego władza była ograniczona przez inne instytucje polityczno-prawne. Przekonywał: „ograniczone są też kompetencje wodza włoskiego, którego władza polityczna jest większa od jego właściwości prawnych, ograniczonych zakresem władzy innych organów państwa, jak król, parlament, Wielka Rada Faszystowska, sądy”¹⁸. Cybichowski w swojej ocenie totalności faszystowskich Włoch doszedł do przekonania, że państwo Mussoliniego nie jest bezwzględnie totalne¹⁹, ponieważ nie monopolizuje wszystkich sfer życia społeczno-politycznego. Przykładem braku ingerencji państwa w niektóre sprawy publiczne były dla niego religia i Kościół katolicki, który cieszył się znaczną swobodą w faszystowskich Włoszech. Dlatego też Cybichowski nazwał włoski system polityczny „totalizmem

¹⁷ Z. Cybichowski, *Na szlakach nacjonalizmu. Rozważania polityczne*, Warszawa 1939, s. 13.

¹⁸ *Ibidem*, s. 93.

¹⁹ Termin „totalizm” czy też „państwo totalne” skonstruował Benito Mussolini, który w *Doktrynie faszystów* (1932) pisał, że „państwo jest absolutem, wobec którego jednostki i grupy są czymś względnym”, używając przy tym włoskiego określenia *lo stato totale*. Niemniej jednak po raz pierwszy o „państwie totalnym”, czy też „władzy totalnej” pisali przeciwnicy włoskiego wodza, między innymi przedstawiciele lewicowej opozycji Giovanni Amendola. W latach trzydziestych przymiotnik „totalny” wszedł w powszechne użycie przede wszystkim za sprawą prawników niemieckich: Hermana Hellera, Ernsta Forsthoffa, Carla Schmitta i Ernsta Jüngera. Termin ten był rozumiany jako przeciwieństwo państwa liberalnego. Popularyzowano pogląd, że nowe państwo będzie obejmować swoją działalnością wszelkie dziedziny życia, a interes jednostki zostanie podporządkowany interesom państwa. W końcu lat trzydziestych za sprawą intelektualistów anglosaskich, emigrantów z krajów niemieckojęzycznych takich jak Erich Fromm, Theodor W. Adorno, Hannah Arendt i inni. Po II wojnie światowej pojęcie totalizmu zostało rozpropagowane w międzynarodowym obiegu intelektualnym, inspirowując powstanie wielu studiów oraz rozważań nad problemem, które opisuje. W latach czterdziestych określenie „totalitaryzm” zaczęto stosować w odniesieniu do państwa radzieckiego w czasach Stalina. Jedną z pierwszych książek, w których napisano otwarcie, że dla demokracji liberalnej istnieje tylko jeden przeciwnik — i jest nim totalitaryzm — była książka Franza Borkenau, nosząca znamienity tytuł *The Totalitarian Enemy (Totalitarny wróg)*. Borkenau wyraźnie napisał w niej, że od czasu zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow „nie jest już herezją opisywanie reżimu nazistowskiego jako »brunatnego bolszewizmu«”. Drugą wojnę światową przedstawił jako wojnę ideologiczną między liberalizmem a totalitaryzmem, a nawet jako kontrewolucję przeciwko „rewolucji totalnej”. Patrz szerzej: F. Borkenau, *The Totalitarian Enemy*, New York 1988, s. 5 n.; H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1–2, przeł. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa 1989, s. 5 n.; L. Dubel, *Koncepcje totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25, 2016, z. 3, s. 232–235.

względny”²⁰. Warto wspomnieć, że do koncepcji Cybichowskiego nawiązywał profesor prawa międzynarodowego publicznego Uniwersytetu Lwowskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego Ludwik Ehrlich. Jak pisał Leonard Górnicki:

Wyszedł on z założenia, że całkowity indywidualizm albo całkowity kolektywizm czy też totalizm nie mogą w praktyce występować, jako sprzeczne z naturą ludzką. W pierwszym zaś przypadku nie istniałoby bowiem społeczeństwo, a w drugim zaś — mająca swoje potrzeby i dążenia jednostka. Dlatego też Ehrlich twierdził, że można jedynie mówić o ideologiach „bardziej indywidualistycznych” albo „bardziej totalistycznych”²¹.

Należy zaznaczyć, że interpretacja włoskiego faszyzmu dokonana przez Cybichowskiego była w niektórych kwestiach zbieżna z powojennymi interpretacjami totalitaryzmu niemieckiej uczonej Hannah Arendt. Chociaż faszyzm w Italii bezceremonialnie dążył do uregulowania i kontrolowania nawet najbardziej osobistych spraw życiowych, takich jak wychowanie, światopogląd, rodzina, moralność i etyka, Arendt podkreślała jednak odmienność tego zjawiska od systemu Trzeciej Rzeszy. Według autorki *Korzeni totalitaryzmu* Włochy faszystowskie nie powinny być klasyfikowane jako system w pełni totalitarny, ale jako forma złagodzonego totalitaryzmu. Twierdziła, że faszyzm Mussoliniego aż do 1938 roku nie był totalitarny, był natomiast nacjonalistyczną dyktaturą²². Alberto Aquarone natomiast był zdania, że faszyzm włoski nie potrafił zbudować państwa totalnego, w „sensie całkowitej integracji społeczeństwa z państwem”²³. Współczesny polski interpretator włoskiego faszyzmu Jerzy Borejsza dodał, że system Mussoliniego był „totalitaryzmem niedoskonałym czy niepełnym” ze względu na to, że król, sfery dworskie, hierarchia duchowna oraz niemałe kręgi intelektualistów zachowały „ułamki autonomii”²⁴.

Poglądy Cybichowskiego na prawo w Trzeciej Rzeszy były bardziej sprecyzowane niż na faszystowskie ustawodawstwo. Przypomnijmy, że ten polski profesor, zwolennik metody narodowej w prawodawstwie, wynikającej z jego nacjonalistycznych przekonań, odrzucał koncepcje ogólnej i uniwersalnej nauki o państwie i prawie. Uważał, że jest ona zawsze uwarunkowana czynnikami specyficznymi dla tradycji, historii czy kultury danego narodu. Dlatego też generalnie

²⁰ Z. Cybichowski, *Na szlakach nacjonalizmu*, s. 130.

²¹ L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej*, Bielsko-Biała 1993, s. 248.

²² H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951, s. 256; H. Arendt, *Kondycja ludzka*, przeł. A. Łagodźka, [w:] *Współczesna filozofia polityki. Wybór tekstów źródłowych*, red. D. Pietrzyk-Reeves, B. Szlachta, Kraków 2003, s. 125–134; zob. także: R. De Felice, *Interpretacje faszyzmu*, przeł. M. de Rosset-Borejsza, Warszawa 1976, s. 92–99; M. Zmierzch, *Spory o istotę faszyzmu. Dzieje i krytyka*, Poznań 1988, s. 203–214.

²³ *Doktryny polityczne i prawne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000, s. 369, 370.

²⁴ J. Borejsza, *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszyzmu włoskiego w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 1981, s. 31; J. Borejsza, *Mussolini był pierwszy...*, Warszawa 1979, s. 12–242.

pozytywnie oceniał hitlerowskie przemiany ustrojowe. W 1934 roku na łamach nazistowskiego czasopisma prawniczego twierdził, że „wielki ruch narodowo-socjalistyczny obejmuje całe życie duchowe i praktyczne we wszystkich sferach: prawa i religii, obyczajów i moralności, sprawiedliwości (*Justiz*) i administracji, gospodarki, sztuki i tworzącej się nauki. Wpływają nowe idee, powstaje Trzecia Rzesza Adolfa Hitlera”²⁵. Od samego początku państwa narodowosocjalistycznego z uznaniem konstatawał, że rozwijająca się w nim nauka o państwie jest do „szpiku kości” niemiecka, co było zasługą wodza Hitlera, który był naczelnym architektem pojęcia państwa i prawa. Należy zaznaczyć, że polski prawnik albo nie wiedział (co wydaje się mało prawdopodobne), albo nie chciał dostrzec, że wódz Trzeciej Rzeszy był niezmiernie krytyczny wobec prawa i prawników, wyrażając w *Mein Kampf* opinię, że na szczęście społeczeństwo niemieckie nie składa się z profesorów prawa konstytucyjnego, gdyż w przeciwnym wypadku w ogóle nie mógłby z nimi współpracować²⁶.

Trzecia Rzesza była dla Cybichowskiego „demokracją nacjonalistyczną”, w której hierarchia zadań i celów całego narodu oraz państwa stoi ponad dobrem grupy, a także jednostki. „Demokracja nacjonalistyczna” zorganizowana jest także politycznie. „Organizacja polityczna w demokracji nacjonalistycznej przybiera zupełnie inną postać niż w demokracji demoliberalnej. W państwie demoliberalnym tworzy ona system partyjny. W państwie nacjonalistycznym miejsce partii politycznych zajmuje pojedyncza organizacja”²⁷. Tą organizacją jest dla Cybichowskiego monopartia, której wzorem może być Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP). Na czele demokracji nacjonalistycznej stał autorytarny rząd. Pisał: „rządy autorytarne w ujęciu włoskim i niemieckim są przejawem demokracji nacjonalistycznej, w której rzuca się w oczy szacunek, jaki wzbudzą funkcje władzy rządzącej, odznaczającej się energią, inicjatywą, sukcesami. Władza jest dla obywateli autorytetem, słusznie więc jej rządy autorytarnymi się nazywają”²⁸. Cybichowski wskazywał kluczową pozycję polityczną wodza. Jego prerogatywy określił jednak jako „względne”, ponieważ były ograniczone przez inne instytucje polityczno-prawne. Pełny totalizm nie jest bowiem możliwy i pozostaje w sferze utopii²⁹. Niemniej jednak wskazywał, że silniejszą pozycję polityczną miał wódz nazistów Adolf Hitler, którego Cybichowski uważał za politycznego geniusza i wybitnego męża stanu. Warszawski prawnik za „piętę achillesową” systemu władzy w Trzeciej Rzeszy uznał brak prawnych regulacji dotyczących zastępstwa na stanowisku Führera. Imponował mu natomiast

²⁵ Z. Cybichowski, *Die nationale Methode im Staatsrecht und in der Staatslehre*, „Deutsche Jurister-Zeitung” 1934, nr 10, s. 643. Cyt. za: L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy...*, s. 63.

²⁶ *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939. Wybór pism*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, Kraków 2005, s. XLV.

²⁷ A. Danek, *Demokracja nacjonalistyczna*, s. 264.

²⁸ Z. Cybichowski, *Na szlakach nacjonalizmu*, s. 14.

²⁹ *Ibidem*, s. 125, 126.

rewolucyjny charakter hitlerowskich Niemiec, które jego zdaniem nieustannie doskonaliły metody rządzenia i modelowały rzeczywistość polityczną i społeczno-gospodarczą. Zachęcał polskie elity rządzące do wzorowania się na hitlerowskich rozwiązaniach ustrojowo-prawnych. Jeszcze w 1939 roku chwalił Adolfa Hitlera i jego sposób sprawowania władzy. Co więcej: za oczywiste i zrozumiałe uznał przed wybuchem II wojny światowej dążenia hitlerowców do odzyskania terenów odebranych Rzeszy na mocy traktatu wersalskiego. Nie przeczył jednak, że niemiecki „Drang nach Osten” może się okazać niebezpieczny dla Polski³⁰.

Inną kwestią było postrzeganie przez Cybichowskiego kwestii rasowej w Trzeciej Rzeszy. Należy zaznaczyć, że niemieckie rozwiązania rasowe mu imponowały, niemniej dostrzegał konflikt między doktryną rasistowską a katolicyzmem, a w szczególności nauczaniem społecznym papieża Piusa XI zawartym w encyklice z 14 marca 1937 roku *Mit brennender Sorge* o położeniu Kościoła katolickiego w Rzeszy Niemieckiej i głoszonym przez papieską Kongregację Seminariów i Uniwersytetów³¹. Podkreślał niezgodność rasizmu z zasadami wiary katolickiej. Pisał: „program rasistowski opiera się na pojęciu rasy, które w nauce wywoływało wielkie spory, dotychczas nie rozstrzygnięte. Z punktu widzenia naukowego, wobec wielkiej rozbieżności zdań, pojęcie rasy może uchodzić za ustalone i dlatego też gmach postulatów, na nim zbudowany, jest dość kruchy”³². Zdaniem Cybichowskiego to nie Hitler był twórcą rasizmu, ponieważ kwestia ta występowała o wiele wcześniej w doktrynach państw kolonialnych. Dlatego też w Polsce należałoby bardziej skorzystać z rozwiązań państw kolonialnych niż Trzeciej Rzeszy. Cybichowski dopuszczał możliwość zastosowania ustaw rasowych jako praktycznego środka rozwiązania konfliktu polsko-żydowskiego³³.

Warto wspomnieć, że do krytycznego stanowiska Cybichowskiego wobec niemieckiego rasizmu mogły się przyczynić poglądy głoszone przez profesora prawa kościelnego na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie Leona Halbana. Ten prawnik w 1936 roku wydał kontrowersyjną książkę *Religia w Trzeciej Rzeszy*, za którą został napiętnowany przez endeckich studentów za nieprzychylny stosunek do rasizmu. Według polskiego prawnika ruch nazistowski nie miał od samego początku charakteru wyłącznie politycznego, lecz przede wszystkim przybrał postać religijną, co bynajmniej nie oznaczało jego przywiązania do wartości chrześcijańskich, lecz wiodącą w nim rolę czynnika mistycznego. Halban trafnie odczytał istotę przemian dokonujących się w Trzeciej Rzeszy, którą określił jako „państwo ludowe oparte na indywidualnym przewodnictwie”³⁴, które charakteryzowało się etatyzacją NSDAP, nadrzędnością woli

³⁰ *Pod znakiem swastyki*, s. 310–328.

³¹ Szerzej: E. Kozerska, *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wrocław 2005, s. 154–195.

³² Z. Cybichowski, *Na szlakach nacjonalizmu*, s. 140.

³³ A. Danek, *Demokracja nacjonalistyczna*, s. 281.

³⁴ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 15, 16.

wodza, przemocą i terrorem, represjami na tle rasowym, a także walką z Kościołem katolickim. Halban jako wierzący katolik wykazywał wiele sprzeczności między katolicyzmem a nazistowskim rasizmem. Podkreślał, że w narodowym socjalizmie objawił się duch narodu niemieckiego, który wyrażał się w wyższości rasowej, nadrzędności niemieckich wartości i w braku kultury uniwersalnej. Ze względu na dominującą rolę rasizmu w procesie normotwórczym Halban uznał reguły prawne Trzeciej Rzeszy za typowe dla „prymitywnych czy pierwotnych ras i ludów”³⁵. Zapewne poglądy te były zbieżne z opiniami Cybichowskiego, ponieważ tak jak Halbanowi bliska mu była nauka społeczna głoszona przez Kościół katolicki i papież Piusa XI.

Podsumowując analizę włoskiego faszystowskiego i niemieckiego narodowego socjalizmu dokonaną przez Zygmunta Cybichowskiego, należy stwierdzić, że była ona rzeczowa i zawierała wiele cennych uwag dotyczących różnic pomiędzy dwoma politycznymi systemami. Rozważania warszawskiego prawnika nad systemem totalnym faszystowskich Włoch i Trzeciej Rzeszy były momentami nowatorskie i pionierskie, co z pewnością przyczyniło się do dyskusji nad definiowaniem systemów totalitarnych po II wojnie światowej. Należy zaznaczyć, że Cybichowski, analizując państwa Benita Mussoliniego i Adolfa Hitlera, nie krył swojej sympatii do totalitarnych rozwiązań ustrojowych. Szczególnie wyraźny był jego pozytywny stosunek do Niemiec i antysemitkiej polityki, jaką prowadzili naziści. Ten sympatyk Obozu Narodowo-Radykalnego, jak określał siebie Cybichowski, był niemal zachwycony polityką Adolfa Hitlera i nie przeszkadzała mu nawet jego antypolska postawa.

Bibliografia

- Arendt H., *Kondycja ludzka*, przeł. A. Łagodzka, [w:] *Współczesna filozofia polityki. Wybór tekstów źródłowych*, red. D. Pietrzyk-Reeves, B. Szlachta, Kraków 2003, s. 125–132.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1–2, przeł. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa 1989.
- Arendt H., *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951.
- Borkenau F., *The Totalitarian Enemy*, New York 1988.
- Borejsza J., *Mussolini był pierwszy...*, Warszawa 1979.
- Borejsza J., *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszystowskiego w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 1981.
- Cybichowski Z., *Die nationale Methode im Staatstrecht und in der Staatslehre*, „Deutsche Jurister-Zeitung” 1934, nr 10, s. 643–645.
- Cybichowski Z., *Na szlakach nacjonalizmu. Rozważania polityczne*, Warszawa 1939.
- Cybichowski Z., *Polskie prawo państwowe. Na tle uwag z dziedziny nauki o państwie i porównawczego prawa państwowego*, Warszawa 1933.
- Doktryny polityczne i prawne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000.

³⁵ *Ibidem*, s. 57, 58.

- Dubel L., *Koncepcje totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 25, 2016, z. 3, s. 231–248.
- Danek A., *Demokracja nacjonalistyczna. O myśli politycznej Zygmunta Cybichowskiego*, Kraków 2018.
- Felice R. De, *Interpretacje faszyzmu*, przeł. M. de Rosset-Borejsza, Warszawa 1976.
- Goetel F., *Pod znakiem faszyzmu*, Warszawa 1939.
- Górnicki L., *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej*, Bielsko-Biała 1993.
- Halban L., *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936.
- Kozerska E., *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wrocław 2005.
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest?* Warszawa 1938.
- Malatyński A., *Nowy Ruch Narodowy*, Warszawa 1937.
- Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939. Wybór pism*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, Kraków 2005.
- Redzik A., *Stanisław Starzyński (1853–1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Warszawa -Kraków 2012.
- Sondel-Cedarmas J., *Nacjonalizm włoski. Geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896–1923)*, Kraków 2013.
- Stahl F.J., *Der christliche Staat*, Berlin 1847.
- Starzyński S., *Powojenny ustrój państw europejskich*, Kraków 1926.
- Stefaniuk M., *Teoria elit Vilfreda Pareta*, Lublin 2001.
- Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2020.
- Zmierczak M., *Spory o istotę faszyzmu. Dzieje i krytyka*, Poznań 1988.

RYSZARD POLAK

ORCID: 0000-0002-5617-2333

Akademia Wychowania Fizycznego im Józefa Piłsudskiego w Warszawie.

Filia w Białej Podlaskiej

ryszardpolak-ap@02.pl

Samorząd w myśli Feliksa Konecznego

Słowa kluczowe: administracja państwowa, samorząd, cywilizacja, prawo, biurokracja, totalitaryzm, autorytaryzm.

FELIKS KONECZNY'S LOCAL GOVERNMENT

Abstract

The article contains an analysis of Feliks Koneczny's views on local governments and the necessary conditions for its functioning. According to him, their development is only possible in Latin civilization, as it alone allows the active participation of all members of the state community in social and professional life without discriminating them. Its foundations are based on the Catholic personalist worldview, according to which every person is treated as a full member of the community with all his rights and duties. Non-personalistic civilizations originating from other philosophical traditions and created in other social and historical conditions than Latin civilization limit human freedom. Participation of the individual in social life is limited, and self-government in practically non-existent.

Keywords: state administration, local government, civilization, law, bureaucracy, totalitarianism, authoritarianism.

Uwagi wstępne

Wśród historyków i myślicieli zajmujących się dorobkiem Feliksa Konecznego współcześnie dominują trzy różne stanowiska. Jedni uważają, że był on mało istotnym badaczem polskiej historii i historiozofem, którego poglądy wydają się z punktu widzenia współczesnych osiągnięć humanistyki oraz nauk

społecznych przestarzałe, mało inspirujące i obarczone piętnem indywidualnych rasowych uprzedzeń ich autora, będącego zwolennikiem narodowo-katolickiej wizji dziejów naszego społeczeństwa. Pogląd, jakoby Koneczny był antysemitą, którego dorobek nie jest godny rzetelnego opracowania i który nie powinien być przedmiotem analiz współczesnych badaczy dziejów myśli polskiej, jest obecny, niestety, także w środowisku uczonych katolickich, co wydaje się świadectwem zupełnego niezrozumienia jego poglądów także wśród tych, którzy do obrony chrześcijańskiego dziedzictwa naszych przodków są szczególnie powołani. Jako przykłady można tutaj przywołać chociażby stanowisko byłego już kapłana katolickiego Romualda Józefa Wekslera-Waszkinela oraz księdza Alfreda Wierzbickiego, który krytykując zainteresowania badawcze uczonych z Katedry Metafizyki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego historiozofią krakowskiego badacza dziejów posłużył się pejoratywnym sformułowaniem: „Po prostu mają w głowach przekręcone z powodu lektury Konecznego”¹.

Drugą grupę stanowią ci, którzy starają się inspirować jego myślą, zauważając w niej wiele cennych osiągnięć i refleksji, opartych na gruntownej wiedzy źródłowej i znajomości historii i filozofii zarówno dawnej, jak i współczesnej. Pojawiają się wśród nich nawet głosy, że był on „jedynym naprawdę istotnym przedstawicielem historiografii w Polsce”². Docenia się przede wszystkim to, że polski myśliciel dokonał rzetelnego opisu dziejów cywilizacji światowych, opierając się nie na z góry przyjętych, abstrakcyjnych i oderwanych od realiów życia założeniach, lecz na dostępnej mu, bogatej wiedzy źródłowej i wszechstronnych opracowaniach. Opisując cywilizacje światowe, jak pisze Joanna Sośnicka, „Koneczny wyodrębnił je w oparciu o wnikliwe badania, nie tylko historyczno-antropologiczne, ale również metodologiczne. W stawianych przez siebie tezach obalał ówczesne »mity« naukowe dotyczące choćby przekonania, że istnieje tylko jedna cywilizacja — europejska, a wszystko to jej niższe szczeble i mutacje”³.

Istnieją też interpretacje filozofii Konecznego wypaczające jego myśl oraz przedstawiające w „krzywym zwierciadle” jego dorobek naukowy. Tego typu nadużyć z pewnością możemy się doszukać w publikacji Krzysztofa Raka, który pisał między innymi, że „jego poglądy kwalifikowały go jako euroentuzjastę”⁴.

¹ D. Rosiak, *Człowiek o twardym karku. Historia księdza Romualda Jakuba Wekslera-Waszkinela*, Wołowiec 2013, s. 100.

² J. Szczepanowski, *Paradygmat cywilizacyjny jako zasadniczy element koncepcji historiozoficznych Feliksa Konecznego i Oswalda Spenglera*, Warszawa 2013, s. 18.

³ J. Sośnicka, „Nie warto żyć bezmyślnym życiem”. *Filozoficzne refleksje nad tym, co ważne*, Łódź 2016, s. 130.

⁴ K. Rak, *Feliks federalista*, „Czterdzieści i Cztery. Magazyn Apokaliptyczny”, 2008, nr 1, s. 210. We wspomnianym artykule można znaleźć wiele podobnie absurdalnych wypowiedzi. Najbardziej zaskakujące z nich, to: „Koneczny jest zwolennikiem współpracy transatlantyckiej. Przyszłość widzi w połączeniu Stanów Zjednoczonych Ameryki i Europy” (*ibidem*, s. 208); „W Konecznym tradycja idealistyczna znalazła wielkiego defensora” (*ibidem*, s. 212.)

Koneczny pozostawił po sobie bardzo liczny dorobek naukowy. Jego większą część stanowią prace o charakterze historycznym poświęcone dziejom Polski i Rosji. Dużą wartość poznawczą mają także jego liczne artykuły zamieszczone w „Świecie Słowiańskim”, wydawanym w Krakowie przed wybuchem I wojny światowej. Jednak najbardziej wartościowe dzieła polskiego uczonego poświęcone są dziejom cywilizacji światowych. Problematyką tą interesował się przez kilkadziesiąt lat swojej pracy naukowej, ale główne dzieła z tego zakresu zostały napisane i wydane pod koniec jego życia, w latach trzydziestych XX wieku, a potem po jego śmierci na emigracji w Londynie, w Instytucie im. Romana Dmowskiego. Po 1989 roku pojawiły się na rynku wydawniczym liczne wznowienia jego dzieł. Do najważniejszych historiozoficznych książek Konecznego należą: *Polskie logos a ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski*, t. 1–2, *O wielości cywilizacji*, *Rozwój moralności*, *Cywilizacja bizantyńska*, *Cywilizacja żydowska*, *Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej*, *O ład w historii*.

Koneczny znany jest jako autor oryginalnej i docenianej przez wielu myślicieli i historyków koncepcji dziejów cywilizacji, opartej na indukcyjnej i uzupełnionej przez dedukcyjną, metodzie badań historycznych. W trakcie swoich poszukiwań naukowych zauważył, że od wielu stuleci istnieją (i zachowują historyczną trwałość) wielkie cywilizacje światowe, nazywane przez niego metodami ustroju życia zbiorowego, w ramach których ludzie organizowali swoje życie indywidualne i społeczne. Cztery z nich mają genezę starożytną (cywilizacje: żydowska, chińska, bramińska i turańska), trzy zaś powstały i rozwinęły się w czasach średniowiecznych (cywilizacje: łacińska, bizantyńska i arabska). Spośród wymienionych metod ustroju życia zbiorowego jedna jest personalistyczna, czyli organiczna, pozostałe zaś nazwał gromadnymi, czyli mechanicznymi.

Problematykę związaną z istnieniem samorządów uczony analizował bardziej szczegółowo, omawiając cywilizację łacińską i bizantyńską, ponieważ kwestie związane z ich funkcjonowaniem — w sensie pozytywnym (cywilizacja łacińska), oraz negatywnym (cywilizacja bizantyńska) miały i mają dla żyjących w nich ludzi niezwykle istotne znaczenie⁵. Wiązały się one zwłaszcza ze stosowania prawa prywatnego oraz publicznego i wzajemnymi relacjami pomiędzy tymi dziedzinami. Ważne było też rozumienie natury człowieka przez ludzi żyjących w określonej cywilizacji oraz istoty i znaczenia wolności.

Samorzady w cywilizacji łacińskiej

Zdaniem Konecznego, w personalistycznej cywilizacji łacińskiej prawo publiczne powstaje dzięki inicjatywie społeczeństwa i jest wynikiem naturalnych

⁵ Istnieje tylko jedno niewielkie opracowanie, które dotyczy problematyki samorządowej w myśli Konecznego. Ma ono jednak charakter bardzo pobieżny, stąd też badania na ten temat muszą być pogłębione. Zob. K. Pol, *Z dziejów nauki prawa administracyjnego i nauki o samorządzie terytorialnym: Feliks Koneczny (1862–1949)*, „Samorząd Terytorialny” 2003, nr 5, s. 70–77.

tendencji ludzi do opierania funkcjonowania swoich państw na prawie zwyczajowym oraz uwzględniania bieżących aspiracji i potrzeb jednostek, a także dobra wspólnego⁶. Dlatego też, jak twierdził komentujący jego myśl historiozoficzną M.A. Krąpiec, „tylko cywilizacja łacińska stwarza realne warunki dla zabezpieczenia i realizacji naturalnych praw osoby ludzkiej. Tylko w tym typie cywilizacji osoba ludzka jest chroniona i zabezpieczona przed uzurpacją lub zdominowaniem przez struktury państwowe”⁷. Kultuwyje ona bowiem personalistyczną wizję człowieka, co znacznie ją odróżnia od niepersonalistycznych metod zbiorowego życia, w których — jak słusznie zauważył Paweł Skrzydlewski:

przeszkodą w realizacji wolności człowieka w życiu społecznym może być także funkcjonujące u członków zrzeszenia pojmowanie człowieka, postrzegające w nim nie podmiot i cel wszelkich działań społecznych, lecz przedmiot i narzędzie używane przez czynniki pozaosobowe. Takie rozumienie może stać za strukturami rodzinnymi, rodowymi, społecznymi, administracyjnymi, prawnymi i państwowymi. Jest to oczywiste, że będzie ono godziło w aktualizację ludzkich potencjalności⁸.

Personalistyczna cywilizacja łacińska zakłada, że życie społeczne opiera się na wspólnocie osób, dlatego ma charakter organiczny, zaś „gromadnościowe” metody życia zbiorowego, traktujące ludzi jak jednostki niepołączone ze sobą trwałymi więzami i z konieczności zmuszone do przyjęcia władzy despotycznego władcy, mają mechaniczną naturę⁹.

W cywilizacji łacińskiej administracja państwowa pełni rolę pomocniczą, mającą na celu ochronę obywateli przed rabunkiem ich prywatnego mienia i umożliwienie im opartej na wolności aktywności gospodarczej, społecznej i politycznej¹⁰. Jej zadaniem jest też ułatwianie funkcjonowania ludzi we wspólnotach i łagodzenie sporów pomiędzy nimi oraz ich rozstrzyganie z uwzględnieniem zasad sprawiedliwości społecznej i konieczności dbania o dobro wspólne całej politycznej wspólnoty. Oparcie się na tych zasadach światopoglądowych może zagwarantować rozwój wszystkim obywatelom, tak jak zdrowy fizycznie organizm człowieka sprawia, że poszczególne części jego ciała funkcjonują sprawnie i spełniają swoje życiowe zadania. Autor *Polskiego logos a ethos* pisał:

Zrzeszenia oparte na personalizmie stanowią organizm; oparte na gromadności są mechanizmami. Cechą ich jest jednostajność, organizm zaś żyje różnorodnością. Organizm składa się z rozmaitych odrębności, które atoli przejęte są poczuciem jedności. Organizm tworzy się ze świadomej woli zrzeszonych dobrowolnie do celów, wynikających z zapatrywań i dążności ogółu, z porozumiewania się. Z klęsk podnosi się organizm własnymi siłami, sam leczy się

⁶ W. Szurgot, *Prawo jako fundament cywilizacji łacińskiej w myśli Feliksa Konecznego*, Krzeszowice 2007, s. 152.

⁷ J.B. Serafińska, *Filozofia kultury Feliksa Konecznego*, Warszawa 2014, s. 85.

⁸ P. Skrzydlewski, *Wolność człowieka w cywilizacji łacińskiej w ujęciu Feliksa Konecznego*, Lublin 2013, s. 37–38.

⁹ A. Frątczak, *Feliks Koneczny o państwie i wartościach*, Kraków 2003, s. 64.

¹⁰ F. Koneczny, *Polskie logos a ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski*, t. 2, Poznań-Warszawa 1921, s. 547.

z usterek własną siłą doskonalili się. Lecz mechanizm wymaga pomocy z zewnątrz i dlatego w razie klęsk staje się nieuleczalnym¹¹.

Państwo w cywilizacji łacińskiej opiera się na etyce katolickiej mającej swoje źródło w Dekalogu i przyjmuje dualizm prawny, zabezpieczający podmiotowość jednostek przed jego omnipotencją i hamującymi inicjatywę społeczną zakusami biurokracji¹². W naszej cywilizacji, jak twierdził polski historyzof, prawodawcy nie kierują się zasadą, że im więcej jest zezwoleń i ograniczeń zawartych w promulgowanym prawie, tym lepiej. Mają raczej na względzie to, że wszelkie przepisy mają umożliwić społeczeństwu aktywną i twórczą działalność, która jedynie w warunkach wolności może przynieść pozytywne rezultaty. Każdy człowiek bowiem sam wie najlepiej, jakie są jego potrzeby i bieżące problemy, i jakie kroki powinien przedsięwziąć, aby zostały one zaspokojone czy rozwiązane. Społeczeństwo zaś, jeśli jest dobrze wychowane i wykształcone (a te zadania wypełniać powinny rodzina, Kościół i szkoła), potrafi sprostać zadaniom, które nakłada nań obowiązek rozumnego korzystania ze swej wolności. Dlatego też, jak postulował Koneczny, „w państwie urządzonym według wymogów cywilizacji łacińskiej urzędy państwowe byłyby nieliczne, a spraw, podpadających pod ich kompetencje, byłoby też niewiele”¹³.

Zabezpieczeniem przed nadmierną ingerencją państwa w życie obywateli, a jednocześnie gwarancją zachowania ładu społecznego, jest, zdaniem Konecznego, dualizm prawny, czyli odrębność prawa prywatnego i publicznego. Jak zauważył Wojciech Szurgot, polski historyzof uważał, że „Dualizm prawa oznacza zachowanie współmiernego stosunku prawa prywatnego do publicznego. Taka relacja między prawem prywatnym a publicznym jest gwarancją, że żadna z gałęzi prawa nie będzie dominować nad drugą”¹⁴. Prawo prywatne pozwala zachować jednostce wolność i autonomię oraz zagwarantować możliwość swobodnego, zgodnego z prawem naturalnym rozwoju. Prawo publiczne pozostające we właściwej relacji do prawa prywatnego sprawia zaś, że wolność jednostki nie staje się jej prawem do samowoli, zagrażającej prawom podmiotowym innych osób oraz sprawnemu funkcjonowaniu organizmu państwowego. Dzięki temu, jak zauważył Marian Szczęsny, według Konecznego:

W cywilizacji łacińskiej równowaga pomiędzy państwem a społeczeństwem jest zamienna. Państwo winno dbać o to, aby społeczeństwo mogło się rozwijać poprzez większe zróżnicowanie warstw i grup społecznych. Powinno popierać jednakowo wszystkie warstwy społeczne, aby każda z nich mogła odczuć pożytek płynący z państwa. Taka sytuacja możliwa jest tylko w państwie obywatelskim, gdzie istnieją samorządy¹⁵.

¹¹ F. Koneczny, *O ład w historii*, Warszawa-Struga 1991, s. 27.

¹² *Ibidem*, s. 27

¹³ F. Koneczny, *Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej*, Warszawa-Komorów 2001, s. 91.

¹⁴ W. Szurgot, *Prawo jako fundament...*, s. 57.

¹⁵ M. Szczęsny, *Rola chrześcijaństwa w tworzeniu cywilizacji łacińskiej według Feliksa Konecznego*, „Studia Teologiczne. Białystok — Drohiczyń — Łomża” 20, 2002, s. 397.

W cywilizacjach niepersonalistycznych możemy mieć do czynienia z dwoma nieprawidłowościami związanymi z funkcjonowaniem państwa i prawa — dominacją, czyli przerostem prawa publicznego nad prywatnym, bądź też odwrotnie — przewagą prawa prywatnego nad publicznym. Pierwszy przypadek jest zjawiskiem występującym zwłaszcza w cywilizacji bizantyńskiej, drugi zaś w turańskiej¹⁶. Łacińska metoda ustroju zbiorowego życia nie niesie ze sobą takich zagrożeń. W cywilizacji łacińskiej, dzięki dualizmowi prawnemu, może rozwijać się życie społeczne, co korzystnie wpływa na funkcjonowanie jednostek; możliwe zaś jest to dzięki ustrojowi korporacyjnemu oraz samorządom. Samorzady z kolei powinny być, zdaniem Konecznego, dwojakiego rodzaju: zawodowe i terytorialne. Zawodowe są potrzebne po to, aby sprawy związane z wytwarzaniem dóbr oraz ich kupowaniem i nabywaniem oraz kształceniem pracowników i ich doszkalaniami były regulowane na zasadach sprawiedliwości. Chodzi o to, „żeby w sprawach zawodowych rozstrzygali tylko tacy, którzy się na nich znają, sami zawodowcy. Ale działalność tych związków musi być ograniczona do rzeczy dotyczących się ściśle zawodu, a żadną miarą nie godzi im się uprawiać polityki”¹⁷. Sprawy polityczne na szczeblu samorządu terytorialnego powinni zaś rozstrzygać obywatele zamieszkujący gminę, powiat, województwo i państwo niezależnie od samorządu zawodowego¹⁸. Jeśli samorzady będą funkcjonowały prawidłowo i będą właściwie spełniać swoje zadania, rząd centralny, a więc władza państwowa, będzie mogła skupić swoją uwagę na kwestiach wagi ogólnopństwowej oraz na polityce międzynarodowej, nie rozpraszać swoich sił i środków na rozstrzyganie problemów, które obywatele sami mogą rozwiązać we własnym zakresie i w sposób najbardziej dla siebie korzystny.

Obydwie formy życia samorządowego człowieka — zawodowa i terytorialna — mają, zdaniem Konecznego, niebagatelne znaczenie dla życia społecznego człowieka i powinny się nawzajem uzupełniać:

Samorząd według zawodów jest koniecznością, lecz biada, gdyby się w nim miało mieścić wszystko. Niedostatki jego muszą być uzupełniane przez samorząd obszarowy. Istnieją wielkie sprawy publiczne, które są wspólne ogółowi nie przez koleżeństwo zawodowe, lecz przez sąsiedztwo, iż się zamieszkuje pewien obszar: gminę, powiat, województwo¹⁹.

Tak więc przynależność do cechów rzemieślniczych powinna być obowiązkowa. Z tego tytułu osoby zatrudnione w poszczególnych branżach tworzących cechy powinny mieć, podobnie jak w średniowiecznej Europie Zachodniej i w Polsce, określone prawa i obowiązki, a to z kolei powinno zapewnić ład w dziedzinie wytwórczości i handlu, a także kształcenie specjalistów w określonych dziedzinach produkcji:

¹⁶ F. Koneczny, *Rozwój moralności*, Lublin 1938, s. 235–236.

¹⁷ F. Koneczny, *Zwierchnictwo moralności. Ekonomia i etyka*, Warszawa 2006, s. 29.

¹⁸ *Ibidem*, s. 41.

¹⁹ *Ibidem*.

Cech czuwa nad interesami zawodowymi swych członków, ale też nad ich obowiązkami. Dba o podniesienie swego rzemiosła, o ciągłe wydoskonalenie wyrobów, tudzież coraz wyższe wykształcenie swej młodzieży. Cech może odjąć prawo wykonywania rzemiosła majstrowi niedbałemu lub czeladnikowi partaczącemu. W sporach między warsztatem a klientem cech jest sądem pierwszej instancji, decydującym przez odpowiedniego delegata zaraz na poczekaniu, najpóźniej w ciągu doby²⁰.

Funkcjonowanie samorządów skłania obywateli do większego zaangażowania się w życie społeczne oraz stawiania sobie i innym członkom społeczności coraz to większych wymagań moralnych. Zaś aktywność społeczna sprzyja rozwojowi indywidualnemu ludzi i całych społeczeństw. „Szczęście polega na stopniowym przechodzeniu do kłopotów coraz wyższego rzędu. Oto tajemnica szczęścia. Zdobywcza walka o kłopoty coraz wyższych rzędów stanowi jedyną rozumną radość życia. Kto chce żyć bez kłopotów, nie daleko zajdzie, a zazwyczaj traci nawet to, od czego zaczynał”²¹.

Przyznanie przez Konecznego tak dużych kompetencji samorządom wiązało się z jego spostrzeżeniami, że w dziejach cywilizacji łacińskiej stabilną i w miarę trwałą potęgę kulturową, gospodarczą i polityczną osiągały te państwa, w których władcy nie byli obciążeni zbyt dużym balastem zadań i obowiązków związanych z organizacją sfery ludzkiego życia społecznego i prywatnego, zwłaszcza tej, która powinna spoczywać na obywatelach. Dotyczyło to głównie dziedziny gospodarki, ale także na przykład szeroko pojętej kultury, oświaty i wychowania. Dlatego też słuszna wydaje się być uwaga Piotra Grabowca, który pisał, że „Przesłanie Konecznego było jasne. Minimum państwa, maksimum wolności obywatelskiej. Ma temu służyć dobrze zorganizowane i solidarne społeczeństwo obywatelskie”²². Był jednakże przeciwny ideologii liberalizmu, który, jego zdaniem, zwalniał obywateli z istotnych obowiązków moralnych wobec państwa, zwłaszcza z obowiązku miłości ojczyzny, oraz głosił indyferentyzm religijny.

Niekorzystne dla cywilizacji łacińskiej jest pojawiające się niekiedy dążenie do zbiurokratyzowania życia społecznego²³ oraz do skupienia władzy wykonawczej w jednym ośrodku decyzyjnym i rozstrzygania przez przezeń o kwestiach związanych z życiem kulturalnym i gospodarczym całego społeczeństwa:

Niebezpiecznie jest mieć jedno takie centrum. Żle się dzieje, gdy stolica urzędowa kraju jest punktem środkowym, a więc w strefie ducha najbardziej obrotnym dla wszystkiego, i dla rządu, i dla nauki i sztuk pięknych i gospodarstwa społecznego. Jeśli w takim wszechstronnym centrum coś się zepsuje, psuje się cały kraj. Dobro narodu wymaga, żeby kraj miał centrów duchowych kilka, nawet kilkanaście, niezależnych od ruchu w urzędowej stolicy²⁴.

²⁰ F. Koneczny, *Państwo i prawo...*, s. 144.

²¹ F. Koneczny, *Rozwój moralności*, s. 375.

²² P. Grabowiec, *Model społeczeństwa obywatelskiego w historiozofii Feliksa Konecznego*, Wrocław 2000, s. 196.

²³ M. Ryba, *Człowiek, naród, państwo w cywilizacji łacińskiej*, „Człowiek w Kulturze” 13, 2000, s. 212.

²⁴ F. Koneczny, *Zwierzchnictwo moralności*, s. 86.

Cywilizacje niepersonalistyczne (gromadnościowe) a samorządy

Jak słusznie zauważył Henryk Kiereś, zasługą polskiego historyzofa było to, że posługując się licznymi przykładami z zakresu dziejów cywilizacji uzasadniał, że gromadne metody ustroju życia zbiorowego mają charakter totalitarny, dlatego nie dopuszczają one możliwości udziału społeczeństwa w życiu społecznym²⁵. Według Konecznego „W ustrojach totalitarnych państwo staje się omnipotentne, niszczone jest samorządność. Jednostka nie ma możliwości samodzielnego działania. Tworzone jest prawo zgodne z apriorycznymi koncepcjami, takie prawo samo ma być źródłem etyki”²⁶. Zdaniem polskiego historyzofa aprioryczne koncepcje prawa to takie, które są arbitralnie ustalone przez władze, nie liczą się z tworzącymi się na przestrzeni dziejów specyficznymi warunkami współżycia lokalnych wspólnot ludzkich, ich tradycjami, aspiracjami, dążeniami, etycznymi normami zachowań²⁷.

Cywilizacja bizantyńska

Dużo miejsca poświęcał Koneczny opisowi i ocenie funkcjonowania samorządów w cywilizacji bizantyńskiej. Ta metoda ustroju życia zbiorowego powstała u zarania średniowiecza, a po upadku Cesarstwa Bizantyńskiego w XV stuleciu przetrwała w Niemczech, zwłaszcza w Prusach — państwie, którego elity polityczne odrzuciły już za czasów reformacji personalizm oparty na klasycznej, realistycznej koncepcji człowieka, kulturowanej na zachodzie Europy, oraz przyjęły praktykowany w Bizancjum sposób rządzenia i administrowania krajem. Przenikanie elementów cywilizacji bizantyńskiej do Niemiec następowało także przed reformami Lutra, i już w średniowieczu „działało tam zawsze grono bizantyńskich uczonych i statystów, wytwarzających nowe środowisko bizantyńskiej idei politycznej, bizantyńskiej państwowości — tak przeciwnej łacińskim pojęciom o państwie”²⁸. Najważniejszymi cechami bizantynizmu niemieckiego były: skłonność do „ujednostajnienia”, czyli znoszenia istniejących już organizacji społecznych, wyzbycie się zasad moralności obowiązującej urzędników w życiu publicznym, wprowadzanie prawodawstwa faworyzującego absolutyzm

²⁵ H. Kiereś, *Osoba i społeczność*, Lublin 2013, s. 231.

²⁶ W. Szurgot, *Prawo jako fundament...*, s. 70.

²⁷ L. Gawor, *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego*, Lublin 2002, s. 73.

²⁸ F. Koneczny, *Napór Orientu na Zachód*, [w:] *Kultura i cywilizacja. Praca zbiorowa*, Lublin 1937, s. 183.

i ograniczania wolności jednostek w państwie, indyferentyzm religijny i liberalizm w dziedzinie obyczajów oraz wychowania²⁹.

W cywilizacji bizantyńskiej uczeni opowiadający się za tą metodą ustroju życia zbiorowego skupiali swoją uwagę na uzasadnianiu konieczności istnienia państwa totalnego, zwłaszcza w takiej wersji, jaka obowiązywała w czasach, w których uprawiali swoją pisarską działalność. Na przykład w XIX stuleciu niemiecka filozofia idealistyczna z Heglem na czele (jako tak zwanym urzędowym filozofem Prus) głosiła apoteozę państwa niemieckiego wraz z jego totalitarnym i zbiurokratyzowanym ustrojem politycznym. Od tego to czasu, pisał Koneczny, „Niemcy zaczęli się uważać za pierwszych na świecie [...] jako twórcy państwa doskonałego. Statolatria, ubóstwienie państwa szerzyło się z filozofią heglowską liczącą coraz więcej zwolenników. Pisano i ogłaszano drukiem dużo książek, statolatryczną treścią należących niewątpliwie do cywilizacji bizantyńskiej”³⁰. Praktyczną realizację postulatów wysuwanych przez Hegla i jego licznych zwolenników podjął z dużym powodzeniem Otto von Bismarck, który dokonał biurokratyzacji życia publicznego Niemiec na szeroką skalę³¹.

Siła państwa bizantyńskiego opiera się zatem na biurokratycznym aparacie administracyjnym, którego podstawą funkcjonowania jest prawo publiczne. Nie ma ona nic wspólnego z jego potęgą ekonomiczną, która ustawicznie słabnie, przyczyniając się tym samym do destabilizacji władzy politycznej i licznych politycznych przewrotów. Jak zauważył Mieczysław Kuriański, „Koneczny ubolewał nad kondycją ekonomiczną monarchii bizantyjskiej, dostrzegając zgubne skutki interwencji władzy w sferę produkcji i wymiany, szczególnie w okresie wczesnego cesarstwa [bizantyńskiego — R.P.]”³². Ideologią wspierającą respektowanie i przestrzeganie prawa w cywilizacji bizantyńskiej jest pozytywizm prawniczy, zakładający, że działalność obywateli i administracji państwowej jest dopuszczalna prawnie i słuszna wtedy, gdy na nią zezwalają przepisy wydane przez odpowiedni, powołany do tego organ. To sprawia, że — jak słusznie wskazał Michał Węclawski — prawo stanowione w państwie preferującym bizantyński model zbiorowego życia staje się zmechanizowane, „ograniczające znaczenie obyczaju i krępujące wolność, wprowadzające pozorny porządek, [a to — R.P.] doprowadza do erozji wszystko to, co tworzy i podtrzymuje ład społeczny oraz to, co umożliwia rozwój moralności; ostateczną ofiarą »lityry« staje się zawsze kultura czynu”³³. Normy moralne przestają mieć znaczenie zarówno dla jego twórców,

²⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 2006, s. 329; A. Bokiej, *Cywilizacja łacińska. Studium na podstawie dorobku historyczoficznego Feliksa Konecznego*, Legnica 2000, s. 135.

³⁰ F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, s. 367.

³¹ M. Kuriański, *Cywilizacja bizantyjska w dziejach nowożytnej Europy (XVIII–XX). Szkic historyczoficzny w ujęciu Feliksa Konecznego (1862–1949) z odniesieniami do czasów współczesnych*, Wrocław 2017, s. 85.

³² *Ibidem*, s. 120–121.

³³ M. Węclawski, *O jedność w różnaitości. Z filozofii społecznej Feliksa Konecznego*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 8, 2013, z. 4, s. 37.

jak i tych, którzy go mają przestrzegać. To sprzyja deprawacji społeczeństwa i powoduje, że korzyści z funkcjonowania aparatu biurokratycznego czerpią nieliczni spekulanci, którzy bogacą się, wykorzystując luki prawne, nie ponosząc kary za nadużycia, jakich dokonują. Poza tym, według Konecznego:

Prawo nie oparte na etyce i nie związane z instytucjami zwyczajowymi wykształconymi w trakcie rozwoju zrzeszenia jest coraz słabiej znane. To nie tylko obywatele nie znają prawa, urzędnicy w administracji państwowej też nie są zdolni do opanowania całości prawa. Otwiera to pole do nadużyć. Rozpowszechnia się grupa osób, która żeruje na nieznanomości prawa i czerpie korzyści z doradzania jak w najkorzystniejszy dla danej jednostki sposób wykorzystać prawo dla własnej korzyści³⁴.

Cywilizacje: turańska, żydowska i chińska a samorzady

Inaczej jest w cywilizacji turańskiej — w niej to wola i siła władcy jest źródłem wszelkiego prawa obowiązującego jednostki; jeśli zaś one nie podporządkowują się rozkazom wodza, a ten z kolei nie jest w stanie wymusić na nich posłuszeństwa, państwo oparte na turańskiej metodzie ustroju życia zbiorowego upada. „Państwa turańskie, to rządy żołnierskie. W razie długiego pokoju państwo turańskie podupada, wreszcie rozpada się. Żywiołem odżywczym mógłby stać się tylko nowy pęd do zaborów pod nowym wodzem, cieszącym się szczęściem wojennym; jeżeli to nie nastąpi, odrodzenie państwa będzie niemożliwością”³⁵. O jakiegokolwiek formie samorządności tolerowanej mowy być tam nie może. Jak zaobserwował Koneczny:

Władca przejął wszystkie prawa despotycznego starosty rodowego: stał się właścicielem wszystkiego i wszystkich w swym państwie; jeśli zezwala niektórym poddanym na jakieś prawa, rozumie się to zawsze tylko do odwołania. Wszystkie kultury cywilizacji turańskiej zmierzają do tego, ażeby każdy stawał się osobiście zawiśłym od władcy; cała ludność to jego czeladź niewolna³⁶.

Turańska metoda ustroju życia zbiorowego cechuje się monizmem prawa prywatnego. „W turańskiej cywilizacji życie publiczne jest w ogóle bezetyczne, a zatem zachodzi stała rozbieżność etyczna państwa a spraw prywatnych, które bez jakiejś etyki nie mogłyby nigdy się ustalić”³⁷ — diagnozował.

Zdaniem Konecznego, cywilizacje sakralne cechują się brakiem tolerancji dla oddolnych inicjatyw społecznych, a przywódcy religijni decydują o losach wspólnoty opierając się na z góry przyjętych, apriorycznych dogmatach. Michał Węclawski pisze, że w świetle konieczniańskiej nauki o cywilizacji, „cywilizacje

³⁴ W. Szurgot, *Prawo jako fundament...*, s. 56–57.

³⁵ F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, s. 173–174.

³⁶ F. Koneczny, *Różne typy cywilizacji*, [w:] *Kultura i cywilizacja. Praca zbiorowa*, Lublin 1937, s. 132.

³⁷ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Warszawa 1935, s. 344.

sakralne, owe pierwotne córki aprioryzmu, cechuje wprawdzie estymy godna trwałość, umocowana w niewzruszonych zasadach religijnej powinności, zawsze jednak okupiona ofiarą gnusności i zastoju. [...] Sakralność nieuchronnie wiedzie do stagnacji”³⁸. W żydowskiej metodzie ustroju życia zbiorowego władzę duchową oraz polityczną nad społecznością tworzącą tę cywilizację sprawują rabin. „W razie rozbieżności zdań, lub gdy problem mógłby zasadniczo być rozwiązany rozmaicie, nie istnieje żadna wyższa instancja, lecz każdy rabin ma wolny wybór interpretacji. Źródłem prawa [jest — R.P.] rabin, cadyk, a władca o tyle, o ile rabin przyzna mu kompetencje”³⁹. W opinii polskiego historyzofa, jeśli dochodzi do przenikania mentalności żydowskiej do społeczeństw tworzących łańcisną metodę ustroju życia zbiorowego, powoduje to niebezpieczne w konsekwencjach zanikanie personalizmu — filozofii stanowiącej podstawę jej życia społecznego — oraz sprawia, że zaczynają dominować w niej szkodliwe zasady aprioryzmu i pozytywizmu prawnego, a to z kolei przyczynia się do zaniku kultury czynu, skutkującego biurokratyzacją życia społecznego i etatyzmem⁴⁰.

W cywilizacji chińskiej źródłem prawa jest każdy ojciec rodziny, starosta rodowy, a na szczycie władzy — cesarz. Ma on możliwość wymyślania nowych przepisów prawnych, nawet wbrew przyjętym zwyczajom i tradycji. Najbardziej charakterystyczną cechą tej metody ustroju życia zbiorowego jest oparcie całej struktury społecznego życia na rodzie, poza który jednostka nie może w swych działaniach wykroczyć; co powoduje, że wszelkie formy niezależnej od rodów działalności w sferze życia publicznego są niemożliwe do praktycznego zrealizowania⁴¹. W większych miastach chińskich więzy rodowe krępujące możliwość aktywnego życia publicznego są mniejsze, ale miejsce rodu zajmuje w nich biurokracja cesarska, której przepisy, procedury i ograniczenia są dla jednostek równie dotkliwe⁴².

Uwagi końcowe

Koneczny uważał, że tylko cywilizacja łańcisńska daje możliwość pełnego rozwoju człowieka i umożliwia mu — dzięki samorządom — aktywność indywidualną i społeczną w różnych wymiarach jego życia. Inne metody ustroju życia zbiorowego ograniczają jego działalność, stąd też istnieje bardzo duża różnica między poziomem życia ludzi w personalistycznej cywilizacji łańcisńskiej a tym cechującym inne, zwłaszcza orientalne cywilizacje, gdzie pomimo spotykanego tam niekiedy wysokiego poziomu bytowania materialnego, poszczególne jednostki nie mogą korzystać z należnych im swobód obywatelskich. Stąd też wynika

³⁸ M. Węclawski, *O jedność w różnaitości...*, s. 26.

³⁹ F. Koneczny, *O wielośći cywilizacji*, s. 342–343.

⁴⁰ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa-Komorów 2001, s. 176.

⁴¹ P. Skrzydlewski, *Wolność człowieka...*, s. 136.

⁴² F. Koneczny, *O wielośći cywilizacji*, s. 358.

konieczność obrony fundamentów naszej zachodnioeuropejskiej, łacińskiej cywilizacji przed zalewem obcych jej zasad, tłamszących jej rozwój i wprowadzających zamęt w życie narodowe i społeczne.

Bibliografia

Dzieła Feliksa Konecznego

- Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 2006.
Cywilizacja żydowska, Warszawa-Komorów 2001.
Napór Orientu na Zachód, [w:] *Kultura i cywilizacja. Praca zbiorowa*, Lublin 1937, s. 177–197.
O ład w historii, Warszawa-Struga 1991.
O wielości cywilizacji, Warszawa 1935.
Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej, wyd. nowe poprawione, Warszawa-Komorów 2001.
Polskie logos a ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski, t. 2, Poznań-Warszawa 1921.
Rozwój moralności, Lublin 1938.
Różne typy cywilizacji, [w:] *Kultura i cywilizacja. Praca zbiorowa*, Lublin 1937, s. 117–149.
Zwierzchnictwo moralności. Ekonomia i etyka, Warszawa 2006.

Opracowania

- Bokiej A., *Cywilizacja łacińska. Studium na podstawie dorobku historiozoficznego Feliksa Konecznego*, Legnica 2000.
Frątczak A., *Feliks Koneczny o państwie i wartościach*, Kraków 2003.
Gawor L., *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego*, Lublin 2002.
Grabowiec P., *Model społeczeństwa obywatelskiego w historiozofii Feliksa Konecznego*, Wrocław 2000.
Kiereś H., *Osoba i społeczność*, Lublin 2013.
Kurianiński M., *Cywilizacja bizantyjska w dziejach nowożytnej Europy (XVIII–XX). Szkic historiozoficzny w ujęciu Feliksa Konecznego (1862–1949) z odniesieniami do czasów współczesnych*, Wrocław 2017.
Pol K., *Z dziejów nauki prawa administracyjnego i nauki o samorządzie terytorialnym: Feliks Koneczny (1862–1949)*, „Samorząd Terytorialny” 2003, nr 5, s. 70–77.
Rak K., *Feliks federalista*, „Czterdzieści i Cztery. Magazyn Apokaliptyczny” 2008, nr 1, s. 204–215.
Rosiak D., *Człowiek o twardym karku. Historia księdza Romualda Jakuba Wekslera–Waszkinela*, Wołowiec 2013.
Ryba M., *Człowiek, naród, państwo w cywilizacji łacińskiej*, „Człowiek w Kulturze” 13, 2000, s. 207–217.
Serafińska J.B., *Filozofia kultury Feliksa Konecznego*, Warszawa 2014.
Skrzydlewski P., *Wolność człowieka w cywilizacji łacińskiej w ujęciu Feliksa Konecznego*, Lublin 2013.
Sośnicka J., „Nie warto żyć bezmyślnym życiem”. *Filozoficzne refleksje nad tym, co ważne*, Łódź 2016.
Szczepanowski J., *Paradygmat cywilizacyjny jako zasadniczy element koncepcji historiozoficznych Feliksa Konecznego i Oswalda Spenglera*, Warszawa 2013.

-
- Szczęśny M., *Rola chrześcijaństwa w tworzeniu cywilizacji łacińskiej według Feliksa Konecznego*, „Studia Teologiczne. Białystok — Drohiczyn — Łomża” 20, 2002, s. 377–400.
- Węclawski M., *O jedność w różności. Z filozofii społecznej Feliksa Konecznego*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 8, 2013, z. 4, s. 19–38.

HUBERT MIELNIK

ORCID: 0000-0002-6299-742X

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

hubert.mielnik@umcs.pl

Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*

Słowa kluczowe: prawo nazistowskie, porządek prawny, system prawa, Generalne Gubernatorstwo, Trzecia Rzesza.

NAZI LEGAL COLONIALISM: LEGAL (DIS)ORDER OF THE GENERAL GOVERNMENT (1939–1945)

Abstract

The article aims to provide a comprehensive description of the legal order of the General Government (1939–1945) and thus systemize the sources of the reconstruction of legal norms used in the processes of applying the law in the studied area. The analysis will be focused on issues related to jurisprudence and extra-legal axiologies to which the law in the General Government was subjected. The article is based on a comprehensive approach to the law of the General Government. It describes the creation of law in the GG (where it came from), the application of the law, and the factors that influenced this process. The presented characteristics provide the basis to describe the synthetic features of the GG's legal order. It also argues that the German authorities deliberately created a politicized, colonial, uncertain, unclear, and racist legal order in the GG. Despite emerging from the sources of European civilization (including the legal one), the Nazi German legal order in the General Government was a contradiction of legalistic principles, guarantees, and values developed over the centuries. Therefore, the term "legal (dis)order" should be considered a proper definition of the described phenomenon. The article uses the research methods appropriate to jurisprudence and to interpreting historical sources.

Keywords: Nazi Law, legal order, legal system, General Government, Third Reich.

* Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2020/39/B/HS5/02111).

Wprowadzenie

W dniu 10 sierpnia 1948 o godzinie 13.15 w budynku Sądu Okręgowego w Krakowie przy ul. Senackiej 1 odczytany został wyrok Najwyższego Trybunału Narodowego (NTN) przeciwko Josephowi Bühlerowi, sekretarzowi stanu w rządzie Generalnego Gubernatorstwa (GG)¹. Bühler został skazany na karę śmierci między innymi za „udział w kierownictwie administracji Generalnego Gubernatorstwa”². Co znamienne, NTN uznał, że jednym z przejawów zbrodniczej działalności władz GG w Polsce było wprowadzone ustawodawstwo i sądownictwo³. W uzasadnieniu do wyroku NTN podkreślił, że na podstawie ustaleń poczynionych w przewodzie sądowym Bühler brał osobisty i zawiniony udział w tworzeniu niemal wszystkich norm prawnych opublikowanych w Dzienniku Rozporządzeń GG w latach 1939–1944⁴.

Przewodniczącym składu sędziowskiego NTN wydającego wyrok w sprawie byłego sekretarza stanu GG był sędzia dr Adolf Eimer. Sędzia Eimer, który przed wojną pracował w Sądzie Apelacyjnym w Poznaniu, od lutego 1940 roku przez cały okres okupacji orzekał w Sądzie Apelacyjnym w Krakowie w ramach dualistycznego sądownictwa powszechnego GG⁵. Musiał więc złożyć pisemną deklarację, „że w posłuszeństwie wobec administracji niemieckiej [na czele której faktycznie stał Joseph Bühler — H.M.] będę spełniał wiernie i sumiennie służbę w sądownictwie”⁶. W tym czasie brał udział między innymi w posiedzeniach formujących tezy prawne, instytucję wprowadzoną do systemu sądownictwa polskiego (nieniemieckiego) w GG przez rząd GG⁷. Był także między innymi członkiem komisji egzaminacyjnych na urząd sędziowski, w ramach których przepytywano

¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), IPN GK 196/245, Protokół Najwyższego Trybunału Narodowego w Krakowie w sprawie sygn. NTN 7/48 z 10 lipca 1948 r., k. 1. Więcej na temat postępowania przeciwko J. Bühlerowi w: J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Kraków 2021.

² AIPN, IPN GK 196/245, Wyrok Najwyższego Trybunału Narodowego w Krakowie w sprawie sygn. NTN 7/48 z 10 lipca 1948 r., k. 6.

³ *Ibidem*, k. 20.

⁴ NTN szacował, że Bühler podpisał we własnym imieniu przez cały okres okupacji łącznie 91 rozporządzeń (w tym 2 wprowadzające karę śmierci), 6 zarządzeń i 15 obwieszczeń. Jednocześnie nadzorował proces legislacyjny w odniesieniu do wszystkich aktów prawnych GG, często mając merytoryczny wpływ na treść przepisów. *Ibidem*, k. 63–78.

⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Sąd Apelacyjny w Krakowie 1919–1950, sygn. 104, k. 1, Spis sędziów apelacji krakowskiej.

⁶ Więcej na temat składanych deklaracji w: H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020, s. 73.

⁷ H. Mielnik, *Legal Theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 14, 2021, z. 1, s. 74.

egzaminowanych ze znajomości ustawodawstwa GG⁸. Działalność okupacyjna sędziego Eimera brała swoją podstawę w prawie wydanym przez władze GG.

Powyższy przykład nie ma dowodzić, że sędzia Eimer w jakikolwiek sposób brał udział w „zbrodniczym systemie”, czy że nie powinien orzekać w sprawach przed NTN. Chodzi raczej o wskazanie wielowymiarowości i niejasności związanych z kwestiami dotyczącymi prawa, systemu prawnego, czy porządku prawnego Generalnego Gubernatorstwa — bytu państwowego o niesprecyzowanym ustroju, funkcjonującego od końca 1939 roku do początków 1945 roku na centralnych ziemiach polskich. Badanie i opisywanie wyłącznie nieludzkiego „prawa”, jaskrawych pogwałceń zasad i wartości prawa okresu nazistowskiego, nie oddaje złożonej rzeczywistości GG i nie przedstawia pełnego obrazu zagadnienia.

Zygmunt Mańkowski, który od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku postulował podjęcie badań nad problematyką prawa Generalnego Gubernatorstwa, stwierdził, że:

rzeczywistość życia w Generalnym Gubernatorstwie była wysoce złożona i nie wyczerpuje się wyłącznie w martyrologii. Większość Polaków [dotyczyło to także zamieszkujących obszar GG Ukraińców — H.M.] zarówno w miastach, jak i na wsi, żyła, mimo wszystko, w takich czy innych normach prawnych, które w jakimś stopniu były przestrzegane, a umożliwiały, w odróżnieniu od sytuacji Żydów, przeżycie⁹.

Celem niniejszego opracowania będzie próba holistycznej charakterystyki porządku prawnego Generalnego Gubernatorstwa i tym samym uporządkowanie źródeł rekonstrukcji norm prawnych. Autor celowo używa szerszego i bardziej dynamicznego (funkcjonalnego) pojęcia „porządku prawnego”, zamiast czysto pozytywistycznego „systemu prawnego”. Zdaniem Bartosza Liżewskiego porządek prawny pokazuje, w jaki sposób społeczne otoczenie prawa, wartości pozaprawne, czynniki ekonomiczne i polityczne wpływają zarówno na źródła prawa, jak i na ich rozumienie. W tym kontekście porządek prawny będzie rozumiany jako obszar, w którym prawo jest tworzone, w którym nadawana jest mu rzeczywista treść oraz w którym prawo jest zmieniane¹⁰.

Analizie poddane zostaną więc także kwestie związane z orzecznictwem i pozaprawnymi aksjologiami, na które otwierało się prawo w GG. Istotną będzie przyjęta w artykule perspektywa, która ma opierać się na całościowym ujęciu prawa obowiązującego w GG (a zatem nie tylko na „prawie GG” czy ustawodawstwie

⁸ ANK, Sąd Apelacyjny w Krakowie 1919–1950, sygn. 223, *passim*, Protokoły komisji egzaminacyjnych dla egzaminów na urząd sędziowski Sądzie Apelacyjnym w Krakowie. Z prawa GG przepytował przedstawiciel gubernatora dystryktu krakowskiego, którym był oddelegowany sędzia Sądu Apelacyjnego w Krakowie dr Aleksander Wolter.

⁹ Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie jego pracy naukowej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 156.

¹⁰ B. Liżewski, *System prawa a porządek prawny. Między konstrukcją normatywną a prawem w działaniu*, Warszawa 2021, s. 103–105.

niemieckim w GG), przy wzięciu pod uwagę, jak tworzone było to prawo (skąd pochodziło) i, przede wszystkim, w jaki sposób było stosowane i jakie czynniki miały wpływ na ten proces. Przedstawiona charakterystyka ma dać podstawy do próby ujęcia syntetycznych cech porządku prawnego GG.

Podjęta problematyka badawcza pozwoli na lepsze zrozumienie rzeczywistości prawnej w GG, nazistowskim bycie państwowym o charakterze zarówno totalitarnym, jak i kolonialnym, co znajdowało swój wyraz w obszarze stanowionego prawa. Jedną z najważniejszych cech tego prawa był bowiem jego kolonialny charakter. Uargumentowane w pracy zostanie także, że władze niemieckie celowo utworzyły chaotyczny, niejasny i rasistowski „porządek prawa”, który u swych podstaw i zamierzeń miał być przeciwieństwem porządków prawnych państw prawnych. Stąd użycie w tytule „(nie)porządku”¹¹, jako zaprzeczenia tego teoretycznoprawnego pojęcia.

W ostatnich latach pojawia się coraz więcej opracowań dotyczących problematyki prawa i sądownictwa GG, w szerszym kontekście trend ten dotyczy także III Rzeszy. Z punktu widzenia tematyki artykułu istotne będą jednak opracowania dotyczące kwestii filozoficznoprawnych, teoretycznoprawnych i legislacyjnych w odniesieniu do GG. Najbardziej pogłębione badania nad ustawodawstwem niemieckim w GG przeprowadził Andrzej Wrzyszczyk¹². Bardzo wartościowy jest artykuł autorstwa Waclawa Uruszczaka, w którym sformułowane zostały funkcje „prawa” GG¹³. Nie tylko wspomniany Zygmunt Mańkowski sformułował postulaty badawcze, równie ważne pola badawcze zarysował Stanisław Salmonowicz¹⁴. Stale brakuje jednak publikacji podejmujących analizę stosowania prawa w GG, zarówno w aspekcie praktycznym jak i teoretycznym¹⁵.

¹¹ W dalszej części pracy, żeby nie wprowadzać zbędnego zamieszania terminologicznego używane będzie pojęcie „porządek prawny”.

¹² Najważniejsze jego opracowanie to A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008. Inne cytowane są w dalszych częściach artykułu.

¹³ W. Uruszczak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 12 (20), 2019, s. 681–707.

¹⁴ S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Kraakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, nr 3, s. 345–360. Tego autora też: S. Salmonowicz, *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 3, s. 527–549.

¹⁵ Lukę tę mają wypełnić między innymi badania Konrada Graczyka dotyczące stosowania prawa przez sądy specjalne w GG. Do tej pory ukazał się między innymi K. Graczyk, *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Kraakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 14, 2021, nr 2, s. 221–257. Wartościowe jest także opracowanie Leonarda Górnickiego: L. Górnicki, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 4, s. 71–117.

W literaturze anglojęzycznej w ostatnich latach pojawiło się kilka wartościowych ujęć teoretycznej problematyki prawa nazistowskiego, nie odnoszących się niestety bezpośrednio do GG, ale dających szerszą perspektywę na omawianą tematykę. Za najważniejsze uznać należy prace Hansa Petera Gravera¹⁶, Jensa Meierhenricha¹⁷, czy Herlinde Pauer-Studer¹⁸. Klasycznym ujęciem tematu, odnoszącym się także do GG, jest monografia Diemut Majer¹⁹. Żadna z powyższych wymienionych publikacji nie zakładała podobnych celów jak niniejsze opracowanie, stąd uznać należy, że będzie ono miała pewien stopień nowatorstwa.

1.1. Metodologia badań

Głównym materiałem badawczym i przedmiotem analizy będą akty prawne obowiązujące w GG. Część z nich była publikowana w oficjalnych publikatorach, pozostałe miały charakter prawa powielaczowego, niezbędne było więc ich odnalezienie, wyselekcjonowanie i właściwe opracowanie w materiale archiwalnym. Podobnych czynności badawczych wymagały także orzeczenia sądów niemieckich i polskich (nieniemieckich), które nie były oficjalnie publikowane w żadnej formie.

W pracy przedstawione zostaną poszczególne źródła rekonstrukcji norm prawnych, w następującej kolejności: prawo stanowione (ustawodawstwo niemieckie w GG; prawo powielaczowe; prawo polskie); orzecznictwo sądowe (orzeczenia sądów niemieckich; tezy prawne sądów apelacyjnych); aksjologia systemowa i pozasystemowa w GG (aksjologia nazistowska; wartości obiektywne). W ramach dyskusji wyników sformułowane zostaną cechy porządku prawnego GG, które podsumują i najlepiej oddadzą jego istotę.

Jak już zostało wspomniane, z założenia artykuł ma wskazać źródła rekonstrukcji norm prawnych w odniesieniu do konkretnego, zamkniętego okresu historycznego. Determinuje to dobór metod badawczych. Podstawę stanowiła analiza lingwistyczna tekstów prawnych. Fakty i praktyka stosowania prawa zostały ustalone za pomocą metod historycznych — analizy tekstów źródłowych (materiałów archiwalnych, nazistowskich publikacji propagandowych i tak dalej).

¹⁶ H.P. Graver, *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin-Heidelberg 2015; H.P. Graver, *Why Adolf Hitler Spared the Judges: Judicial Opposition Against the Nazi State*, „German Law Journal” 16, 2018, z. 4, s. 845–877.

¹⁷ J. Meierhenrich, *The Remnants of the Rechtsstaat: An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.

¹⁸ H. Pauer-Studer, *Justifying Injustice: Legal Theory in Nazi Germany*, Cambridge 2020.

¹⁹ D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, przeł. T. Skoczny, Warszawa 1989.

2. Prawo stanowione

Podstawowym aktem prawnym kreującym ustrój Generalnego Gubernatorstwa był dekret Führera i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z 12 października 1939 roku²⁰. Pomijając pozostałe postanowienia tego dekretu, mającego na celu „przywrócenie i utrzymanie porządku i życia publicznego na okupowanych polskich obszarach”, wspomnieć należy o kwestiach związanych z prawem obowiązującym w GG. Postanowiono, że prawo dotychczas obowiązujące ma pozostać w mocy, o ile nie sprzeciwiało się ono „objęciu administracji przez Rzeszę Niemiecką”. Nowe prawo, w postaci rozporządzeń, wydawać mogła Rada Ministrów dla Obrony Rzeszy, pełnomocnik dla planu czteroletniego oraz generalny gubernator. Rozporządzenia miały być publikowane w „Dzienniku Rozporządzeń dla Okupowanych Polskich Obszarów”. Wprowadzono także możliwość aby nieokreślony krąg naczelnych władz Rzeszy mógł wydawać zarządzenia, z mocą obowiązującą na obszarze GG, konieczne dla „planowania niemieckiej przestrzeni życiowej i gospodarczej”.

Przepisy prawne dotyczące systemu prawnego GG znalazły się także w pierwszym rozporządzeniu generalnego gubernatora o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów z 26 października 1939 roku²¹. Uszczegóławiały one regulacje dekretu Hitlera z 12 października 1939 roku. Dotychczas obowiązujące prawo polskie miało obowiązywać, jeżeli nie stało w sprzeczności nie tylko z przejściem administracji przez Rzeszę Niemiecką, ale także z wykonywaniem wojskowych praw niemieckich (wprowadzonych w okresie zarządu wojskowego)²². Prawo z okresu zarządu wojskowego miało dalej obowiązywać, jeżeli nie stało się bezprzedmiotowe w momencie utworzenia Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenia generalnego gubernatora miały być ogłaszane w języku polskim i niemieckim. Tekstem właściwym dla interpretacji miał być język niemiecki. Akty prawne opublikowane w dzienniku rozporządzeń w dzień po ogłoszeniu, chyba że postanowiono inaczej.

Przedstawione powyżej przepisy prawne statuowały kształt systemu prawa GG. Podstawę stanowić miały rozporządzenia wydane przez władze niemieckie i opublikowane w dziennikach rozporządzeń. Utrzymano warunkowo w mocy polskie przedwojenne prawo. Dalej obowiązywać miało także prawo wydane w okresie zarządu wojskowego. W dalszej części pracy scharakteryzowane zostaną poszczególne grupy tych aktów prawnych.

²⁰ Reichsgesetzblatt (RGBl.) 1939, s. 2077. A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941, A100, s. 1–3.

²¹ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów (Dz.RGGOP), nr 1, s. 3.

²² W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polski w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)” 60, 2013, z. 1, s. 36–41.

2.1. Ustawodawstwo niemieckie w GG

W ramach ustawodawstwa niemieckiego w GG wyróżnić można: prawo okresu zarządu wojskowego, publikowane prawo władz GG oraz niektóre akty prawne obowiązujące w Rzeszy, które stosowane były także w GG.

Okres zarządu wojskowego trwał przed formalnym utworzeniem GG, ale, jak już wspomniano, część z wydanych wtedy przepisów dalej obowiązywała. Nie ma potrzeby wdawać się w szczegóły dotyczące obowiązującego wówczas procesu legislacyjnego. Wspomnieć należy jedynie, że w pierwszych tygodniach wojny przepisy wydawane były głównie przez Naczelnego Dowódcę Wojska. Przepisy ogłaszane były w wydawanym przez Naczelną Komendę Wojska w Berlinie Dzienniku Rozporządzeń dla Obszarów Okupowanych w Polsce. Łącznie ukazało się dwanaście numerów liczących w sumie 60 stron²³. Działalność legislacyjna odbywała się przede wszystkim w ramach Naczelnego Dowództwa na Wschodzie (Oberkommando Ost), a od 16 października 1939 roku za sprawą Naczelnego Szeffa Administracji. Celem wydawanych przepisów miało być „jednolite kierowanie i zorganizowanie administracji”. Niektóre rozporządzenia z okresu administracji wojskowej zostały wyraźnie uchylone później wydanymi rozporządzeniami generalnego gubernatora²⁴, niektóre stały się bezprzedmiotowe wraz z upływem czasu²⁵, część obowiązywała także już po utworzeniu administracji GG²⁶.

Po utworzeniu GG akty prawne mające obowiązywać na obszarze GG publikowane były początkowo w Dzienniku Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów, a od 1 września 1940 roku w Dzienniku Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa. Zmiana nazwy publikatora miała związek ze zmianą podejścia do GG, które zaczęto traktować jako obszar podbity (*deballatio*), a nie okupowany (*occupatio bellica*). W literaturze podaje się różne szacunki dotyczące opublikowanych numerów oficjalnych publikatorów i liczby wydanych aktów prawnych. W świetle najnowszych badań Andrzeja Wrzyszcza było to 1700 aktów normatywnych²⁷. Przeważająca liczba aktów prawnych została wydana przez generalnego gubernatora, pozostałe organy uprawnione do tworzenia prawa obowiązującego w GG korzystały z tego uprawnienia niezwykle

²³ A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa...*, A120, s. 5.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*. Obowiązywało także rozporządzenie z 10 września 1939 r. o zawyrokowaniu czynów młodocianych przestępców (Dziennik Rozporządzeń dla Obszarów Okupowanych w Polsce, nr 3, s. 7). Na jego podstawie młodociani mieli być karani jak dorośli przestępcy (bez względu na ich wiek), jeżeli pod względem rozwoju fizycznego dorównywali osiemnastoletniej osobie, A. Wrzyszcza, H. Mielnik, *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 29, 2019, nr 1, s. 90.

²⁷ A. Wrzyszcza, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 22, 2014, s. 701.

rzadko²⁸. Znamienne, że nie istniała żadna oficjalna hierarchia prawa GG. Ważność aktów prawnych GG wywieść można pośrednio ze sposobu ich kategoryzacji w ramach półoficjalnych zbiorów publikowanych przez Alberta Weha, kierownika wydziału ustawodawczego w rządzie GG. Na podstawie opracowań Weha wskazać można poniższe rodzaje aktów prawnych: dekryty (niektóre mające charakter „ustaw zasadniczych”, wydawane w kwestiach ustrojowych), proklamacje (polityczno-propagandowe), rozporządzenia (surogat ustaw), akty wykonawcze (zarządzenia wykonawcze, rozporządzenia wykonawcze i inne)²⁹.

Prawo publikowane w oficjalnych publikatorach GG wprowadzało przede wszystkim różnego rodzaju przepisy o charakterze reglamentacyjno-regulującym, należące do sfery administracyjnej. Większość aktów prawnych zawierała przepisy wprowadzające sankcje za złamanie wprowadzanych norm. Stąd dużo przepisów o charakterze prawnokarnym. Część aktów tego typu miała jednak wyłącznie techniczny charakter. Wprowadzano również przepisy mające spełniać bezpośrednio represyjną rolę. Za najbardziej zbrodnicze NTN uznał przepisy z obszarów: terroru, pracy niewolniczej, kwestii żydowskiej (eksterminacji), kultury i szkolnictwa oraz gospodarki i finansów³⁰. Znamienne wydaje się, że, podobnie jak na obszarze III Rzeszy, nie zmieniano w dużym stopniu prawa prywatnego. Zmiany w tym obszarze służyły przede wszystkim publicyzacji tej gałęzi prawa. Wprowadzono konieczność uzyskania zgody właściwych władz administracyjnych na dokonanie konkretnych czynności prawnych. Istotne znaczenie w praktyce obrotu prawnogospodarczego miało wyłączenie z niego określonych towarów (na przykład zakaz świadczenia *in natura* płodami rolnymi).

W przeglądzie ustawodawstwa GG przygotowywanym na rzecz Delegatury Rządu na Kraj w taki sposób oceniono ustawodawstwo niemieckie w GG:

W stosunkach ustawodawczych daje się zauważyć bezplanowość przy jednoczesnej olbrzymiej produkcji rozporządzeń, zarządzeń, okólników itp. Wydawanych nie tylko przez generalnego gubernatora, lecz i przez gubernatorów dystryktów, kierowników wydziałów w rządzie GG lub kierowników samodzielnych placówek i urzędów. Obok inflacji nowych przepisów, czynniki ustawodawcze wydają często nowe, co jeszcze pogłębia chaos i utrudnia znalezienie w razie potrzeby właściwej normy prawnej. Większa część tych zarządzeń dotyczy jak najszerszej reglamentacji i kontroli wszelkich przejawów życia, wchodzących w zakres gospodarki wojennej, obejmując obecnie wszelkie gałęzie wytwórczości, nawet takie, które zdawałyby się, stoją daleko od bezpośrednich potrzeb wojny. Ponadto, szczególnie ostatnio [koniec 1943 roku — H.M.] wydano sporą ilość norm, odnoszących się wyłącznie do Niemców (Reichsdeutsche i Volksdeutsche) wybitnie przez ustawodawcę faworyzowanych. [...] Niektóre dzienniki rozporządzeń zakrawały po prostu na humoreskę, jak np. te, gdzie ogło-

²⁸ Rada Ministrów dla Obrony Rzeszy wydała kilka rozporządzeń obowiązujących na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Pełnomocnik dla planu czteroletniego był autorem jednego rozporządzenia obowiązującego na obszarze GG. *Ibidem*, s. 697.

²⁹ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie...*, s. 138–189; A. Wrzyszczyk, *Hierarchia aktów...*, s. 698.

³⁰ AIPN, IPN GK 196/245, Wyrok Najwyższego Trybunału Narodowego w Krakowie w sprawie sygn. NTN 7/48 z 10 lipca 1948 r., k. 21.

szo no sężnistę nowelę do rozporządzenia o zmianie regulaminu egzaminów z powożenia koni, albo z ostatnio ogłoszonym honorowym kodeksem łowieckim³¹.

Prawo GG, przede wszystkim w odniesieniu do prawa karnego procesowego i części ogólnej materialnego prawa karnego oraz prawa cywilnego uznawało, że w obszarach tych obowiązuje „prawo niemieckie”. Zgodzić należy się z Andrzejem Wrzyszczem, że nie zdefiniowano i nie wyjaśniono w żaden sposób, co rozumiano pod pojęciem „prawa niemieckiego”³². Czy było to prawo wydane w Rzeszy do formalnego utworzenia GG, czy może wszystkie akty prawne obowiązujące na obszarze Rzeszy w momencie wydawania orzeczenia sądowego? Z analizy orzecznictwa sądowego wynika, że chodziło głównie o ramowe (kodeksowe) akty prawne obowiązujące w Rzeszy Niemieckiej. Prawo karne „niemieckie” obowiązywało względem całej ludności GG — ze względu na płynną właściwość w sprawach karnych i możliwość przeniesienia sprawy do sądownictwa niemieckiego, co determinowało stosowanie prawa niemieckiego. W sprawach cywilnych „prawo niemieckie” dotyczyło w największym zakresie podmiotów niemieckich. Interesujące, że to „prawo niemieckie”, w odniesieniu do prawa karnego, było stosowane także przez sądy polskie (nieniemieckie). W GG obowiązywały także akty prawne władz III Rzeszy wydane po 1939 roku, których moc obowiązującą rozciągano na ten obszar³³.

2.2 Prawo powielaczowe

Z obserwacji praktyki funkcjonowania i organizacji organów administracji i sądów w GG wynika, że obowiązywało tam także prawo, które nie było publikowane, ale miało charakter norm powszechnie obowiązujących. Było to tak zwane prawo powielaczowe, pisma o różnej nazwie — okólniki, decyzje, zarządzenia, czasami bez żadnej nazwy. Pochodziły od organów władzy niemieckiej i ich rozpowszechnianie, informowanie o nich organów stosujących prawo odbywało się poprzez tworzenie kopii pism na powielaczu i rozsyłanie do wybranego kręgu adresatów.

Tworzenie prawa w sposób właściwie tajny jest charakterystyczne dla państw policyjnych. Richard Pipes wskazuje, że praktyka polegająca na tym, że

³¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Delegatura Rządu na Kraj — Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 202-IV/1, Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny spraw, dotyczących rozporządzeń i zarządzeń okupanta na poszczególnych terenach oraz stanu bezpieczeństwa ogólnego i przestępczości z 31 grudnia 1943 r., k. 66.

³² A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 375.

³³ Jako przykład można podać dwa rozporządzenia Hitlera: rozporządzenie z 23 grudnia 1941 r. o ochronie zbiórki rzeczy zimowych (*Verordnung des Führers zum Schutze der Sammlung von Wintersachen für die Front vom 23. Dezember 1941* [RGBl. I, s. 797]) oraz rozporządzenie z 21 marca 1942 r. o ochronie gospodarki zbrojeniowej (*Verordnung des Führers zum Schutze der Rüstungswirtschaft vom 21. März 1942* [RGBl. I s. 165]).

przepisy prawne nie musiały być podawane do publicznej wiadomości, a znajdowały się w poufnych pismach znanych tylko urzędnikom odpowiedzialnym za ich egzekwowanie, była rozpowszechniona w carskiej Rosji — i to nie tylko do okresu prawnych reform z 1864 roku, kiedy podjęto próbę implementacji do systemu prawnego Rosji zasad i wartości *Rechtsstaat*. Stanowienie takiego poufnego prawa przetrwało wprowadzone reformy i odgrywało ważną rolę także w latach siedemdziesiątych. i osiemdziesiątych XIX wieku, kiedy wzmocił się represyjny charakter państwa rosyjskiego³⁴. Na marginesie wspomnieć należy, że Mikołaj Korunow, rosyjski konstytucjonalista, uważał, że rosyjska praworządność (po 1906 roku) oznaczała obiektywne prawo zawarte w ustawach i prawie zwyczajowym, ukształtowane ze względu na potrzebę zapewnienia porządku, a nie indywidualne prawa obywateli³⁵. Podobnie funkcje prawa w GG rozumieli przedstawiciele niemieckiej władzy³⁶.

Jako przykład tego typu prawa podać można okólniki, które początkowo wyłączały ludność żydowską z możliwości występowania jako strony powodowej (oskarżycieli) w postępowaniach sądowych. Następnie zmieniono decyzję i umożliwiono inicjowanie procesów, ale wyłączenie w sprawach pomiędzy dwiema stronami żydowskimi, wyłączono możliwość pozywania przez Żydów „ludności aryjskiej”, a więc wszystkich nie-Żydów. Po czym w drodze okólnika całkowicie zniesiono ograniczenia, nie widząc żadnych przeciwwskazań do występowania Żydów jako stron w postępowaniach sądowych³⁷.

Inny przykład to instytucja wprowadzona prawem powielaczowym — tezy prawne sądów apelacyjnych. Jej istota i znaczenie dla porządku prawnego GG zostaną jeszcze wyjaśnione w dalszej części pracy. Ważne jednak z perspektywy legislacyjnej jest to, że sądom apelacyjnym przyznano — nieistniejącą przed wojną, ale ważną dla stosowania prawa — kompetencję na podstawie niepublikowanego prawa.

Trudno jest ocenić zakres merytoryczny i ilościowy tego rodzaju aktów prawnych. Niemieckie władze regulowały w ten sposób różne kategorie spraw. Część

³⁴ R. Pipes, *Rosja carów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2022, s. 298–304. Pipes stawia tezę, że także regulacje przyjęte w trzecim i czwartym rozdziale rosyjskiego kodeksu karnego z 1845 r. dotyczące przestępstw przeciwko państwu oraz sposób egzekucji tych praw stanowiły podstawy (wzór) dla rozwiązań autorytarnych (totalitarnych).

³⁵ G. Smyk, *Źródła prawa administracyjnego w cesarstwie rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 13, 2010, s. 130–131.

³⁶ Siegmund Dannbeck pisał, że prawo polskie, które stoi w sprzeczności lub utrudnia zachowanie porządku publicznego w GG — zadanie, które realizowane było przez administrację niemiecką — jest nieważne i przestaje obowiązywać. S. Dannbeck, *Zur Weitergeltung des polnischen Rechts im Generalgouvernement*, „Deutsche Forschung im Osten: Mitteilungen des Instituts für Deutsche Ostarbeit Krakau” 1941, z. 3, s. 5.

³⁷ H. Mielnik, *The Legal Status of the Jews in Proceedings Before the Polish (Non-German) Courts in the Lublin District of the General Government During World War II* („Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2018: *Stát a právo v běhu času*), red. Villem Knoll, Plzeň 2019, s. 54–67.

kompetencji do tworzenia tego prawa przeniesiona została na poziom dystryktu, z czego wynikły różnice prawne pomiędzy poszczególnymi jednostkami administracyjnymi. Obowiązki w ramach systemu prawnego prawa powielaczowego wpływały na brak pewności prawa i jego niejasność, wręcz chaotyczność. Dochodziło bowiem do sytuacji, w której dana kwestia była różnie regulowana na poziomie prawa publikowanego i prawa powielaczowego. Dodatkowo wskazać należy, że istnienie tego typu niepublikowanych przepisów prawnych zniekształca obraz normatywny GG, odtwarzany wyłącznie poprzez prawo publikowane w oficjalnych publikatorach. Badając prawo GG niezbędne jest sięgnięcie do źródeł archiwalnych, przy czym odbycie kwerendy i tak może nie dać pełnego obrazu sytuacji, ponieważ przepisy powielaczowe wydawane były w nieusystematyzowany sposób przez władze na różnych poziomach i w zmiennych okresach, co powoduje, że nigdy nie ma pewności, czy udało dotrzeć się do wszystkich norm z danej dziedziny.

2.3. Prawo polskie

Akty prawne statuujące ustrój i system prawny GG wyraźnie podkreślały, że prawo niemieckie (ustawodawstwo niemieckie w GG) ma prymat nad prawem polskim, warunkowo utrzymanym w mocy. Warunkowość obowiązywania polskiego prawa polegała na tym, że obowiązywało ono, jeżeli nie stało w sprzeczności z przejęciem władzy przez niemiecką administrację. Pytanie, w jaki sposób interpretować taki warunek i jak stosować prawo polskie. Siegmund Dannbeck, nazistowski prawnik, kierownik sekcji prawa w Institut für Deutsche Ostarbeit w Krakowie wskazywał, że do ustalenia faktu obowiązywania oraz stosowania polskiego prawa niemieccy prawnicy i urzędnicy powinni wykorzystywać kryterium celowościowe. Sugerował, że w konkretnych sprawach stosujący prawo (ale w tym wypadku organ — sąd — niemiecki) powinien odwołać się do celów wskazanych we wstępie do dekretu Hitlera z 12 października 1939 roku (przywrócenie i utrzymanie porządku i życia publicznego na okupowanych polskich obszarach), niemiecko-radzieckim układzie o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 roku (podobnie jak wyżej — przywrócenie pokoju i porządku), oraz w proklamacji generalnego gubernatora z 26 października 1939 roku. Istotne znaczenie, oprócz celów (politycznych, a nie prawnych) istnienia GG, wskazanych w powyższych aktach prawnych, miał prawnoustrojowy charakter GG jako kraju przybocznego Rzeszy (*Nebenland*, chodziło zapewne o kolonialną zależność od III Rzeszy) oraz model prawa funkcjonujący w GG (prymat prawa niemieckiego)³⁸. Warunkowe obowiązywanie polskiego prawa skutkowało tym, że stosujący prawo musiał w pierwszej kolejności szukać podstaw normy prawnej w przepisach ustawodawstwa niemieckiego, a gdyby jej nie znalazł, odwołać się do przedwojennego

³⁸ S. Dannbeck, *Zur Weitergeltung des polnischen Rechts...*, s. 3–8.

polskiego prawa. Na rzecz niemieckich urzędników przetłumaczono najważniejsze akty ustawodawcze: prawo małżeńskie, osobowe i hipoteczne obowiązujące na obszarze byłego Królestwa Polskiego, prawo czekowe i wekslowe czy kodeks karny z 1932 roku. Przetłumaczone przepisy publikowane były w „Zeitschrift für osteuropäisches Recht. Im Auftrage des Osteuropa-Instituts in Breslau”.

Hans Frank na oficjalnym spotkaniu z polskimi prawnikami z okazji otwarcia Sądu Apelacyjnego w Radomiu 27 maja 1940 roku wygłosił mowę, w której zaznaczył, że Polaków w GG obowiązywać ma prawo polskie, a „żadne prawo nie dopuszcza stagnacji w rozwoju”. Frank zapowiedział utworzenie specjalnej komisji mającej zajmować się „rozwojem” polskiego prawa. Faktycznie jednak nie utworzono żadnej odrębnej komisji, która pracowała nad zmianami dotyczącymi bezpośrednio przedwojennych polskich aktów³⁹. Obowiązywanie polskiego prawa wykorzystywane było propagandowo, miało wskazywać, że władze niemieckie nie mieszają się do spraw wewnątrzpolskich i że naród polski mógł żyć zgodnie ze swoimi prawami.

Pozostawienie w mocy obowiązującej polskiego prawa wynikało głównie ze względów gospodarczych. Brak drastycznych zmian w ramach systemu prawa (przede wszystkim prywatnego) miał zagwarantować w miarę niezachwiany obrót gospodarczy, co w konsekwencji mogło prowadzić do bardziej efektywnej eksploatacji⁴⁰. Najlepiej oddaje to cytat z raportu Delegatury Rządu na Kraj:

Bardzo zręcznym, z punktu widzenia niemieckiego, było niewprowadzenie na początku żadnych zmian w polskim ustawodawstwie podatkowym, przez co uniknięto chaosu i pozwolono fachowemu urzędnikowi polskiemu pracować według znanej mu praktyki i ustalonej rutyny. [...] W referacie jednego z kierowników wydziału w głównym wydziale finansów w rządzie GG czytamy opinię, że jeżeli w krótkim stosunkowo czasie doszła administracja skarbowa do normy, a nawet, pod względem cyfry ściąganych podatków, do nader zadowolających wyników, to zawdzięczać to właśnie należy tym [...] postanowieniom [...] nakazującym urzędom skarbowym kontynuowanie swej działalności podług ustaw i rozporządzeń polskich⁴¹.

3. Orzecznictwo sądowe

W GG utworzono dwa piony sądownictwa powszechnego, sądy niemieckie — przeznaczone dla podmiotów niemieckich oraz sądownictwo polskie, w późniejszym okresie określane jako nieniemieckie, które miało rozstrzygać sprawy

³⁹ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie...*, s. 131–132.

⁴⁰ D. Majer, *Narodowo obcy...*, s. 319.

⁴¹ AAN, Delegatura Rządu na Kraj — Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 202-IV/1, Mieścienny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny spraw, dotyczących rozporządzeń i zarządzeń okupanta na poszczególnych terenach oraz stanu bezpieczeństwa ogólnego i przestępczości z 31 grudnia 1943 r., k. 89. Podobnie K. Wille, [w:] AAN, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, k. 260, opracowanie K. Willego *Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie*.

dotyczące wszystkich nieniemieckich podmiotów prawnych. Funkcjonowało także dużo innych organów mających w nazwie termin „sąd”, takich jak sądy specjalne (*Sondergericht*), czy doraźne sądy policji (*Standgericht*), ale służyły one głównie do prowadzenia terroru pod pozorami legalizmu. Ich znaczenie, z punktu widzenia celów artykułu, było nieistotne.

Interesujące wydaje się, że duża liczba aktów prawnych wydanych przez generalnego gubernatora przekazała właściwość w sprawach uregulowanych przez te akty do sądów „wyjątkowych”, a nie do niemieckiego sądownictwa powszechnego. Wynikało to z wielu czynników, w późniejszym okresie także ze zbyt dużego stopnia „niezawisłości” niemieckich sędziów⁴². Represyjny charakter tego prawa, sankcje bezwzględnie oznaczone i uproszczona procedura powodowały, że nie rozwinął się w większym stopniu dorobek orzecznicy dotyczący prawa GG⁴³. W GG całkowicie zlikwidowano także sądownictwo administracyjne, ludność GG została więc pozbawiona podstawowej w państwach prawa możliwości do kontroli legalności decyzji organów administracyjnych.

Już w pierwszym akcie prawnym, który tworzył podstawy sądownictwa na obszarze GG, podkreślono, że sędzia niemiecki mógł poddać sprawdzeniu prawomocne wyroki sądów polskich, uchylić wyrok i przekazać sprawę do rozpatrzenia przez sądownictwo niemieckie⁴⁴. Prawo sprawdzenia zostanie jeszcze dokładnie scharakteryzowane, ale ważne jest wskazanie na pozycję sądów polskich (nieniemieckich), która nie była w pełni niezależna. Możliwość kontroli prawomocnych orzeczeń, i przez to — podporządkowanie sądom niemieckim, świadczyła o kolonialnym charakterze sądownictwa GG.

Niemieckie władze administracyjne (kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG) miały także możliwość kontrolowania prawomocnych orzeczeń wydanych przez sądy niemieckie w ramach tak zwanego sprzeciwu nadzwyczajnego. Kryterium oceny orzeczenia były wątpliwości co do jego

⁴² AAN, Delegatura Rządu na Kraj — Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 202-IV/1, Mieściency przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny spraw, dotyczących rozporządzeń i zarządzeń okupanta na poszczególnych terenach oraz stanu bezpieczeństwa ogólnego i przestępczości z 31 grudnia 1943 r., k. 73. „Na ogół panuje opinia, że niektórzy sędziowie niemieccy dążą do nadania swym sądom charakteru instytucji niezależnej. [...] Przesłuchiwany [...] gubernator Fischer miał się wyrazić, że zdaniem jego, w czynie oskarżonego wicestarosty nie ma czynu karalnego. Na to przewodniczący kompletu dość ostro miał zwrócić uwagę gubernatorowi, że do sądu należy kwalifikacja czynu oskarżonego. [...] Nieufnością do niemieckiego sądownictwa powszechnego spowodowane jest też wydanie rozporządzenia celem zwalczania zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w GG, które przekazuje przestępstwa przewidziane w rozporządzeniu do osądzenia nie przez sądy niemieckie, lecz przez tzw. »sądy doraźne Policji Bezpieczeństwa«”.

⁴³ W pewnym stopniu na gruncie orzecznicy rozwiązano wątpliwości dotyczących na przykład organizacji sądownictwa polskiego (nieniemieckiego) i stosowania pewnych instytucji wprowadzonych przez władze niemieckie, takich jak opłata kontynuacyjna.

⁴⁴ Rozporządzenie o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie z 26 października 1939 r., Dz.RGGOP, nr 1, s. 4.

„słuszności”⁴⁵. Wydaje się, że instytucja ta służyć miała głównie weryfikacji decyzji sądowych pod kątem ich zgodności z polityką nazistowską czy eufemistycznie określanym „zdrowym odczuciem narodowym”. Nie odnaleziono jednak żadnych informacji na temat wpływu i roli tego typu orzeczeń dla praktyki stosowania prawa w GG.

W odniesieniu do roli orzecznictwa w stosowaniu prawa w ramach porządku prawnego GG oddzielnie należałoby omówić sądownictwo niemieckie i sądownictwo polskie (nieniemieckie). Z przeprowadzonej analizy orzecznictwa (uzasadnień do orzeczeń) wynika, że co do zasady nie występowały większe odrębności w zakresie powoływania się na decyzje sądowe w procesach stosowania prawa w porównaniu do kontynentalnej kultury prawa (porządku prawa stanowionego), stanowiącej podbudowę dla totalitarnego, nazistowskiego prawa. Sądy niemieckie odwoływały się do orzeczeń wydanych przez sądy Rzeszy ze względu na stosowane prawo. Natomiast sądy polskie (nieniemieckie), głównie wyższych instancji, odwoływały się do przedwojennych orzeczeń Sądu Najwyższego.

Ważniejsze i bardziej interesujące są instytucje, które były szczególne dla GG: prawo sprawdzenia i tezy prawne. Obie te instytucje rezonowały przede wszystkim na stosowanie prawa w ramach sądownictwa polskiego (nieniemieckiego). Sądownictwo niemieckie, stosujące głównie prawo obowiązujące w Rzeszy, odwoływało się bowiem do (i czerpało z) aktualnego dorobku sądownictwa najwyższego w Rzeszy. Środkiem ujednoczenia orzecznictwa były także różnego rodzaju narady i szkolenia organizowane dla sędziów i prokuratorów niemieckich zatrudnionych w resorcie sprawiedliwości w GG.

Ze względu na brak dostępu do fachowej literatury prawniczej i przedwojennych orzeczeń SN, decyzje sądowe wydane przez sądy w ostatniej instancji stanowiły podstawowe informacje na temat linii orzeczniczych. Orzeczenia sądowe w GG nie były oficjalnie publikowane, ich kolportowanie odbywało się wewnętrznymi drogami służbowymi. Ważne orzeczenia były także przesyłane pomiędzy kierownikami sądów apelacyjnych w poszczególnych dystryktach, ewentualnie pomiędzy dystryktowymi wydziałami sprawiedliwości⁴⁶.

Najlepiej rolę orzecznictwa w sądownictwie polskim (nieniemieckim) oddaje treść zarządzenia Witolda Prądzyńskiego, kierownika Sądu Apelacyjnego w Radomiu do prezesów sądów okręgowych w Radomiu, Kielcach i Piotrkowie z 22 kwietnia 1943 roku:

Wobec braku literatury prawniczej, w szczególności wobec braku publikacji orzeczeń sądowych pożądana jest, by ważniejsze rozstrzygnięcia Sądu Apelacyjnego jako ostatniej instancji

⁴⁵ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 163.

⁴⁶ H. Mielnik, *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 131–151.

dochodziły do wiadomości możliwie wielkiej ilości sędziów. Ma to szczególne znaczenie, jeśli chodzi o rozstrzygnięcie kwestii zasadniczych.

[...]

W związku z powyższym zarządzam na polecenie Wydziału Sprawiedliwości, co następuje:

Wszystkie orzeczenia Sądu Apelacyjnego, tak cywilne jak i karne, winny być przedkładane kierownikowi sądu okręgowego, a to celem zaznajomienia się z poglądami prawnymi Sądu Apelacyjnego, jak również celem wyrobienia sobie należytego zdania o kwalifikacjach sędziów okręgowych.

[...]

Powyższe zarządzenie ma odpowiednie zastosowanie do wyroków Wyższego Sądu Niemieckiego wydanych w drodze sprawdzenia⁴⁷.

3.1. Orzeczenia sądów niemieckich — procedura prawa sprawdzenia

Instytucja prawa sprawdzenia, zapowiedziana już w rozporządzeniu o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie z 26 października 1939 roku, została w pełni uregulowana w rozporządzeniu o sądownictwie polskim z 19 lutego 1940 roku⁴⁸.

Sprawdzenie prawomocnego orzeczenia sądu polskiego (nieniemieckiego) możliwe było, jeżeli wskazywał na to interes publiczny. Było to kryterium weryfikacji, czy dane orzeczenie powinno być poddane sprawdzeniu i ewentualnie zmienione w tej procedurze. Wniosek o sprawdzenie orzeczenia sądu polskiego (nieniemieckiego) mógł złożyć wyłącznie kierownik dystryktowego wydziału sprawiedliwości w terminie sześciu miesięcy od uprawomocnienia się sprawdzanego orzeczenia. W wyjątkowych sytuacjach możliwe było także poddanie sprawdzeniu orzeczeń wydanych po 31 lipca 1938 roku, a nawet ogłoszonych przed tą datą, jeżeli orzeczenie takie naruszało „interes narodu niemieckiego”⁴⁹.

Sprawdzenia decyzji sądu polskiego (nieniemieckiego) dokonywał wyższy sąd niemiecki (WSN), właściwy terytorialnie dla sądu polskiego (nieniemieckiego). Mógł on zatwierdzić orzeczenie poddane sprawdzeniu, uchylić je i albo samemu rozpatrzeć sprawę (głównie jeżeli nie wymagało to przeprowadzenia nowego, rozszerzonego postępowania dowodowego) albo przekazać ją do rozpatrzenia sądowi niemieckiemu.

Ważną kwestią, jaka powstała w toku praktyki stosowania prawa sprawdzenia, był problem, jakie prawo powinno być stosowane przez WSN do oceny orzeczeń polskich (nieniemieckich) sądów. Niemieckie władze administracyjne

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach, Sąd Okręgowy w Kielcach 1939–1945, sygn. 6, Zarządzenie kierownika Sądu Apelacyjnego w Radomiu z 22 kwietnia 1943 w sprawie orzeczeń sądowych, k. 168–169.

⁴⁸ Dz.RGGOP, cz. 1, nr 13, s. 64–67.

⁴⁹ *Ibidem*.

wymagały, aby ocena polskich orzeczeń dokonywana była w odniesieniu do prawa niemieckiego⁵⁰. Jasnym jest, że było to absurdalne rozwiązanie. Ostatecznie wypracowano sposób postępowania polegający na tym, że WSN badał w pierwszej kolejności, czy orzeczenie było zgodne z obowiązującym wyrokujący sąd prawem, a dopiero po tym czy było ono zgodne z „zasadniczymi poglądami niemiecko-prawnymi”⁵¹, czy też „niemieckim pojmowaniem prawa”⁵².

Dyskutowano także nad rolą prawa sprawdzenia w ramach ustroju sądownictwa polskiego (nieniemieckiego), a konkretnie nad tym, czy była to kolejna instancja, mająca charakter rewizji nadzwyczajnej. Kurt Wille wyraźnie oponował przeciwko takiemu podejściu. Stwierdził, że nie można wyższych sądów niemieckich, stosujących prawo sprawdzenia, traktować jako kolejnej instancji usytuowanej w strukturze sądownictwa polskiego (nieniemieckiego)⁵³.

Z badania zachowanych orzeczeń WSN wydanych w ramach prawa sprawdzenia wynika, że stanowiący kryterium wszczęcia procedury „interes publiczny” utożsamiany był z interesem narodu niemieckiego, albo dokładniej z celami polityki prowadzonej w GG⁵⁴. Władze niemieckie, które przesyłały do kierownika dystryktowego wydziału sprawiedliwości wnioski o wszczęcie procedury, interesowały przede wszystkim te sprawy, które stały w sprzeczności z prowadzoną przez okupanta polityką w GG. Nie były to więc, jak mogłoby się wydawać, sprawy o charakterze politycznym, te bowiem zostały przekazane od początku do właściwości sądownictwa niemieckiego, nie były to także sprawy dotyczące poważnej przestępczości — ta kategoria na wcześniejszych etapach postępowań była przejmowana przez prokuraturę niemiecką. Prawo sprawdzenia inicjowane było głównie w sprawach cywilnych, w których istniał bardziej sztywny podział właściwości pomiędzy dwoma pionami sądownictwa⁵⁵.

Zmieniano więc wyroki, które mogły w jakimś stopniu zaburzyć plan eksploatacji ekonomicznej GG (na przykład orzeczenia pomniejszające nieruchomości rolne, co mogło prowadzić do zmniejszenia wielkości kontyngentów, w podobnym celu zmieniano decyzje dotyczące orzekania świadczeń *in natura*)⁵⁶.

⁵⁰ M. Waligórski, *Działalność najeźdźcy hitlerowskiego w dziedzinie jego funkcji ustawodawcy na terenie sądownictwa cywilnego*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979, s. 379.

⁵¹ AAN, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, k. 264. Opracowanie K. Willego *Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie*.

⁵² Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Urząd Okręgu Lublin, sygn. 914, k. 185–189. Pismo z 24 marca 1942 r. kierownika GWS do Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Gubernatora Dystryktu Krakowskiego w sprawie sprawdzania polskich wyroków.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ H. Mielnik, *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 72, 2020, nr 1, s. 237.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 212.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 237–238.

W odnalezionych sprawach karnych zmieniono te wyroki, które skazywały osoby (narodowości polskiej) działające w interesie (służbie) niemieckiej, ewentualnie takie, które zbyt nisko karały za czyny dokonane wobec takich osób⁵⁷.

Pozycja WSN nie była w pełni niezależna, podjęte rozstrzygnięcia były więc zgodne z wnioskami dystryktowych wydziałów sprawiedliwości. Dochodziło do sytuacji, w których WSN zwracał się z zapytaniami do organów administracyjnych, które sprowadzały się do tego jakie rozstrzygnięcie należało podjąć. Faktycznie więc WSN pośrednio realizowały politykę okupanta w GG⁵⁸.

Na koniec warto rozważyć wpływ orzecznictwa WSN, wydanego w ramach opisywanej procedury, na stosowanie prawa w GG. Z przytoczonego wcześniej pisma kierownika Sądu Apelacyjnego w Radomiu jasno wynika, że sędziowie musieli zapoznawać się z tym orzecznictwem. Powielone orzeczenia WSN na pewno były rozsyłane pomiędzy sądami polskimi (nieniemieckimi). W jednej z kategorii spraw, która najczęściej była zmieniana przez WSN, mianowicie w sprawach dotyczących działów gruntów rolnych w wydziale prezydialnym Sądu Apelacyjnego w Radomiu na odpisach wyroków pisano normy wielkościowe gruntów rolnych, które WSN uznał za niepodzielne. Ewidentnie próbowano więc wywieść z wydanych orzeczeń jakąś jedną przyjętą normę i uznać ją za utrwaloną przez orzecznictwo.

3.2. Orzecznictwo sądów polskich — tezy prawne sądów apelacyjnych

Niemieccy okupanci zlikwidowali przedwojenny Sąd Najwyższy⁵⁹. Struktura sądownictwa polskiego (nieniemieckiego) składała się więc z sądów grodzkich, okręgowych i apelacyjnych. Obszary apelacji zostały dostosowane do granic administracyjnych dystryktów. Likwidacja najwyższego sądu w ustroju sądownictwa niosła za sobą dużo skutków prawnych. Przede wszystkim pozbawiono strony możliwości składania nadzwyczajnych środków odwoławczych w postaci kasacji. Niektóre pozostałe kompetencje Sądu Najwyższego zostały przejęte przez centralny (Główny Wydział Sprawiedliwości w Rządzie GG) i dystryktowe wydziały sprawiedliwości⁶⁰.

Dla funkcjonowania systemu sądownictwa znaczenie miało także wyrugowanie wypowiedzi sądu najwyższej instancji, które miały charakter wyjaśniający i ujednocajający orzecznictwo. W początkowym fazie okupacji na gruncie nowej organizacji sądownictwa, nowego prawa, relacji pomiędzy prawem GG

⁵⁷ *Ibidem*, s. 222–227.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 230.

⁵⁹ Więcej na ten temat w: H. Mielnik, *Sądownictwo polskie...*, s. 63–64.

⁶⁰ A. Wrzyszczyk, *Organizacja niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)*” 60, 2013, nr 1, s. 124–125.

a przedwojennym ustawodawstwem rodziło się wiele problemów, które wymagały wyjaśnienia.

Kompetencja do czuwania nad jednolitością orzecznictwa sądowego początkowo nie była w GG w ogóle realizowana. Dopiero 23 listopada 1940 roku Kurt Wille, kierownik Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Generalnego Gubernatora (po reformie administracyjnej GG — Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG), podjął decyzję o umożliwieniu sądom apelacyjnym sporządzania też prawnych dotyczących istotnych zagadnień prawnych, których rolą miało być ujednolicanie orzecznictwa sądów polskich (nieniemieckich) poprzez rozstrzygnięcie powstałych na gruncie stosowania prawa wątpliwości interpretacyjnych⁶¹.

Na podstawie zarządzenia Willego kierownicy dystryktowych wydziałów sprawiedliwości zlecieli kierownikom sądów apelacyjnych przygotowanie projektów aktów, które regulowałyby wydawanie przez te sądy też prawnych. Nie wprowadzono jednolitej regulacji dla wszystkich sądów w GG, mimo że Kazimierz Rudnicki, kierownik Sądu Apelacyjnego w Warszawie, podejmował odpowiednie starania, aby stworzyć jedno Biuro Orzecznictwa dla całego GG⁶². Skutkiem tego w każdym z sądów apelacyjnych funkcjonowała oddzielna i odmienna od pozostałych sądów procedura wydawania też prawnych. We wszystkich dystryktach wspólny był jednak cel, który miał być zrealizowany — wyjaśnianie wątpliwości i ujednolicanie orzecznictwa sądów.

Co do zasady tezy prawne w GG miały wyłącznie charakter wypowiedzi opiniodawczych i informacyjnych — były fachowymi opiniami sądu najwyższej instancji, zgodnie z zamierzeniem władz niemieckich. Chodziło o rozstrzygnięcie wątpliwości interpretacyjnych, pojawiających się w niektórych sprawach, wywołujących rozbieżności w praktyce sądowej oraz wprowadzenie jednolitej wykładni przepisów wydanych przez władze GG. Tezy prawne nie wiązały więc sądów niższych instancji, z wyjątkiem sytuacji, dopuszczonych w dystrykcie lubelskim i radomskim, gdy teza prawna wydana została na tle konkretnej sprawy⁶³.

W warszawskim sądzie apelacyjnym utworzono Biuro Orzecznictwa, zajmujące się „zbieraniem materiału prawnego do orzecznictwa”, w którym pracowali sędziowie zajmujący się wyłącznie opracowywaniem orzecznictwa⁶⁴. Biuro Orzecznictwa w apelacji warszawskiej miało analizować przekazane orzeczenia i prowadzić kartotekę do której wpisywano sporządzone tezy, zawierające rozstrzygnięcie zasadniczych kwestii prawnych, oraz tezy pochodzące od innych sądów

⁶¹ H. Mielnik, *Charakter tez prawnych...*, s. 138.

⁶² Archiwum Państwowe w Radomiu (APR), Sąd Apelacyjny w Radomiu 1939–1945, sygn. 4, k. 8. Wniosek kierownika Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 20 grudnia 1940 roku w sprawie utworzenia biura orzecznictwa w Sądzie Apelacyjnym w Warszawie.

⁶³ H. Mielnik, *Charakter tez prawnych...*, s. 137–147.

⁶⁴ APR, Sąd Apelacyjny w Radomiu 1939–1945, sygn. 4, k. 6; 12. Wniosek kierownika Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 20 grudnia 1940 r. w sprawie utworzenia biura orzecznictwa w Sądzie Apelacyjnym w Warszawie.

apelacyjnych. Co kwartał Biuro Orzecznictwa w Sądzie Apelacyjnym w Warszawie wydawało zbiór orzeczeń sądowych, uznanych za znaczące dla ujednoczenia orzecznictwa oraz wyjaśnienia kwestii prawnych udzielonych na zapytanie kierownika Sądu Apelacyjnego w Warszawie — „Zbiory tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie”⁶⁵.

Najbardziej interesujące (i najważniejsze) są te tezy prawne, które opracowane zostały na podstawie prawa wydanego przez niemieckie władze w GG. Analiza wydanych tez prawnych wskazuje, że najczęściej interpretowane były przepisy rozporządzenia o sądownictwie polskim z 19 lutego 1940 roku, aktu prawnego regulującego działalność sądownictwa polskiego (nieniemieckiego). Jest to zrozumiałe z uwagi na liczne zmiany wprowadzone do organizacji sądownictwa i przebiegu postępowań, które wpłynęły na przedwojenne polskie rozwiązania. Niezbędna była więc interpretacja tych zmian, przede wszystkim w odniesieniu do całego okupacyjnego systemu prawa. Spora liczba tez prawnych została wydana na gruncie przepisów rozporządzenia o konfiskacie majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie z 24 stycznia 1940 roku i rozporządzenia o obrocie nieruchomościami w Generalnym Gubernatorstwie z 27 marca 1940 roku. Oba te rozporządzenia stanowiły główną podstawę do grabieży mienia (głównie żydowskiego), prowadzonej w GG przez niemieckich okupantów. Przepisy tych rozporządzeń istotnie wpływały na obrót nieruchomościami w GG oraz na wszelkie prawne kwestie z tym związane. Główne problemy, jakie były interpretowane przez sądy apelacyjne, związane były z dokonywaniem wpisów do ksiąg gruntowych, prowadzonych w GG przez sądy polskie (nieniemieckie), oraz skutkami prawnymi jakie wywoływały konfiskaty dla obrotu prawnego (na przykład wygaśnięcie roszczeń osób trzecich do skonfiskowanego majątku)⁶⁶.

Pomimo istnienia w GG policentrycznego systemu z czterema (a od 1942 roku pięcioma) apelacjami sądowymi, formalnie od siebie oddzielnymi, tezy prawne były rozsyłane pomiędzy tymi sądami. Wynika to niewątpliwie z istoty samej tej instytucji, mającej służyć, jak to już zostało wspomniane, ujednoczeniu orzecznictwa sądowego. Jeżeli kierownicy sądów apelacyjnych uznali, że teza wydana przez inny sąd apelacyjny ma istotne znaczenie prawne, nakazywali poinformować o jej treści, poprzez sądy okręgowe, wszystkie sądy w dystrykcie⁶⁷.

Najważniejsze znaczenie miało jednak ujednoczanie orzecznictwa w ramach dystryktu (apelacji sądowej). W GG istotnym problemem w działalności sądów

⁶⁵ Archiwum Państwowe w Warszawie (Milanówek), Sąd Okręgowy w Warszawie 1917–1944, sygn. 9, k. 129. Pismo kierownika Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 2 marca 1941 r. w sprawie utworzenia Biura Orzecznictwa w Sądzie Apelacyjnym w Warszawie.

⁶⁶ H. Mielnik, *The Role of the Legal Theses of the Polish (Non-German) Courts of Appeal in the General Government*, „Journal on European History of Law” 12, 2021, nr 1, s. 44.

⁶⁷ APL, Sąd Apelacyjny w Lublinie 1918–1939 (SAL), sygn. 13/5, brak paginacji. Pismo kierownika Sądu Apelacyjnego w Lublinie w sprawie przekazania treści tezy Sądu Apelacyjnego w Radomiu podległym sądom.

był powszechny brak dostępu do źródeł prawa, i to zarówno dzienników rozporządzeń (publikowanych w GG), jak i do tekstów przedwojennych aktów prawnych. Władze niemieckie przejęły liczne polskie budynki sądowe, umieszczając w nich albo niemieckie władze sądowe, albo inne podmioty. W budynkach tych często znajdowały się polskie biblioteki prawnicze, dostęp do których został praktycznie uniemożliwiony. Sądy polskie (nieniemieckie) musiały zająć albo inne budynki, albo kilka sądów było kumulowanych w jednym budynku. Na rynku z kolei brakowało książek fachowych, komentarzy i monografii. Powody te wpłynęły na znaczenie tez prawnych, które oprócz funkcji ujednocwiających, spełniały także dla sędziów funkcje czysto poznawczo-fachowe⁶⁸.

Z przeanalizowanego materiału archiwalnego wynika, że tezy prawne były wykorzystywane w praktyce sądowej GG, przy czym wpływały one nie tylko na orzeczenia sądów niższych instancji. Również strony wykorzystywały w uzasadnieniach pism procesowych tezy prawne sądów apelacyjnych. Wskazuje to na fakt, że tezy prawne były rozpowszechniane także pomiędzy pełnomocnikami procesowymi. Co ciekawe, miało to miejsce nie tylko w postępowaniach przed sądami polskimi (nieniemieckimi), ale także w postępowaniach o prawo sprawozdania, toczącymi się przed wyższymi sądami niemieckimi⁶⁹.

Celem wydawania tez prawnych było ujednocnianie orzecznictwa sądowego i tym samym rozwiązywanie istotnych zagadnień prawnych. Tezy prawne miały charakter niewiążących wypowiedzi jurydycznych — wiązały one wyłącznie składy sądzące w sprawach, na gruncie których doszło do ich opracowania. Choć zdarzały się przypadki, że sądy apelacyjne interpretowały prawo wydane przez niemieckich okupantów GG, opisywana instytucja nie służyła do wprowadzania „politycznych” interpretacji prawa. Nawet te tezy, które dotyczyły prawa GG, miały czysto techniczny i fachowy charakter. Dorobek orzeczniczy polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych z okresu okupacji i GG jest bogaty pod względem liczby wydanych tez. Niektóre tezy mają także duże znaczenie prawne, wskazują bowiem jak interpretowane było przedwojenne prawo w nadzwyczajnych warunkach okupacyjnej rzeczywistości. Sędziowie sądów apelacyjnych wykazali się w okresie okupacji dużą dojrzałością, dbając o odpowiedni poziom merytoryczny orzecznictwa i jego jednolitość. Formułowane tezy miały przede wszystkim służyć kolejnym procesom decyzyjnym. Kształtowano w ten sposób „zbiorową mądrość” sądownictwa, rozumianą jako wykluczenie błędnych rozwiązań, wprowadzenie jednolitości orzekania i wzmocnienie jurydycznego charakteru rozwiązywania sporów prawnych⁷⁰.

⁶⁸ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie...*, s. 37–49; 246–247.

⁶⁹ H. Mielnik, *Prawo sprawozdania...*, s. 235.

⁷⁰ L. Leszczyński, *Precedens sądowy*, [w:] *Filozofia prawa. Normy i fakty*, red. J. Hołówka, B. Dziobkowski, Warszawa 2020, s. 626–644.

4. Aksjologia systemowa i pozasystemowa w GG

W ramach systemu prawnego wprowadzone do przepisów prawa zostają kryteria otwarte (klauzule generalne, zwroty szacunkowe, odesłania do prawa zwyczajowego), które niejako otwierają ten system na wartości do niego nieinkorporowane — aksjologię pozasystemową. Kryteria aksjologii otwartej stanowią dodatkowy czynnik rekonstrukcji normy, będąc źródłem luzu decyzyjnego pozwalają uelastyczyć proces stosowania prawa. W ramach systemu prawa funkcjonują także zasady, które mają charakter aksjologii systemowej — stanowią podstawę wartości na których oparty jest cały system⁷¹.

W niniejszym opracowaniu wskazane zostaną aksjologiczne podstawy ustawodawstwa niemieckiego w GG, mające charakter ideologiczny, nazistowski. Ustalone zostanie też, czy i w jaki sposób odwoływano się do aksjologii pozasystemowej o charakterze obiektywnym.

4.1. Aksjologia nazistowska

Nazistowska wizja prawa zasadza się na prymacie woli Adolfa Hitlera (jako Führera), utożsamianej z wolą narodu. Wódz jest nie tylko najwyższym prawodawcą, ale i sędzią⁷². Z woli Hitlera utworzone zostało także GG, które służyło realizacji celów nazistowskiej polityki. Nie będzie więc dziwne, że u źródeł prawa wprowadzonego w GG znajdowały się zasady ideologii nazistowskiej. Carl Schmitt w *Fünf Leitsätze für die Rechtspraxis* pisał, że „zasady narodowego socjalizmu nadają się do bezpośredniego i wyłącznego stosowania i wyprowadzania norm ogólnych przez sędziego, prawnika czy wykładowcę prawa”⁷³.

Prawo przesiąknięte aksjologią nazistowską traciło swój obiektywizm. Oparcie na zmiennych, relatywnych wartościach ideologicznych (politycznych) burzyło pewność i jasność prawa. Wprost mówił o tym Hans Frank w trakcie przemówienia do sędziów z dystryktu krakowskiego w dniu 5 grudnia 1942 roku: „Prawo nie jest statyczne, lecz podlega ciągłym zmianom, tak jak samo życie. Sędziowie nie powinni wyłącznie patrzeć na literę prawa, lecz winni odszukiwać treści ukryte między wierszami. Prawo powinno pomagać sędziemu; nie może go przytłaczać”⁷⁴.

Głównych zasad prawa GG doszukać można się w aktach prawnych regulujących ustroj GG. W dekrete Hitlera o administracji okupowanych polskich

⁷¹ B. Liżewski, *System prawa a porządek prawny*, s. 36–39.

⁷² M. Maciejewski, *Wódz, naród, rasa. Ideologiczne przesłanki nazistowskich koncepcji prawa*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1, s. 19–43.

⁷³ Cyt. za: F. Neumann, *The Governance of The Rule of Law*, 1936, s. 576 [maszynopis pracy doktorskiej z repozytorium cyfrowego Biblioteki Uniwersytetu Londyńskiego].

⁷⁴ Cyt. za: J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942*, [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 75.

obszarów z 12 października 1939 roku, który tworzył Generalne Gubernatorstwo, jako cel podjęcia takiej decyzji wskazano: „przywrócenie i utrzymanie porządku i życia publicznego na okupowanych polskich obszarach”. Postawienie na pierwszym miejscu porządku publicznego dało podstawę do wprowadzenia wielu dalszych aktów prawnych o charakterze czysto represyjnym, bo metodą na realizację tak zakreślonych celów było wprowadzenie terroru, także zamkniętego w ramy prawne. W proklamacji z 26 października 1939 roku Hans Frank przywołał polecenie, które jakoby miał otrzymać od Hitlera: „dbać w formie stanowczej o to, aby w przyszłości zapewniony był w tym kraju stan pokoju i aby się organicznie rozwinęły sąsiedzkie stosunki Polaków do potężnego mocarstwa światowego narodu niemieckiego”. Wprost założono więc podporządkowanie narodu polskiego interesom niemieckim. Ten paradygmat — istnienia GG dla realizacji interesów niemieckich — był najważniejszą regułą zarówno stanowienia, jak i interpretowania prawa GG.

W świetle badań Andrzeja Wrzyszcza w GG, odmiennie niż w III Rzeszy, nie funkcjonowała instytucja tak zwanych listów sędziowskich (*Richterbriefe*), będących najjaskrawszym symbolem instrumentalizacji i ideologizacji prawa⁷⁵. Odbywały natomiast się wspomniane już narady i szkolenia dla sędziów i prokuratorów pracujących w sądownictwie niemieckim w GG. Przywołać można (opisany w literaturze) przykład narady, która odbyła się 5 grudnia 1942 roku w dystrykcie krakowskim, której przewodniczył Otto Bauer, kierownik Wyższego Sądu Niemieckiego w Krakowie⁷⁶. W trakcie swojego przemówienia Bauer, odnosząc się do krytyki, jaka w tym czasie spadła na niemieckich sędziów ze strony nazistowskiej propagandy⁷⁷, przedstawił słuchaczom pogląd, że sędziowie powinni być gotowi do „entuzjazmu” wobec postawionych przed nimi zadań. Prawo powinno wyrastać z wewnętrznej formy życia narodu, charakteru narodu i rasy. Za główne źródła prawa uznał samo życie, a nie kodeksy z ich abstrakcyjnymi normami, stworzonymi pod obcym (narodowo) wpływem. Orzeczenia sądowe miały być przede wszystkim czynnościami wartościującymi, twórczo kształtującymi stosunki prawne. Sędziowie, pomimo tego, że byli związani w orzekaniu ustawami, zdaniem Bauera musieli je interpretować w duchu i sensie światopoglądu narodowosocjalistycznego⁷⁸.

Z punktu widzenia teoretycznoprawnego interesujące są rozważania Bauera co do sposobu stosowania prawa. W ustawie widział on tylko formę wyrazu dla „świadomości prawnej”. Takie ujęcie prowadziło do odrzucenia jurysprudenckiego pojęć. Normy prawne miały nabrać właściwej (w domyśle — zgodnej z nazistowskimi wymaganiami) treści dopiero poprzez „wartościowanie ustawodawcze”. Zadaniem stosujących prawo była ocena, czy realizowane są cele zawarte w ustawie

⁷⁵ A. Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 395–396.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 396–400.

⁷⁷ Więcej na temat faktycznej reakcji aparatu nazistowskiego wobec prawników w 1942 r. w: H. P. Graver, *Why Adolf Hitler...*, *passim*.

⁷⁸ A. Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 396–400.

i zamiar ustawodawcy w odniesieniu do „życia narodowego” i „zasadniczych założeń światopoglądu nazistowskiego”. Sędziowie mieli „wpuścić życie” do orzecznictwa, ich obiektywizm miał być ograniczony do ustalenia stanu faktycznego⁷⁹.

W praktyce stosowania ustawodawstwa niemieckiego w GG można odnaleźć w uzasadnieniach orzeczeń sądowych zwroty, które uzasadniały ocenę danego stanu faktycznego według kryteriów ideologicznych, nazistowskich. Były sformułowania takie jak „niemieckie pojmowanie prawa”, „myśl przewodnia ustawy”, czy „zdrowie odczucie narodowe”. Wydaje się jednak, że powoływane wartości stanowiły element aksjologii systemu, stojąc niejako za stanowionymi przepisami prawa, które miały być wyłącznie ich nośnikami. Zasady polityki narodowosocjalistycznej miały charakter najwyższego prawa⁸⁰.

4.2. Wartości obiektywne

Dominacja ideologii nazistowskiej w porządku prawnym GG nie znaczy, że nie odwoływano się w praktyce do wartości, które stanowiły klasyczne, pozasystemowe punkty odniesienia — tych, na które, w zamyśle racjonalnego prawodawcy, otwiera się system prawa.

Jako przykład podać można stosowanie art. 269 kodeksu zobowiązań (k.z., klauzula *rebus sic stantibus*)⁸¹ przez sądy polskie (nieniemieckie). Instytucja ta była wykorzystywana w okresie okupacji przede wszystkim przez strony tych umów, których przedmiot dotyczył obszaru ingerencji (polityki) władz niemieckich w GG. Były to między innymi kwestie lokalowe (umowy najmu) czy świadczenia *in natura*. Dla stron tych stosunków zastosowanie art. 269 k.z. było elementem obrony przed naruszeniem ich interesów, na przykład w sytuacji eksmisji lokatorów. Problematyka odniesień do dobrej wiary pojawia się w wielu tezach prawnych wydanych na gruncie art. 269 k.z. w okresie GG.

W tezie opartej na wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 2 września 1942 roku wskazano, że do oceny możliwości zastosowania klauzuli *rebus sic stantibus* sąd powinien brać pod uwagę dwa kryteria: interesy obu stron oraz zasady dobrej wiary⁸². Zdaniem sądu sprzeczne z zasadami dobrej wiary było

⁷⁹ *Ibidem*, s. 396–400.

⁸⁰ Nazistowska „idea” stanowiła fundament *a priori* dla całego systemu prawa nazistowskiego. Za: T. Guz, *Filozofia prawa III Rzeszy Niemieckiej*, Lublin 2013, s. 216.

⁸¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. — Kodeks zobowiązań (Dz.U. z 1933 r. Nr 82, poz. 598 ze zm.).

⁸² R. Longchamps de Bériér w wydanej po zakończeniu II wojny światowej pozycji pisał, że sąd powinien zapewnić „aby wpływ stosunków na zobowiązanie pozostawał ściśle w granicach słuszności i jak najmniej naruszał stosunek prawny wytworzony przez umowę”. Podkreślał, że orzeczenia sądu powinny uwzględniać zasady dobrej wiary i interes obu stron. R. Longchamps de Bériér, *Zobowiązania*, Poznań 1948, s. 418.

zachowanie dłużnika, który przez dwa lata od daty terminu zobowiązania nie starał się nawet częściowo spełnić świadczenia⁸³.

W innym orzeczeniu sąd odniósł się do dobrej wiary w sprawie dotyczącej braku spełnienia świadczenia przez dłużnika. Sąd Apelacyjny w Warszawie uznał, że powodowie (wynajmujący) mieli, w warunkach okupacji, zadowalającą sytuację majątkową, natomiast pozwany (najemca) nie miał żadnych dochodów, co w ocenie sądu było sytuacją wyłącznie przejściową. Pozwany przed wojną wynajmował lokal od powodów przez okres 20 lat, regularnie opłacając należny czynsz. Przy orzekaniu skład sędziowski wziął pod uwagę także „wyjątkowe okoliczności obecnych czasów”. W powyższej sytuacji sąd oddalił żądanie powodów eksmisji z mieszkania⁸⁴.

W kolejnej tezie tego typu sąd stwierdził, że stosując art. 269 k.z. możliwe jest odmówienie eksmisji lokatora (najemcy), nawet jeżeli zalega z kilkoma ratami miesięcznymi czynszu (art. 388 k.z.). Warunkiem wstrzymania takiej eksmisji miałby być brak złej woli przy powstaniu zaległości w spłacie zobowiązania, która była skutkiem „ciężkich warunków, w jakich znalazł się lokator w związku z wojną”, a sam lokator wykazywał się dobrą wolą, płacąc czynsz w miarę możliwości oraz ponosząc koszty remontu lokalu⁸⁵.

Z powyższego wynika, że Sąd Apelacyjny w Warszawie do możliwości zastosowania klauzuli *rebus sic stantibus* (art. 269 k.z.), oprócz obiektywnie zaistniałych nadzwyczajnych wypadków („wojna”, okupacja niemiecka) brał pod uwagę także subiektywne zachowanie i możliwości stron w tych warunkach (oceniane z punktu widzenia dobrej wiary).

Trudno ocenić, jak wyglądała kwestia powoływania się na obiektywne wartości aksjologii pozasystemowej przez sądy niemieckie. Nie udało się odnaleźć żadnego orzeczenia, które mogłoby zobrazować tę problematykę. Założyć można jednak, że w sprawach o charakterze apolitycznym, w którym sąd stosował właściwe przepisy, na przykład BGB (§ 315), zawierające odniesienia do kryteriów otwartych, mogło dochodzić do takich sytuacji.

5. Omówienie wyników

Wacław Uruszczak jako funkcje prawa GG wskazuje: funkcję publicznego terroru (megarepresyjność); funkcję segregacyjną; funkcję legitymizacyjną

⁸³ APL, SAL, sygn. 13/5, bp. Teza nr 27 ze Zbioru tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach październiku–grudniu 1942 r., zeszyt 4 (1942); Wyrok SA w Warszawie z 2 września 1942 r. Nr CA 354/42.

⁸⁴ APL, SAL, sygn. 13/5, bp. Teza nr 21 ze Zbioru tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach styczniu–marcu 1943 r., zeszyt 1 (1943); Wyrok SA w Warszawie z 2 grudnia 1941 r. CA 557/41.

⁸⁵ APL, SAL, sygn. 13/5, bp. Teza nr 31 ze Zbioru tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach kwietniu–czerwcu 1943 r., zeszyt 2 (1943); Wyrok Wydz. Odwoł. SO w Warszawie z 14 lutego 1942 r. VII Ca 1737/41.

(dla władzy politycznej); funkcję eliminacyjną; funkcję eksploatacyjną, funkcję ekspriopracyjną oraz funkcję eksterminacyjną. Powyższy katalog jest jak najbardziej prawidłowy, opisuje on jednak skutki, do jakich prowadzić ma stosowanie danego prawa. Powyższa enumeracja nie daje pełnego obrazu samego prawa, konstrukcji porządku prawnego i praktyki stosowania prawa. W poprzednich częściach pracy przedstawiono, jak wyglądał katalog źródeł rekonstrukcji norm prawnych w GG i jakie relacje zachodziły pomiędzy poszczególnymi źródłami. Omówienie tych zagadnień pozwala na sformułowanie ogólnych cech, rozumianych jako elementy charakterystyczne (dystynktywne), jakie można przypisać porządkowi prawnemu GG.

Za najważniejszą i wyróżniającą cechę uznać należy polityzację prawa. Prawo w GG było podporządkowane celom polityki nazistowskiej prowadzonej w GG. Jeżeli nie realizowało tych celów, mogło ewentualnie być wobec nich indyferentne (prawo polskie). Stworzony został system kontroli orzeczeń sądowych (prawo sprawdzenia) i właściwości sądowej (określanie właściwości w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką), który pozwalał na dostosowanie wydawanych rozstrzygnięć prawnych do celów politycznych. Wpływało to na brak pełnej niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej, zarówno w sądach niemieckich, jak i polskich (nieniemieckich). Upolitycznienie prawa przejawiało się także w zawarciu w części systemu prawa aksjologii nazistowskiej.

Przejawem polityzacji była też realna pozycja prawa w ustroju państwa. Nie miało ono nadrzędnej pozycji. Tak jak III Rzesza, GG nie było państwem prawa. Ponad prawem znajdowały się normy polityczne, stosowane i realizowane przez elementy prerogatywne, aparat partyjno-policyjny. Ten stan rzeczy jest zgodny z koncepcją państwa stanu wyjątkowego Franciszka Ryszki⁸⁶ czy pierwotnym ujęciem ustroju III Rzeszy Ernsta Fraenkla — państwa podwójnego (*the dual state, der Doppelstaat*)⁸⁷. Podporządkowanie prawa polityce wpływało na kształt wszystkich pozostałych cech porządku prawnego GG, dlatego należy uznać je za jego najważniejszą cechę.

Drugą ważną cechą porządku prawnego GG jest jego kolonializm prawny. Sally Engle Merry definiuje skutki kolonializmu na płaszczyźnie prawnej jako: „wielkoskalowy transfer praw (ustaw) i instytucji prawnych z jednego społeczeństwa do drugiego, przy czym każde z tych społeczeństw ma odrębną socjokulturę organizacji i odmienną kulturę prawną. W ten sposób powstawał dualistyczny system prawa; jeden dla ludności kolonizowanej i drugi dla kolonizatorów”⁸⁸. Nowe prawo kolonizatorów miało zmieniać podstawowe znaczenia kulturowe i świadomość lokalnej ludności. Proces implementacji nowych praw miał służyć ułatwieniu rządów i przekształcaniu społeczeństwa według zamierzonych

⁸⁶ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzec o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2021.

⁸⁷ E. Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.

⁸⁸ S.E. Merry, *Law and Colonialism (Review Essay)*, „Law & Society Review” 25, 1991, nr 4, s. 890.

wymagań (wzorów)⁸⁹. Na przełomie XIX i XX wieku dla brytyjskich kolonizatorów w Indiach i Afryce wprowadzane zachodnie prawo stanowiło wyraźny „postęp” względem lokalnych zwyczajów miejscowej ludności. Prawo było skonceptualizowane jako „prezent” dla podbijanych społeczeństw. Interesujące, że podobnych argumentów używali niemieccy nazistowscy urzędnicy względem prawa wprowadzanego w GG. Kurt Wille pisał: „sędzia karny przy zwalczaniu panującego właśnie w Polsce już przed wojną bandytyzmu — i to w stopniu dla niemieckich stosunków wprost niewyobrażalnym — potrzebuje koniecznie broni niemieckiego prawa karnego z jego skutecznymi przepisami względem używających gwałtu oraz zawodowych zbrodniarzy”⁹⁰.

W GG stworzony został dualistyczny system prawa, oddzielny dla miejscowej ludności, oddzielny dla szeroko pojętego katalogu niemieckich podmiotów. Przedwojenne polskie prawo zostało podporządkowane ustawodawstwu niemieckiemu w GG. Obowiązywało wyłącznie, jeżeli nie stało w sprzeczności z przejęciem władzy przez administrację niemiecką. Orzecznictwo sądów polskich (nieniemieckich) zostało poddane kontroli władz niemieckich. Służyło temu wiele nowych, nieznanych przed wojną instytucji prawnych, na czele ze zdefiniowanym już prawem sprawdzenia. Porządek prawny GG, tak jak kolonialne systemy prawne, służył wprowadzeniu systemowej dominacji. Powyższe potwierdza więc kolonialny charakter samego Generalnego Gubernatorstwa.

Kolejną cechą wyróżniającą porządek prawny GG jest jego partykularyzm. Przejawiał się on zarówno w aspekcie personalnym, jak i terytorialnym. Odmienne status prawny miała ludność uznana za niemiecką (*Reichsdeutsche*, *Volksdeutsche*, *Deutschstammige*), wobec której stosowano prawo podmiotowe obowiązujące w Rzeszy. Status prawny Polaków i Ukraińców był regulowany głównie przez przedwojenne prawo II RP, zmienione i dostosowane do warunków okupacyjnych. Najgorszy, ale też z punktu widzenia teoretycznego, najbardziej zmieniony, zmienny i niepewny status miała ludność żydowska. W pewnym momencie Żydzi znaleźli się poza całkowitą regulacją (ochroną) prawa i przeszli „pod władzę” aparatu SS i policji. W personalnym podziale prawa przejawiał się jego rasizm. Część z aktów prawnych zastrzała na przykład sankcje karne czy wprowadzała podwójne karanie za te same czyny, ale tylko w odniesieniu do określonego kręgu podmiotów. Partykularyzm personalny objawiał się także w dualizmie sądownictwa powszechnego, stworzono bowiem oddzielne sądownictwo niemieckie, które miało służyć temu aby Niemiec, „czerpał sprawiedliwość na podstawie niemieckiego prawa z ręki niemieckiego sędziego”⁹¹. W GG, podobnie jak w średniowiecznej Europie, właściwość sądu, obowiązujące prawo

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ AAN, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, k. 261, Opracowanie K. Willego *Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie*.

⁹¹ *Ibidem*, k. 256.

i orzeczony wyrok, a więc sytuacja prawna osoby (podmiotu prawa) zależała od jej narodowości.

Aspekt terytorialny partykularyzmu wynikał z naczelnej zasady nazistowskiej administracji — wodzostwa (*Führerprinzip*). Duży zakres władzy, w tym prawodawczej przekazany został gubernatorom (szefom) poszczególnych dystryktów. Wydawali oni głównie prawo powielaczowe, które uszczegóławiało i dostosowywało do warunków lokalnych decyzje centralnego rządu GG. Całe sądownictwo polskie (nieniemieckie) było nadzorowane przez poszczególne władze dystryktowe⁹². Dlatego stopień ingerencji władz administracyjnych, ale również pewne regulacje prawne, różniły się w poszczególnych dystryktach. Zależało to głównie od polityki prowadzonej przez lokalną administrację niemiecką, ale wpływało na sytuację prawno-procesową podsądnych. Wyraźnym przykładem terytorialnego partykularyzmu jest dystrykt Galicja. W sądownictwie nieniemieckim w tym dystrykcie jako podstawowy stosowany miał być język ukraiński (w pozostałych dystryktach język polski, z dopuszczeniem języka ukraińskiego)⁹³. W dystrykcie Galicja istniały także wyraźne różnice ustawodawcze⁹⁴.

Istotną cechą porządku prawnego w GG była także jego niepewność. Przejawiała się w dwóch aspektach: formalnym (proceduralnym) oraz aksjologicznym (relatywizm prawa). W aspekcie formalnym przykładem może być płynne ustalanie właściwości w sprawach karnych. O tym, do jakiego sądu trafi dana sprawa i o tym, jakie prawo będzie stosowane wobec oskarżonego, decydował niemiecki prokurator. Sprawy mogły być przejmowane i przekazywane na przykład do sądów specjalnych już w trakcie trwania procesów. Rozporządzenia generalnego gubernatora burzyły niektóre z podstawowych zasad gwarancyjnych prawa, przede wszystkim prawa karnego. Wprowadzono podwójne karanie za te same czyny, sankcje bezwzględnie oznaczone, dopuszczono stosowanie analogii i wykładni rozszerzającej w prawie karnym. Zmieniane były prawomocne orzeczenia sądowe, i to nawet te wydane przed rozpoczęciem okupacji. W postępowania sądowe, zwłaszcza toczone przed sądami polskimi (nieniemieckimi) ingerowały organy administracyjne (głównie Kreislandwirci)⁹⁵, domagając się wydania

⁹² H. Mielnik, *Sądownictwo polskie...*, s. 84–88.

⁹³ *Ibidem*, s. 74–82.

⁹⁴ A. Wrzyszczyk, *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie — idee — prawo*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 689–701.

⁹⁵ Kreislandwirci (agronomowie powiatowi, w polskiej literaturze określane także jako rolnicy powiatowi albo powiatowi inspektorzy rolnictwa) byli organami administracyjnymi działającymi na poziomie powiatu w GG. Odpowiadali za wszystkie sprawy związane z rolnictwem na podległym sobie terytorium. Agronomowie powiatowi posiadali szerokie kompetencje wykonawcze, kontrolne oraz represyjne. Kreislandwirci służbowo podlegali wydziałom wyżywienia i rolnictwa w urzędach gubernatorów dystryktów. Więcej w: J. Gapys, *Niemiecka polityka gospodarcza wobec ziemiaństwa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 14, 2020, nr 1, s. 93.

konkretnych orzeczeń. Na niepewność prawa wpływały także liczne pojęcia nieodokreślone odwołujące się do aksjologii nazistowskiej, a więc celów polityki, które nie miały obiektywnego charakteru, lecz zmieniały się zgodnie z warunkami i wyznaczonymi dyrektywami działania.

Niepewność prawa, podobnie jak inne cechy porządku prawnego, wpływała na jego niejasność. W ustawodawstwie niemieckim GG nie istniała hierarchia aktów prawnych. Kilka podmiotów miało też uprawnienie do wydawania aktów prawnych obowiązujących w GG. W ustawodawstwo niemieckie w GG ingerował aparat SS i policji, co było przejawem szerszego konfliktu pomiędzy tym ośrodkiem władz a władzą administracyjną w GG⁹⁶. Polskie prawo obowiązywało warunkowo, ale jednocześnie nie dbano o kwestie właściwej derogacji przedwojennych aktów prawnych, pojedynczych przepisów albo grup przepisów. Z tego powodu dochodziło do licznych kolizji prawnych i wątpliwości interpretacyjnych. Niemieckie sądy orzekające w GG odwoływały się w argumentacjach dotyczących instytucji prawnych z przedwojennego prawa II RP do orzecznictwa z Rzeszy. Orzeczenia sądów polskich (nieniemieckich) w pierwszym etapie okupacji miały być, zgodnie z intencjami resortu sprawiedliwości w rządzie GG, badane pod kątem zgodności z niemieckim (obowiązującym w Rzeszy) prawem, pomimo wydania orzeczenia na gruncie przedwojennego prawa II RP. Tak pomysł ten po wojnie opiniował Władysław Wolter: „Znaczy to, że sąd niemiecki miał według niemieckiego prawa kontrolować, czy sąd polski wydał słuszny wyrok według polskiego prawa. Był to tak oczywisty absurd logiczny, że nawet sędziowie niemieccy nie byli w stanie odmówić racji przeciwnym wywodom polskich obrońców”⁹⁷.

Najbardziej wyrazistym przejawem niejasności porządku prawa w GG było prawdopodobnie tak zwane prawo powielaczowe, które zostało już scharakteryzowane, nie ma więc potrzeby powtarzać przedstawionych już zagadnień. Ale zjawisko niejasności prawa w GG obrazuje też, że dostęp do oficjalnych publikatorów był utrudniony dla sądów polskich (nieniemieckich). Sądy wyższych instancji musiały zwracać się do władz niemieckich o przekazanie konkretnych numerów dzienników rozporządzeń na potrzeby sądów grodzkich. Jeszcze większe problemy z dostępem do informacji o tworzonym prawie miały inne podmioty, na przykład przedsiębiorcy. Dlatego wydawano specjalne, półoficjalne zbiory prawa GG. Porządek prawny GG był więc nie tylko niejasny w sensie systemowym i logicznym, ale także w pewnym stopniu tajny, niedostępny dla adresatów norm.

⁹⁶ Himmler próbował, pomimo braku przekazanych kompetencji, ingerować w prawo GG. Dla przykładu Hans Frank 26 stycznia 1943 r. złożył oświadczenie: „nie uznaję rozporządzenia Reichsführera SS Himmlera regulującego sprawę własności żydowskiej w GG. Nie ma ono żadnej mocy obowiązującej, gdyż prawo do wydawania zarządzeń w GG przysługuje jedynie generalnemu gubernatorowi, względnie Radzie Ministrów do spraw obrony Rzeszy”. Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo”...*, s. 161.

⁹⁷ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 386–387.

Konkluzje

Pomimo wyrastania ze źródeł europejskiej cywilizacji (w tym prawnej), nazistowski niemiecki porządek prawny w GG stanowił zaprzeczenie wypracowanych na przestrzeni wieków legalistycznych zasad, gwarancji i wartości. Dlatego za właściwe określenie opisywanego zjawiska uznać należy pojęcie „(nie)porządku prawnego”. Odejście od zachodniej tradycji prawnej nie było jednak takie proste. Wskazują na to badania H.P. Gravera, który dostrzegł, że w reżimie nazistowskim pozostawiony został pewien stopień autonomii sędziowskiej. Także w GG funkcjonowały pewne obszary swobodnego działania prawa. Chodziło o kwestie, które były indyferentne z punktu widzenia celów polityk realizowanych przez niemieckie nazistowskie władze w GG. W obszarach tych, stale kontrolowanych, z możliwością partykularnej ingerencji i zmiany orzeczeń, pozostawiono regulację przedwojennemu prawu i pewnemu poziomowi niezależności sędziowskiej.

Taki stan rzeczy ma złożone przyczyny. Niewątpliwie należy do nich chęć zachowania normalnego obrotu gospodarczego w GG, co ułatwiało jego dalszą eksploatację gospodarczą. Duże znaczenie praktyczne miał także brak wykwalifikowanych kadr prawniczych, i przez to niemożność objęcia jurysdykcją niemieckich władz sądowych wszystkich sporów prawnych. Podobnie istotnych czynników było zapewne wiele. Ważne jednak, że nie można utożsamiać „prawa Generalnego Gubernatorstwa”, „rozporządzeń generalnego gubernatora” z „prawem obowiązującym w Generalnym Gubernatorstwie”. To ostatnie pojęcie jest szersze i obejmuje także część przedwojennego polskiego prawa z odesłaniami do obiektywnej, apolitycznej aksjologii. Właśnie takie prawo, neutralne ideologicznie, stosował w okresie okupacji w GG sędzia Adolf Eimer, stąd mógł po II wojnie światowej orzec karę śmierci wobec Josepha Bühlera, między innymi za udział w tworzeniu i wydawaniu nieludzkiego, megarepresyjnego „prawa”.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych.

Delegatura Rządu na Kraj – Ministerstwo Sprawiedliwości: sygn. 202-IV/1.

Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie: sygn. 105.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Najwyższy Trybunał Narodowy: IPN GK 196/245.

Archiwum Narodowe w Krakowie.

Sąd Apelacyjny w Krakowie 1919–1950: sygn. 104, 223.

Archiwum Państwowe w Kielcach.

Sąd Okręgowy w Kielcach 1939–1945: sygn. 6.

- Archiwum Państwowe w Lublinie.
 Sąd Apelacyjny w Lublinie 1918–1939: sygn. 13/5.
 Urząd Okręgu Lublin: sygn. 914.
- Archiwum Państwowe w Radomiu.
 Sąd Apelacyjny w Radomiu 1939–1945: sygn. 4.
- Archiwum Państwowe w Warszawie (Milanówek).
 Sąd Okręgowy w Warszawie 1917–1944: sygn. 9.

Źródła prawa:

- Prawo polskie: Dziennik Ustaw z 1933 r.
 Prawo niemieckie: Reichsgesetzblatt z 1939, 1941 i 1942 r.
 Ustawodawstwo niemieckie w GG: Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów 1939 r., 1940 r. (cz. 1).

Literatura i źródła drukowane

- Dannbeck S., *Zur Weitergeltung des polnischen Rechts im Generalgouvernement*, „Deutsche Forschung im Osten: Mitteilungen des Instituts für Deutsche Ostarbeit Krakau” 1941, z. 3, s. 3–8.
- Fraenkel E., *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.
- Gapys J., *Niemiecka polityka gospodarcza wobec ziemiaństwa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 14, 2020, nr 1, s. 88–116.
- Górnicki L., *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 4, s. 71–117.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942*, [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 75–119.
- Graczyk K., *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 14, 2021, nr 2, s. 221–257.
- Graver H.P., *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin-Heidelberg 2015.
- Graver H.P., *Why Adolf Hitler Spared the Judges: Judicial Opposition Against the Nazi State*, „German Law Journal” 16, 2018, z. 4, s. 845–878.
- Guz T., *Filozofia prawa III Rzeszy Niemieckiej*, Lublin 2013.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polski w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)” 60, 2013, z. 1, s. 35–51.
- Leszczyński L., *Precedens sądowy*, [w:] *Filozofia prawa. Normy i fakty*, red. J. Hołówka, B. Dziobkowski, Warszawa 2020, s. 626–643.
- Liżewski B., *System prawa a porządek prawny. Między konstrukcją normatywną a prawem w działaniu*, Warszawa 2021.
- Longchamps de Bérier R., *Zobowiązania*, Poznań 1948.
- Lubecka J., *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Kraków 2021.
- Maciejewski M., *Wódz, naród, rasa. Ideologiczne przesłanki nazistowskich koncepcji prawa*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1, s. 19–43.

- Majer D., „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, przeł. T. Skoczny, Warszawa 1989.
- Mańkowski Z., Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie jego pracy naukowej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 155–166.
- Meierhenrich J., *The Remnants of the Rechtsstaat: An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.
- Merry S.E., *Law and Colonialism (Review Essay)*, „Law & Society Review” 25, 1991, nr 4, s. 889–922.
- Mielnik H., *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 131–151.
- Mielnik H., *Legal Theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 14, 2021, z. 1, s. 59–82.
- Mielnik H., *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 72, 2020, nr 1, s. 211–240.
- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020.
- Mielnik H., *The Legal Status of the Jews in Proceedings Before the Polish (Non-German) Courts in the Lublin District of the General Government During World War II*, („Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2018: *Stát a právo v běhu času*), red. V. Knoll, Plzeň 2019, s. 54–68.
- Mielnik H., *The Role of the Legal Theses of the Polish (Non-German) Courts of Appeal in the General Government*, „Journal on European History of Law” 12, 2021, nr 1, s. 40–46.
- Neumann F., *The Governance of The Rule of Law*, 1936 [maszynopis pracy doktorskiej z repozytorium cyfrowego Biblioteki Uniwersytetu Londyńskiego].
- Pauer-Studer H., *Justifying Injustice: Legal Theory in Nazi Germany*, Cambridge 2020.
- Pipes R., *Rosja carów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2022.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2021.
- Salmonowicz S., *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 3, s. 527–549.
- Salmonowicz S., *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, nr 3, s. 345–360.
- Smyk G., *Źródła prawa administracyjnego w cesarstwie rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 13, 2010, t. 13, s. 129–153.
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 12 (20), 2019, s. 681–707.
- Waligórski M., *Działalność najeźdźcy hitlerowskiego w dziedzinie jego funkcji ustawodawcy na terenie sądownictwa cywilnego*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979, s. 371–389.
- Weh A., *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 22, 2014, s. 695–708.
- Wrzyszc A., *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie — idee — prawo*, red. A. Li-tyński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 689–701.

- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Organizacja niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)” 60, 2013, nr 1, s. 121–133.
- Wrzyszc A., Mielnik H., *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 29, 2019, nr 1, s. 89–114.

ALEKSANDER GUBRYNOWICZ

ORCID: 0000-0003-3003-2727

Uniwersytet Warszawski

a.gubrynowicz@wpia.uw.edu.pl

Katyń before the *népbíróságok*: How the Hungarian people's courts suppressed the truth on the massacre of Polish officers

Abstract

As the judicial practice of the Hungarian people's courts (*népbíróságok*) in matters related to Katyń remains relatively unknown, this article's objective is to address this area of historical (as well as legal) research. It focuses on demonstrating general outlines of the problem by a detailed analysis of some of the most notable cases against Hungarian major war criminals. It seeks to explain the role these proceedings played within the policy of obliterating the memory of Katyń and why the members of pre-war ruling elite were charged on the grounds of their activities concerning the Katyń massacre. Furthermore, this article attempts to demonstrate in what way these accusations were important in proceedings against major Hungarian war criminals. What was the legal basis invoked whenever the defendants were accused of Katyń-related issues? How did the People's Courts handle these charges? And finally, what (if any) was the eventual role of the Soviets in the proceedings?

As the matter under examination lies at the crossroads of history and law (as legal judgments that mentioned Katyń in their content are the center of the analysis), the methodology used compiles the process traditionally used in historical research with standard legal interpretation tools. Combining both methods while analyzing the object through the lens of the judiciary perspective, this article places the outcomes of the examined legal proceedings in a broader historical context that allows noticing the legacies produced by People's Courts sealing the Soviet lies in mid 1940s.

This article posits that during proceedings and in judgments, Katyń was only discussed at the margins of primary considerations. Besides, at the current stage of scientific development, there's a lack of evidence that the Soviets exerted any pressures on the Hungarian judiciary, at least in the aspects concerning matters related to Katyń. Neither were they interested in using Hungarian judiciary channels to pursue their own specific Katyń-related goals, still less to use them as a tribune to minimize their failure in attributing the responsibility for this crime to the Nazis in Nuremberg. It seems, therefore, that Katyń-related cases before the *népbíróságok* were solely intra-domestically oriented, and their goals never went beyond one of the instruments of obliterating the memory of Katyń within Hungarian society. Still, they produced some concrete social effects nonetheless. Firstly, as

the criminal prosecutions were just only one of the plethora of instruments set in motion to eradicate the memory about Katyń in Hungary, their deterrent or dissuasive effect (especially during the Stalinist era) should not be underestimated. Secondly, by placing Katyń within the context of the anti-semitic crimes for which some of the defendants were sentenced to death, the legacy left by the People's Courts dramatically complicated the decoupling process of the Soviet murder of Polish officers from the rest of Nazi/Arrow Cross propaganda. This confusion makes the Katyń tragedy a hostage of the discussion on the People's Court's role as such. Finally, as the analysis below is limited to some most notable cases of Hungarian major war criminals, this article plays only an indicative role. Therefore, setting aside these conclusions, one should not forget that many additional questions (e.g. the total number of people sentenced or otherwise punished for "Katyń propaganda," comparative approaches with similar processes in other East-Central European states) still beg further research.

Keywords: Katyń, people's court, Hungary, retribution, antisemitism.

Introduction

The 1940 Katyń massacre holds a unique place in the Polish collective memory.¹ After the NKVD had shot 22.000 members pre-war elite² in a treacherous and unscrupulous manner,³ the USSR took efforts to wipe out the name "Katyń" from public debate all over the world. Nonetheless, despite a decades-long struggle for the truth, many issues related to the Katyń massacre have not been thoroughly researched yet.⁴ One such issue is the role that the Hungarian People's Courts (*népbíróságok*) played in maintaining the Soviet lies on their 1940 crime

¹ For the most recent authoritative list of publications on Katyń massacre and related issues: cf. D. Bębnowski, F. Musiał, "Introduction: The Katyń Massacre, Current Research (up to 2018)," *The Katyń Massacre: Current Research*, eds. D. Bębnowski, F. Musiał, Warszawa-Kraków 2020, pp. 8–57; see also S. Kalbarczyk, "The Murder of 7,305 Prisoners as Part of the Katyń Massacre in Light of Polish Historical Research: State of the Research. Research Postulates," [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, pp. 129–145.

² Polish state organs generally accept this death total. Cf. i.e. "Decision to Commence the Investigation into Katyń Massacre," Instytut Pamięci Narodowej, 1.12.2004, <https://ipn.gov.pl/en/news/77,dok.html> (accessed: 17.03. 2021). See also cf. "The Katyń Massacre – Basic Facts," Instytut Pamięci Narodowej, 5.03.20202, <https://ipn.gov.pl/en/news/3921,Katyn-Massacre-Basic-Facts.html> (accessed: 28.12.2020) and the sources quoted therein. This number also seems to be accepted by other historians, who as a point of reference for calculations usually quote the so-called "Shelepin's memorandum" cf. e.g. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, vol. 4. *Echa Katynia*, eds. W. Materski et al., Warszawa 2006, pp. 118–20, 332 f.; G. Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory*, London 2007, p. 94.

³ For more details see *Katyń: A Crime without Punishment*, eds. A.M. Cieniala, N.S. Lebedeva, W. Materski, New Haven 2007, pp. 121–206. See also G. Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre...*, pp. 90–96.

⁴ For more information on some gaps in the current scientific knowledge concerning the Katyń tragedy see the interview with Wojciech Materski: M. Replewicz, W. Materski, "Prof. Materski: Katyń jest nadal prawdą trudną do zaakceptowania dla Rosjan," *Dzieje.pl*, 3.04.2015 [updated 14.07.2016], <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-materski-katyn-jest-nadal-prawda-trudna-do-zaakceptowania-dla-rosjan> (accessed: 28.12.2020).

intended to obliterate of memory of Katyń. Although some singular cases have been analyzed slightly more thoroughly,⁵ a specific examination of judicial practice in this field is still not available.⁶

The analysis below attempts to fill this knowledge gap, but taking into consideration the thousands of decisions People's Courts issued during their five years of existence, this task borders on the impossible. Nonetheless, examining some proceedings against major Hungarian war criminals — if only because of their political consequences for later developments in this country — can deliver some starting material to build up a general outline of the problem sketched above. Consequently, as the analysis of other cases lies outside of the present article's scope, a more detailed examination of this topic (in Hungary and other East-Central European countries) still begs more exhaustive research. Thus the role of this article is to indicate the problem rather than dwell on details.

Although institutionally people's courts existed in different Eastern and East-Central European states, some objective factors advocate for putting the practices of the ones Hungary under special scrutiny.⁷ As such, without deny-

⁵ The fates of some members of Internationale Ärztzekommission have been already discussed elsewhere. See e.g. Attila Mester's doctoral thesis, where he analyzed Ferenc Orsos's story: A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, doctoral thesis at Debreceni Egyetem, 2015, pp. 106–112, 115–122, 159–165, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/221179> (accessed: 28.12.2020). See also the interview with Tadeusz Wolsza: M. Puchłowski, T. Wolsza, "Jak Sowieci mścili się na lekarzach katyńskich," *Interia Historia*, 20.04.2018, <https://nowahistoria.interia.pl/aktualnosci/news-jak-sowieci-mscili-sie-na-lekarzach-katynskich,nId,2571755> (accessed: 28.12.2020). On the fate of Alexandru Birkle see I. Constantin, "Rolul medicului legist român Alexandru Birkle în apărarea și susținerea adevărului cu privire la masacrele de la Katyń," [in:] *Polska i Rumunia: Od historycznego sąsiedztwa do europejskiego partnerstwa/Polonia si Romania, de la vecinătate istorică la parteneriatul european*, ed. S. Iachimovschi, Suceava 2009, pp. 259–264. See also M. Borák, "Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti," [in:] *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*, eds. M. Šesták, E. Voráček, Praha 2000, pp. 505–522 for an examination of the case of Slovak physician Jan Šubík. For Markov's story, see *Katyń. Dokumenty zbrodni*, vol. 4, pp. 401–418.

⁶ Some authors, even if they touch upon the judicial practice in Katyń-related cases, mention this problem at the margin of the main analysis. In this vein cf. e.g. A. Mester, "Katyń 'magyar áldozatai' a Rákosi-korszakban (1945–1956)," [in:] *Debreceni Szemle. Tudomány és kultúra* 24, 2016, no. 1, p. 29 f. Cf. e.g. K. Szerencsés, "Az ítélet: halál." *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*, Budapest 2009, p. 23; K. Ungváry, *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény — Elbeszélés — Utóélet*, Budapest 2015, p. 233.

⁷ For example, the period of existence and functioning of the people's courts, which was the longest in Hungary (1945–1950), Romania (May 1945–April 1946), Bulgaria (December 1944–March 1945), see A. Burakowski, "Bulgaria," [in:] *Sprawiedliwość, zemsta, rewolucja. Rozliczenia z wojną i okupacją w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. A. Paczkowski, Gdańsk 2016, pp. 39–63 and A. Burakowski, "Rumunia," [in:] *Sprawiedliwość, zemsta, rewolucja...*, pp. 175–201 (notably: pp. 50, 57 ff., 188, 192, 196). Furthermore, the number of cases handled by the people's courts in Hungary was much higher than in other states. According to Ildikó Barna and Andrea Pető, "1 in 10 Hungarians had a personal knowledge of cases tried by people's tribunals: either they themselves were witnesses or defendants in such cases or because of the involvement of some

ing the existence similar proceedings in other countries of the region, it is clear that they did not have a comparable impact in matters related to Katyń, let alone on legacies in politics and the collective memory of society.

In essence, the consideration below seeks to answer the following questions. Firstly, what were the goals the Hungarian authorities wanted to achieve by using the judicial channels to eradicate the name “Katyń” from the collective memory, and — more precisely — what (if any) were the specific tasks attributed to the People’s Courts in the implementation of this policy? Secondly, why were members of the pre-war ruling elite charged on the grounds of their activities concerning the Katyń massacre, and how did these accusations influence proceedings against defendants in cases under examinations? Thirdly, what were the legal bases invoked in indictments and sentences? While analyzing the particular cases, another problem will be addressed: were the allegation tied to the previous Katyń-related activities handled in isolation or rather with some other accusations raised against the same defendant? Fourthly, this article seeks to outline the issue of Katyń before the Hungarian People’s Court from the Soviet perspective. As all of the proceedings under discussion here were taking place simultaneously with the Nuremberg trial, the question to what extent proceedings against Hungarian war criminals and the process before the International Military Tribunal informed each other will also be addressed. Lastly: this article will briefly address the legacy left by the proceedings under analysis, notably their influence on the perception of Katyń in Hungarian collective memory.

This article is divided into four parts. Part 1 restates some critical facts concerning the Katyń massacre to allow the reader a better understanding of the practices of the People’s Courts. Part 2 briefly outlines the legal framework within which the People’s Judging was operating. Part 3 is focused on the cases of major

family members in these proceedings,” I. Barna, A. Pető, *Political Justice in Budapest after World War II*, Budapest 2015, p. 1. The total number of persons sentenced by the people’s courts has been in dispute for many years: for the purpose of this article, I accept Tibor Zinner’s calculation, that is 27.000 persons punished in proceedings before the *népbírószágok*, cf. T. Zinner, “Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949,” *Történelmi Szemle* 1, 1985, p. 137. See also L. Karsai, “Crime and Punishment: People’s Courts, Revolutionary Legality, and Hungarian Holocaust,” [in:] *Intermarium* 4, 2000–2001, no. 4, p. 5. On the total number of cases brought before the people’s tribunals in Romania — cf. *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania Presented to Romanian President Ion Iliescu*, Bucharest 2004, Jewish Virtual Library, 11.11.2004, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Romania/twelve.pdf> (accessed: 5.01.2021). Chapter 12 is of particular interest regarding the subject of this article. On the practice of the Bulgarian courts — see A. Burakowski, “Bulgaria,” p. 57. In the case of Czechoslovakia the story seems to be a bit more complex, but the people’s court practice never attained the extent comparable with its Hungarian counterparts, cf. G. Gaşior, “Czechosłowacja,” [in:] *Sprawiedliwość, zemsta, rewolucja...*, pp. 63–97. Focusing on Hungary is also justified by the place the so-called “Katyń propaganda” occupied in information policy of the Hungarian fascists before 1945, and by the fact the Katyń question was touched upon during trials of some of the major Hungarian war criminals. Both problems are discussed on next pages of the present article.

Hungarian war criminals, which included direct references to issues related to Katyń. Part 4 pursues a comparative approach: it juxtaposes the Hungarian experiences with the judicial practice of other states of the region. The article closes with concluding remarks that summarize the most important findings of the analysis. Some comments on the legacies of the *népbírászkodás* jurisprudence for the next decades are also recapitulated therein.

Part 1

All facts restated in this Part are undisputed. In April 1943, Germans discovered the bodies of Polish Army officers previously held in the Kozielsk camp and murdered at Stalin's order issued on 5 March 1940, later accepted by all other members of the Politburo. As the Nazis did not confer the investigation of this case to the International Red Cross Committee,⁸ the German Health Ministry set up the International Commission of Physicians for Katyń (Internationale Ärztekommision von Katyn). Although it was composed of prominent experts in pathology and anatomy, all of its members (except prof. François Naville) were either citizens of satellite states of the Third Reich or countries under German occupation. Hungarian pathologist Ferenc Orsós played an instrumental role in the Commission's proceedings. He also co-authored theses of the inquiry protocol, which he handed over to the German Health Minister (*Reichsgesundheitsführer*) Leonard Conti at the press conference in Berlin on 4 May 1943.⁹ The Commission unequivocally supported Nazi claims that the actual perpetrators of Katyń crime were the Soviets.

Still, for Goebbels and his *Propagandaministerium* in general, the truth about Katyń was just a means to achieve political goals — never a goal in itself. In other words: by broadcasting the news about Katyń, the Nazis wanted, i.e., to incite fear among German populace so that they would be ready to sacrifice all they had (including their lives) in the upcoming fight against Red Army that was fast approaching German-held territories. Thus, by manipulating the findings on the Katyń massacre, Goebbels was transmitting a communique that people the Soviets would apprehend would be shot in the same manner as Polish officers in 1940.

⁸ W. Wasilewski, "The Katyń Issue: International Aspects during World War II," [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, p. 78; C. Weber, *Der Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015, pp. 193 f., 199–202, 209.

⁹ T. Wolsza, "Katyń 1940: Witnesses and Testimonies from the Place of the Crime," [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, p. 99; A. Paul, *Katyń: Stalin's Massacre and the Triumph of the Truth*, Ithaca, NY, 2010, pp. 235 f.; C. Weber, *Der Krieg der Täter...*, pp. 214–216. For the text of protocols of the Commission and some other documents collected by Germans cf. "Protokol der Internationalen Ärztekommision," [in:] *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtiges Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt*, Berlin 1943, pp. 114–118.

Secondly, while discussing Katyń-related issues, German media usually underlined — more or less drastically — that the “true murderers” were allegedly Jewish perpetrators acting under the guise of Communist ideology.¹⁰ Even though the press in Hungary was never totally controlled by the state (thus, not every journal was ready to accept the Nazi narrative), as the frontline neared the country’s border, the political influence of the fascists increased dramatically. From 1944 onward, it was mainly the Arrow Cross-aligned newspapers that discussed Katyń-related issues.¹¹ From 19 March 1944 onwards, when the Wehrmacht entered Hungarian territory, and the new pro-Nazi Cabinet presided by Döme Sztójay took over, the aggressive campaign linking Katyń with Jews along the lines of Nazi propaganda got even stronger. The message was disseminated by way of thousands of leaflets, posters, billboards, and other pictorial media, displayed all across the country until the end of WWII.¹² The Interior Minister also issued a special decree imposing mandatory screenings of Fritz Hippler’s documentary *Im Wald von Katyn*.¹³ According to its provisions, this film was to be shown before every other movie. Exhibitors who failed to comply with this administrative order were threatened to lose their operating permits.¹⁴ At this stage of WWII, the German and Hungarian narratives on Katyń were almost identical, and their bent was equal part antisemitic and anti-Bolshevik. In effect, in the upcoming fight with the Soviets, the fear of being shot by the Red Army on the spot made Hungarians ready to make extreme sacrifices.¹⁵ More importantly, this mass campaign affected — to the great surprise of the Soviet command — the staunch resistance of both of Hungarian army and civilian population.¹⁶ Thus the conquest of Hungary cost the Soviets dearly in terms of military personnel, and the casualties were

¹⁰ As C. Weber recently observed, “Goebbels integrated information related to Katyń in a much larger propaganda scheme, purposing to increase Germans’ readiness to maintain the efforts to sustain the war by broadcasting the fear about the extremely brutal consequences for them had the Red Army entered German soil (so-called *Kraft-durch-Furcht-Propaganda*). After the Battle of Stalingrad, the Nazi propaganda machine produced horror pictures to demonstrate the ‘Jewish-Bolshevist Tyranny,’ and, in this way, salvage the undermined myth of German invincibility,” see C. Weber, *Der Krieg der Täter...*, p. 149 [transl. — A.G.].

¹¹ A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, p. 117.

¹² *Ibid.*, p. 96.

¹³ The documentary was screened in Hungarian cinemas as *A katyni erdőben*. Parts of the film are accessible online: *A katyni erdőben-LIQiseW5erE*, <https://vimeo.com/211261902> (accessed: 9.01.2021).

¹⁴ A m. kir. belügyminiszter 102.294/1944. B. M. számú rendelete A katyni erdőben című mozgófénykép kötelező bemutatása, [in:] *Belügy Közlöny*, Budapest, 1944, Julius 2. 28 Szam. Nr. 460 p. 1080. The decree was adopted on 24.06.1944.

¹⁵ A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, pp. 96–98.

¹⁶ K. Ungváry, *The Battle for Budapest: 100 Days in World War II*, transl. L. Löb, London-New York 2011, pp. 27–210.

particularly heavy in the siege of Budapest.¹⁷ In light of these facts the public sway of the Arrow Cross Party has been unequivocally established.¹⁸

Part 2

During WWII, Hungarian state organs (the army, police, gendarmerie, etc.) committed numerous crimes (both abroad and within their domestic jurisdiction). Therefore in 1945 the Hungarian Provisional Government launched the retribution policy. Its legal framework was determined, i.e., by decree 81/1945,¹⁹ which led to the establishment of 24 People's Courts (*népbírószágok*). These quasi-judicial organs had the exclusive competence to try persons accused of crimes explicitly enumerated in its text.²⁰ On the whole, the decree targeted two categories of criminals:

- a) war criminals (§§11 & 13 respectively);
- b) those who committed crimes against the people (§15).

While §11 targeted persons responsible for waging a war of aggression, §13 criminalized war crimes in a sense closer to the understanding of the term in the light of international law. So-called crimes against the people encompassed

¹⁷ According to Ungváry, who quotes Soviet sources, the Red Army sustained around 240.000 casualties (including 80.026 dead), see *ibid.*, p. 374. It's also worth pointing out the extreme cruelty with which the soldiers retaliated, which took shape of indiscriminate attacks on innocent civilians, murders on the spots, rapes, and mass deportation. See *ibid.* pp. 332–357. The terror was so drastic that Mátyás Rakósi, leader of the Hungarian Communist Party, begged the Soviet leadership to stop it, apparently fearing (and for good reason), that by murdering, raping and deporting innocent people Red Army gave credence the Arrow Cross slogans and — by doing so — interfered with the HCP's main goal of taking over the country, cf. L. Borhi, *Dealing with Dictators: The United States, Hungary and East Central Europe, 1942–1989*, Bloomington 2016, pp. 57 ff.

¹⁸ As a result, around 1944/1945 Hungarian society was profoundly afflicted with a version of the “Katyń syndrome,” which survived much longer the end of the war: A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, pp. 99–101. Some of its traces were observable during the anti-Soviet insurrection of 1956. See A. Mester, “Katyń ‘magyar áldozatai’ a Rákosi-korszakban (1945–1956),” p. 34. However, a small number of liberals based in Budapest, who were members of the underground opposition movement, could distinguish the truth from falsehood and kept the Hungarian public informed on the issue through underground publications, see A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, p. 249.

¹⁹ 81/1945. ME. számú rendelete a népbírószágokról (jan. 25.), [in:] *Magyar Közlöny* 1945/3. szám, 1945. február 5, hétfő (hereinafter — “the decree”).

²⁰ This decree was thoroughly examined elsewhere. See e.g. L. Karsai, “Crime and Punishment...”; T. Hoffmann, “Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law — The Legacy of the People's Tribunals,” [in:] *The Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2, Brussels 2014, pp. 735–763; I. Barna., A. Pető, *Political Justice in Budapest after World War II*, pp. 13–27; T. Hoffmann, “Crimes Against the People — A Sui Generis Socialist International Crime?,” *Journal of the History of International Law* 21, 2019, pp. 299–329. The issue of to what extent the adoption of the decree was mandated by Art. 14 of the Armistice Agreement and to what extent some domestic political concerns determined the hasty elaboration of decree 81/1945 falls out of scope of the present considerations.

crimes committed by Hungarian authorities against its citizens.²¹ The Provisional Government introduced decree 81/1945 in a very hasty manner. It was subsequently modified, adjusted or otherwise amended on a regular basis. One of its earliest modifications was decree 1440/1945. Its §6 added a new point to §11 (§11 [6]). This new provision extended the scope of the term “war criminal,” which now applied to persons, who

for an extended period were engaged in a constant and continuous activity undertaken in any printed form (irrespective of how a document in question was reproduced), by public speech before an assembly or by radio, which was suitable to influence public perception significantly to steer the country into the direction detrimental to its interests to push it to go on war, and to continue the war on a mass scale.

It’s rather evident that the ambiguously drafted §11 (6) could criminalize the publications or speeches explicitly prohibited by law (that is — by the decrees issued by the P.G.) and other works if the court found them — even potentially — detrimental to the country. Another clause, §15 (1), which in its substance was never modified, targeted those who, as members of the Ministry, the National Assembly, or as civil servants, held a senior position or who were the initiators of legislation seriously violating the interests of the people, or knowingly participated in its adoption. However, §10 of the decree 1440/1945 modified §15 as well, by adding the new point 4 (§15 [4]), which made criminally responsible persons

who in any printed form (irrespective of how a document in question was reproduced), by public speech before an assembly or by radio, had been engaged for a long time in a permanent and continuous activity capable of deterring and reinforcing fascist and anti-democratic tendencies or racial and sectarian hatred; significantly influenced the public perception and directed it to the detriment of the country.

People’s judges were mostly appointed by political parties, but only those that supported the Provisional Government.²² The system worked under the Minister of Justice’s strict supervision, who could even dismiss the judge if he found him unreliable. What is worse: contrary to the criminal procedure in force until 1945, persons tried under the decree either lacked many standard procedural guarantees, or their rights were drastically curtailed (most notably, the decree curtailed the right to appeal judgments of first instance courts).²³ Still, despite these procedural hurdles, a sentenced person or a people’s prosecutor could lodge the review

²¹ In this sense, the idea of crimes against the people was an idiosyncratic version of the Soviet concept of the “enemy of the people” (*враг народа*). Still, Tamás Hoffman legitimately claims its limited affinity with crimes against humanity in the sense of Art. 6 (c) of the IMT Statute, see T. Hoffmann, “Crimes Against the People,” pp. 23 f.

²² Cf. §§39 and 42 of the decree. The people’s court handling the cases falling within the scope of §11 could sentence the accused to death, while in cases of crimes described in §15 (1), the sanction amounted from 5 to 10 years of forced labor or imprisonment for the same duration (cf. §16 as amended by the §11 of decree 1440/1945).

²³ See §53.

petition to the National Council of People's Courts (*Népbíróságok Országos Tanácsa*, further referred to as the NOT). Their decisions were deemed final, unless the President of the State Council issued a pardon to a sentenced person — which only happened in select and specific cases.

Finally, even before the People's Courts began their work, the Provisional Government ordered the destruction of all printed texts classified as “the fascist and anti-soviet propaganda” under decree 530/1945, which contained an enumerated list of the targeted works as an annex.²⁴ The same decree imposed on the authorities the duty to destroy books glorifying Hitler, Mussolini, Ferenc Szálasi's theoretical works or commentaries to the Hungarian anti-Jewish legislation, some of Ferdynand A. Ossendowski's novels, and texts about the Katyń massacre.²⁵ The question of whether this decree informed the jurisprudence of People Courts' begs for additional research. Still, it is worth mentioning here, as it shows that the retribution policy in Hungary was — since its inception — intentionally purposed to place the Katyń massacre within the same anti-soviet/anti-Jewish and pro-Nazi context. The same reasoning was also present during the proceedings against major Hungarian war criminals, and it is to this issue we must turn now.

Part 3

In the proceedings before the *népbíróságok*, the issue of the Katyń massacre emerged very quickly. As early as November 1945, during the Budapest People's Court proceedings against the former PM Béla Imrédy,²⁶ Katyń was mentioned for the first time. The defendant was accused of many crimes falling within the decree's scope; most of which had no connection to the murder of Polish officers by the NKVD. The issue did however emerge in prosecution's charges in the context of Imrédy's role in publishing the antisemitic and extremely far-right magazine *Egyedül Vagyünk (We Are Alone)*. The indictment — based on §11 (6) — included annexed copies of several articles aggressively targeting Jews and six other works, some of which discussed Katyń massacre along the lines of Arrow Cross propaganda.²⁷ The defendant contested these allegations, as he was the author of neither of them; moreover, he never was a member of the editorial

²⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 M.E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről, [in:] *Magyar Közlöny*, 1945. márc. 17. p. 3–4.

²⁵ These were the following: “*Beszélgetés Katynról*. Bp. 1943. Haladás ny,” “*Osdy Márton: Beszélgetés Katynról*. Bp. 1944. Könyv- és Lapkiadó rt.” and “*Nyakszirtlövés*. (A katyni halálérdő.) Bp. Centrum” [original spelling].

²⁶ For documents from the proceedings against Béla Imrédy see *Imrédy Béla a vádlottak padján*, eds. P. Sipos, A. Sipos, Budapest 1999.

²⁷ All these articles are enumerated in: A Budapest népügyészség vádirata 1945 november 1. 1945, Nü.5569/1, [in:] *Imrédy Béla a vádlottak padján*, pp. 129 f. (see Point 9 listing the works mentioning the Katyń massacre).

board of the *Egyedül Vagyunk*, let alone its editor-in-chief. The problem was that György Oláh, who actually served as the chief editor, was a member of the party whose leader was no other than the defendant himself. As such, the prosecutor argued that Imrédy's intellectual inspiration was clearly to be found in these articles and — more generally — in the magazine's political line. The Budapest People's Court (which was the first instance court) accepted this "intellectual inspiration doctrine." It found Imrédy guilty on account of the breach of §11 (6), and — because the judges in charge of the case found all other accusations proven as well — it sentenced the defendant to death.²⁸ The NOT, however, took a more nuanced approach while reviewing this case. As a matter of principle, they accepted the BPC's view that any printed contribution similar to these discussed in Imrédy's case had to satisfy the people's courts as evidence of the defendant's guilt.

Nonetheless, the NOT was not satisfied with the causal link between the role of Imrédy and the articles under consideration. It acquitted the former PM of the charges of "intellectual inspiration." Still, as the NOT upheld the rest of the BPC's judgment,²⁹ Béla Imrédy was executed anyway.

For the second time, the Katyń massacre was mentioned in the "Deportation Trio" proceedings. The defendants were the former Interior Minister Andor Jaross and his two deputies, László Endre and László Baký. They were accused of organizing and executing the mass deportations of Hungarian Jews to Auschwitz in the Spring of 1944. As the BPC's analysis focused on the perpetration of the Holocaust, the word "Katyń" appeared on the margin of the considerations and only in Jaross's case. Still, some details of this case remain obscure. He was undoubtedly accused of crimes delineated in all of paragraphs mentioned above.³⁰ Regarding the Katyń massacre, the prosecutors assuredly wanted to charge him for passing and enforcing decree 102.294/1944,³¹ which was adopted under his tenure as Interior Minister, or to establish a link between Jaross's activities with the mandatory screenings of *A katyni erdőben*. Still, even though §15 (1) would seem as the appropriate legal foundation for the charges, they counterintuitively based their accusation on §15 (4), as if they had wanted to put greater emphasis on the practical influence of the film and to avoid any discussion on the responsibility for the adoption of the decree itself. Perhaps this bizarre choice originated from the suspicion that the decree was not signed by the defendant himself, but by Secretary of State Kálmán Tomcsány on Jaross's behalf. If it were true, the task to prove Jaross's guilt for his alleged legislative actions would prove difficult.

²⁸ A Budapesti Népbíróóság. Nbr. 3953/1945 11. szám, [in:] *Imrédy Béla a vádlottak padján*, pp. 371, 388 f.

²⁹ Decision of the NOT in the case Béla Imrédy: Népbíróóságok Országos Tanácsanak Ítélete NOT.304./1946./18, [in:] *Imrédy Béla, a vádlottak padján*, p. 434.

³⁰ These were notably § 11 Points 5 and 6, as well as §15 Points 1 and 4. For more details, see *Az Endre — Baký — Jaross per*, eds. J. Molnár, L. Karsai, Budapest 1994, p. 24.

³¹ Cf. Part 1 of the present article.

This hypothesis seems to be partially confirmed by István Vass's (Jaross's counsel) short remark that "the presentation of *A katyni erdőben* cannot be recognized as an action taken by the accused, and this was not proved at the main hearing."³² As this position seems to be correct (during the hearings before the BPC, the word "Katyń" was mentioned just once), in Vass's opinion it is debatable if the presentation of the documentary in cinemas could have met the statutory criteria laid down in §15 (4).³³ At this point, neither the BPC's nor the NOT's decisions are straightforward. As such, the extent of the impact of issues related to Katyń on trial of the Deportation Trio's case requires additional research.

During the proceedings against *Sztójay et al.*,³⁴ Katyń also played a marginal role, however the line of reasoning and decisions of organs involved in the case are unequivocal. The main defendant was former Prime Minister Döme Sztójay. His co-defendants were mostly former cabinet ministers in his government. Sztójay's government came to power as the result of the German invasion in 12 March 1944. Its rule was marked by the staunchly loyalist stance towards the Nazis, reflected — among other things — in the flood of new anti-Jewish legislation and deportations of Jews to Auschwitz.³⁵ In Point IX of the indictment, the prosecutors Jenő Sámuel and Sándor Resofszky accused former PM Döme Sztójay and some of his government ministers (further referred to as co-defendants) that they had "issued the following decrees based on a decision of the Council of Ministers." These allegations were subsumed under §15 (1). A cursory glance at the list of legal acts annexed to Point IX is sufficient to establish that almost all of the acts in question were aimed at Jews,³⁶ including the abovementioned 1944 decree.

The BPC touched upon the issue of this decree, but only in passing. On 5 March 1946 (that is, on the second day of the process), Béla Pálosi, who presided this session, suddenly, and without any visible relation to the subject matters discussed during previous hearings, asked Sztójay about this legal act. Pálosi's remark had all the characteristics of a mere interjection, and, what is more, he made it just before the break in the court session. Sztójay answered that the decree could not have been adopted during his tenure: otherwise, he would have remembered this event. That was the end of the story. Later on, neither Pálosi nor anybody else showed interest in re-examining the matter more thoroughly.³⁷ It clearly wasn't pertinent for

³² See Vass's speech for the defense, *Az Endre — Baky — Jaross per*, eds. J. Molnár, L. Karsai, Budapest 1994, p. 431.

³³ If his remark on *A katyni erdőben* is assessed in the broader context, taking into account his views on the condition of continuity which must be met so that a person could have been sentenced on the basis of this point, it seems that the answer would be negative.

³⁴ *A magyar Quisling-kormány: Sztójay Döme és társai a népbíróóság előtt*, eds. L. Karsai, J. Molnár, Budapest 2004.

³⁵ Andor Jaross was the member of Sztójay's government. Cf. the analysis of the previous case.

³⁶ *A magyar Quisling-kormány*, pp. 147 f.

³⁷ A tárgyalás második napja, 1946. március 5, [in:] *A magyar Quisling-kormány*, p. 224.

the prosecutors, as the BPC fully subscribed to their view. In the court's final decision, Béla Pálosi went on to say that the problem could be boiled down to initiating the law-making procedure. In his opinion, this kind of action falls within the scope of §15 (1). He concluded that the responsibility for this crime was attributable to all defendants. According to him, there is no doubt that these restrictive provisions on Jews were indeed made, whether they enacted them while acting in the Council of Ministers or their capacities as Ministers in charge of particular subject issues.³⁸ Although one of the co-defendants, Lajos Szász, was acquitted on this account,³⁹ nonetheless, the NOT once again upheld the rest of the BPC's decision.⁴⁰ In effect, Sztójay and other co-defendants were sentenced for the breach of §15 (1). Because all of them were found guilty on other accounts, they were sentenced to death and executed (except for Kunder).

In hindsight, the legality of both instances' decisions can undoubtedly be disputed, as by the unconditional acceptance of the prosecutors' theses, the BCP and the NOT found that all decrees mentioned in Point IX fall within the scope of §15 (1) as legal acts seriously violating the interests of the people. To be sure: most of the legal acts listed by prosecutors were odiously antisemitic in their content and they undoubtedly played a crucial role in shaping the legislative framework preparing the ground for the Final Solution. Still, neither the BPC, nor the NOT took an effort to dwell on the question on whether any particular legal act was more detrimental to the people's interest than the others, let alone to differentiate the culprits' responsibility on a case-to-case basis. In the eyes of the judges, the mere fact that a defendant could have been somehow involved in the process of their adoption was sufficient to hold him responsible for the breach of §15 (1). Thus, although the position of both courts on the 1944 decree was problematic,⁴¹ the BPC and the NOT passed death sentences anyway.

³⁸ For the text of judgment, which the BPC delivered on 22 March 1946 in the case *Sztójay et al.* see "Itélet," [in:] *A magyar Quisling-kormány...*, p. 687. The court drew a strict division line between the allegations based on §15 (1) from these based upon §13 (2); which the Court rejected as unproven.

³⁹ "Itélet," pp. 689, 693.

⁴⁰ Council decision NÓT. I. 3846/1946, [in:] *A magyar Quisling-kormány...*, pp. 694–710.

⁴¹ The BCP's and NOT's conclusions may be attacked on many grounds. The view that the 1944 decree falls in any way within the scope of the §15 (1) may be accepted only if one agree with the prosecutors that the incriminated film seriously violated the interests of the people. Perhaps in 1945 such conclusion was warranted, but even then, it was not self-evident. Still, whatever is the answer for this question, the problem is that the prosecution claimed all decrees mentioned under Point IX were issued on the basis of a decision of the Council of Ministers, while the 1944 decree was an act issued solely by the Interior Minister on the basis of his competences, without any prior authorization of the Council of Ministers. Ironically then, in *Sztójay et al.* no person who eventually could have been held responsible for its drafting, adoption and publication was in the dock. Interior Minister Jaross and two of his deputies were sentenced in the separate trial (see above). Such was also the case of Kálmán Tomcsányi, who personally signed the 1944 decree. He was sentenced for 2 years of imprisonment, seizure of property and loss of pension (see: Budapest Főváros Levéltára

Orsós was never tried. According to Mester, the allegations raised against him omitted his Katyń expertise totally: they were strictly limited to his involvement in various anti-Jewish activities before and during WWII. In 1946 the investigation mentioned his role in Katyń case, but the proceedings were put on hold, as Orsós was still at liberty abroad. Against this backdrop, the BPC opened the extradition proceedings on account of the breach of, §11 (6) and §15 (4).⁴² The Americans, however, refused to cooperate in his case.⁴³ Therefore, in a purely legal sense, Orsós passed away in 1962 as “presumably innocent.” However, historians agree that his moral responsibility for the persecution of Jews by the fascists is beyond doubt.⁴⁴

The number of other persons prosecuted in Hungary because of their previous Katyń-related activities is still unknown. Undoubtedly, in the wake of the Hungarian post-war policy of retribution, at least some public officials, functionaries, journalists, writers, publishers, radio announcers, or high-ranking figures of the Hungarian pre-war film industry were publicly attacked for their previous role in disseminating Nazi (or otherwise antisemitic) propaganda⁴⁵ and — incidentally — for their reporting on Katyń as well.⁴⁶ Assuredly, some were sentenced for charges associated with the Katyń massacre (most notably for spreading news on the fate of the Poles murdered by the NKVD in 1940).⁴⁷ Still, in Hungarian

(BFL) XXV.1.a. 839/1946. és 2987/1946). Finally, Sztójay was incorrect when he stated that the 1944 decree could not have been adopted during his tenure. Nonetheless, the level at which the 1944 decree was adopted was not a governmental one. It follows the PM could have gotten involved in its preparation, but he did not.

⁴² A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, p. 161.

⁴³ *Ibid.*, pp. 163 f.

⁴⁴ A. Mester, “Orsós Ferenc a katyni vizsgálóbizottság debreceni tagja,” [in:] *Debreceni Szemle. Tudomány és kultúra* 19, 2011, no. 3, pp. 308, 301.

⁴⁵ Zoltán Bosnyák, Lajos Dövényi-Nagy, Kálmán Hubay, Ferenc Rejniss, Ferenc Fiala, to name just a few. For a more general overview on the journalist verification procedures, cf. G. Vámos, “Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után,” *Eszmélet* 2012, no. 96, pp. 80–98 (see Footnote 4). On the and realities of journalistic work see *ibid.*, pp. 88 f.

⁴⁶ Cf. B. Pastor, “Filmdiktátor a népbíróóság előtt,” *Fényszóró* 1, 1945, no. 15, p.6, where the author personally attacks László Balogh, the long-standing secretary of the Országos Nemzeti Filmbizottság (the official body responsible for — among other things — film production), and the owner of Hunnia Film Company (both information after: D. Frey, *Jews, Nazis and the The Cinema of Hungary: The Tragedy of Success, 1929–1944*, London-New York 2017, pp. 202 f.). According to Pastor, “Balogh was the ‘film emperor,’ or even the ‘Nero’ of the Hungarian movie industry. He was morally corrupt and responsible for many crimes including the compulsory distribution of such films like Nazi propaganda classics: ‘Horst Wessel,’ ‘Jew Süss,’ [...] and very unpleasant film about Katyń,” *ibid.*

⁴⁷ Cf. the following cases: Kálmán Tomcsány, who signed the 1944 decree was sentenced for two years of imprisonment in 1946. (cf. Elsőfokú ítélet, Nb. XI. 2987/1946/22. szám. BFL, Nb. 839/1946. V-79932/1. 242.); For László Balogh, see “Balogh László Dr.,” *Hangosfilm*, <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/balogh-laszlo-dr> (accessed: 30.01.2021).

practice, the “shadow of Katyń” could — at least in some instances — also influence the proceedings against soldiers.⁴⁸

Part 4

Although research in this field is still quite undeveloped, it’s well established that after WWII, judicial proceedings with the clear view to erase the memory of Soviet crimes were set in motion in all Central and Eastern European states. The courts’ practices were at least partially similar to these of the *népbíróságok*. Still, some differences were also apparent. In Hungary, Katyń-related cases were strictly reserved to the purview of the people’s courts; in Romania, where people’s courts existed for barely a single year,⁴⁹ the same matters were handled in ordinary criminal proceedings. Therefore Alexandru Brickle, who — similarly to Orsós — served as a member of the Internationale Ärztekommision, and who had managed to escape from Romania in 1947, was sentenced by the Bucharest Court of Appeal to 20 years of forced labor, ten years of deprivation of civic rights and confiscation of property.⁵⁰ In Czechoslovakia, Katyń-related proceedings mirrored the Hungarian pattern, that is: the defendants were tried by Extraordinary People’s Courts (*Mimořádné lidové study*) and eventually by the National Court (*Národní soud*) in Prague, conferred with the task to purge the state from fascists. The persons accused were primarily former journalists collaborating with Nazis. Although they were tried for many crimes, the issues concerning Katyń were

⁴⁸ Cf. the case of István Luczi. For more details see: Á. Fóris, “Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén. Az Államvédelmi Hatóság Ügyészi Kirendeltségének jelentése Pápa Nándor és társai ügyében, 1950. január 12,” *Eszmélet*, 2014, no. 101, pp. 167–171. For Katyń-adjacent aspects of Luczi’s case see K. Ungvári, *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944...*, pp. 223 f.

⁴⁹ For a general overview of the activities of people’s courts in Romania see A. Muraru, “Legislation and the War Criminals’ Trials in Romania,” [in:] *New Europe College Ștefan Odobleja Program: Yearbook 2009–2010*, ed. I. Vainovski-Mihai, Bucharest 2010, pp. 111–176; see also “Trial of the War Criminals,” [in:] *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania...*, pp. 1–24 [378–401 of the full report]. Stenograms from Antonescu’s trial have recently been published (*Stenograma procesului Maresalului Ion Antonescu*, București 2018).

⁵⁰ For more on Birkle’s role in the International Commission, and proceedings against him launched after WWII cf. e.g. I. Constantin: “Rolul medicului legist român Alexandru Birkle...,” see also Mircea’s Stanescu interview with Birkle’s daughter Rodica Marta (born Rodica Birkle): M. Stanescu, R. Marta, “Condamnările politice și ‘legea memoriei comunismului,”” Mircea Stanescu blogspot, 25.03.2016, <http://mircea-stanescu.blogspot.com/2016/03/> (accessed: 25.01.2021). I quote the decision of Budapest Appellate Court’s nr. 5696 din 22 decembrie 1940 a Curții de Apel București, secția a I-a penală, Dosar nr. 3558/1948 after the decision 513/2012 of the Romanian High Court of Cassation and Justice (Romanian înalta Curte de Casație și Justiție) delivered 31 January 2012. The year 1940, as laid down in the judgment’s text, is an obvious mistake, as Birkle was sentenced in 1948.

discussed marginally and usually treated as a trope of antisemitic propaganda.⁵¹ In Bulgaria, People's Courts were also trying cases on Katyń-related activities, although at the current state of research our knowledge does not go beyond the infamous testimony of Marko Markov.⁵²

Conclusions

Although proceedings before Hungarian people's courts were undoubtedly in line with the Soviet political goal to obliterate the memory of Katyń all over the world, they were somewhat deprived of any political significance outside of Hungarian jurisdiction. When the Soviets caught someone who had knowledge of the massacre from primary sources (as a former member of the International Commission of Physicians, a holder of documents evidencing or indicating the Soviet role, former visitor in place, etc.), the persons' fate strictly depended on two factors. Firstly, on the kind of knowledge they possessed. Secondly, and even more importantly, on whether they had shared their knowledge publicly or not prior to their apprehension. If they had done so, the NKVD usually sought to coerce them to cooperate (especially to revoke his previous statements or opinions). If they had not — the Soviet organs "silenced" such inconvenient witnesses by execution on the spot or deportation. It follows that the Soviets never allowed such persons to be tried by the domestic judiciary of their vassal states, and their tactics in Hungary do not suggest any deviation from this general pattern. Without engaging in speculation on what would have been Orsós's fate had he been apprehended by the Soviets,⁵³ it's nevertheless worth noting that the Soviet military courts tried such

⁵¹ T. Dvořáková, *Novinář Julius Pachmayer před Mimořádným lidovým soudem*, master's thesis at Univerzita Karlova, 2013, p. 44, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/52235> (accessed: 25.01.2021). See also M. Borák, *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*, Ostrava 1998, p. 120. The fate of Slovak member of the *Internationale Ärztekommision*, Dr Šubík's should be treated separately, as his activities were definitely not limited to informing Slovak public opinion on the Katyń massacre. See e.g. Czermińska G., "Poświęcając życie prawdzie," *Telewizja Polska*, 2014 (11:41–13:07, 20:17–21:20). For further reading on the issue cf. M. Borák, "Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti," pp. 512–515.

⁵² It's worth noting that during his hearings in Nuremberg, Markov admitted that he knew quite a lot about Katyń "from the press." He did not however mention any specific titles he had read nor any other sources from which other information he could have gotten, cf. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, vol. 4, p. 412. Thus the question whether journalists in Bulgaria were prosecuted for their reporting on Katyń after the war also demands further inquiry.

⁵³ One can only speculate what would have happened had the US extradited Orsós to Hungary. It should be underlined, however, that all other physicians who had served in the Commission, and were later apprehended by the Soviets, received the proposition to retract their previous opinions on Katyń in return of avoidance of reprisals. Therefore, even if the cases of Birkle or Šubík seem to suggest the contrary, as a matter of fact, in the cases of those persons who inspected the site

“valuable political assets” like Zoltán Mikó, Vilmos Boros, or (presumably) Raul Wallenberg. All of them were shot after short proceedings or immediately deported to the USSR.⁵⁴ Against this backdrop, the question posed in the introduction: did the Soviets want the criminal proceedings under analysis here to inform the parallelly ongoing maxi-trial in Nuremberg against the Nazi major criminals in issues related to Katyń, must be answered negatively. Notably, at least within the archival sources that are currently accessible for researchers, there’s no evidence to support the claim the Soviets ever seriously considered using the proceedings in Hungary to exert additional pressure on the simultaneously ongoing proceedings against the Nazi elite before the IMT. Even less probable is the claim the Soviets wanted to use the findings of the Hungarian trials to offset the damage the Soviet propaganda incurred when the tribunal in Nuremberg refused to accept the version presented in the report of the Burdenko Commission. It is true that the date of Sztójay’s hearings (5 March 1946), during which *A Katyni erdőben* was briefly mentioned, which, in bizarre turn of events, coincided with the moment when the Soviets realized that their attempts to shift the blame for the massacre on Germans will possibly not convince the IMT.⁵⁵ It’s also true that the NOT’s judgment sentencing Sztójay to death equally bizarrely correlated with the date of Markov’s hearings in Nuremberg.⁵⁶ Still, as intriguing as they could be, both these coincidences are insufficient to prove that the Soviets ever wanted to “synchronize” both trials.⁵⁷

Thus, the criminal trials before the *népbíróságok* (and presumably proceedings in other states under Soviet political domination) were shaped primarily by domestic concerns, at least their handling of matters related to the Katyń massacre. It seems that the focus of Provisional Government was initially set on the eradication of all effects of Arrow Cross propaganda on the Katyń issue, but without going into much detail. In other words: their aim was to terminate the discussion without addressing its roots. In practical terms it meant that the people’s courts never dared to reopen the investigation so as not to attribute the responsibility for the massacre to its actual perpetrators. Not only was such a task politically infeasible, but — from a purely legal point of view — it probably went well beyond the scope of jurisdiction of any Hungarian court in the 1940s. All things considered, the People’s Judgement adopted a pragmatic approach. By silently accepting the Soviet narrative on the presumed German guilt, they paid tribute to the political realities. Once the Soviet lies were sealed as indisputable facts, the next step had

of the Katyń massacre (notably — former members of the Commission), the Soviets initially wanted to pressure them to change or retract their previous opinions publicly. They were not interested in deportation or — even less so — executing them on the spot.

⁵⁴ K. Ungvári, *Battle for Budapest...*, p. 234.

⁵⁵ C. Weber, *Der Krieg der Täter...*, pp. 320–324.

⁵⁶ Cf. *Dokumenty zbrodni*, vol. 4, p. 405.

⁵⁷ Cf. T. Wolsza’s argument who suggest that “when the Soviet realized that the I.M.T. would not subscribe to their views — then the Katyń issue completely disappeared from the proceedings and was omitted from the final judgment,” T. Wolsza, “Katyń 1940...,” p. 104.

to be to act on this dogma. That is, to launch the prosecution against all those who held opposing views on the matter. These basic premises determined the specific character of the proceedings, beginning with the list of defendants. The circle of persons tried before people's courts suggests that they mostly went after those who, in the judges' view, contributed to the emergence of the "Katyń syndrome" among the population. In the Hungarian context, nullifying the impact of Katyń necessitated targetting members of the ruling elite politically, morally, and — last but not least — criminally.⁵⁸ The policy of limiting the criminal sanctions only to "direct executors" (that is: some professional journalists, writers, or other persons directly involved in the dissemination of information about Katyń) could not have produced a strong enough impact on the populace to deter them from blaming the Soviets and — more importantly — to discuss the issue privately. Therefore, by targeting people like Imrédy or Sztójay, the authorities sent two different signals. The first one was addressed to the lower rank judicial organs. The mere fact that the accused and sentenced were "top people" had to be interpreted by all people's judiciary organs as a sort of recommendation to follow a similar pattern.⁵⁹ The second one was addressed to the population, and the message transmitted with the sentences was quite simple. Involvement in matters associated with Katyń was a grave crime, for which even those not directly involved in producing or circulating information on the fate of Polish officers could be severely punished.⁶⁰

Against this backdrop, it should be underlined that in all three cases under discussion the allegations of defendants' involvement in Katyń-related matters were placed on the same list with charges of significantly more serious crimes. These included waging war of aggression, perpetration of the Holocaust, mass murder,

⁵⁸ It's plausible that the scale of repression for Katyń-related issues varied from one state to another. This difference resulted from two factors. The first concerned the various degrees of the instrumentalization of the Katyń massacre by pre-1945 governments to strengthen their respective societies' readiness to sacrifice themselves in the fruitless fight against the advancing Red Army. The second was the general awareness of the issue among the populace. In Hungary, both of these requirements were fulfilled, so the persecutions had to extend not just to publishers or journalists but also the "top brass." Logically, if the efforts to mobilize society against the Soviets by using Katyń as a propaganda weapon were less successful (as was the case in Czechoslovakia), the scale of repressions of the people involved were lighter in scope. In states that switched their allegiance with the advance of the Soviets (the case of Romania and Bulgaria), they were even more limited than in Czechoslovakia.

⁵⁹ However, at the current state of research, it's premature to assess to what extent the people's courts followed the line adopted by the BCP and the NOT in matters concerning Katyń.

⁶⁰ The factors that influenced the choice of defendants to whom prosecutors ascribed the responsibility for the involvement in Katyń-related matters calls for additional research. E.g. as of now it's not perfectly clear why issues related to Katyń were discussed in Imrédy's case, while during the process of the Arrow Cross Party leader Ferenc Szálasi, whose party's propaganda exploited Katyń topic to the extreme, the Court remained totally silent on the matter. One should not forget however, that in the practice of the *népbíródságok*, the above-mentioned illogicality and moral incoherence constituted a much broader problem, not limited to the issues under examination. Cf. e.g. L. Karsai, "Crime and Punishment..." pp. 7 f.

and other grave offenses enumerated in criminal law. Undoubtedly, this disparity between the gravity of the allegation of disseminating information and the crimes that fall within the scope of the jurisdiction of the contemporary International Criminal Court is striking. Still, in light of the pragmatic goals highlighted above, it does not seem to be all that striking. The indictments constructed in such a way reflected the domestic political context of the proceedings and the specific goals that Hungarian authorities deemed plausible to achieve, notably — suppressing the discussion of the Katyń massacre. By placing an accusation relating somehow to the defendant's activities concerning the Katyń massacre together with the allegations of the gravest crimes in the indictment, the prosecutor could be reasonably assured that the fate of the Polish officers would at most be mentioned at the margin of the main proceedings, if at all. More importantly, as the people's courts worked under time constraints dictated by the political calendar, the judges and Hungarian public opinion were focused on the essential allegations discussed in the courtroom. They could not pay due attention to the matters which — as the Imrédy case demonstrated — did not influence the extent of the sanction imposed by the NOT. This motivation explains why Katyń was never mentioned as a separate point in the indictment during the trials of major Hungarian war criminals, let alone singled out for a separate case. This tactic was a deliberate prosecutorial choice that increased the chances that the defendant would be sentenced for his previous Katyń-adjacent activities. Still, this part of the judgment went completely unnoticed by democratic media and the general public. All in all, it seems that by adopting this clever tactic, which deliberately omitted Katyń from taking center stage in the proceedings, the authorities succeeded in keeping a politically convenient low profile without compromising the effectiveness of the prosecution. While projecting a serious approach to prosecuting war-time offenders, they simultaneously avoided the “unnecessary publicization” of the massacre of Polish officers.

The analysis above strongly suggests that neither Hungarian prosecutors nor judges in the people's courts had any clear vision of the specific rules of the decree that should have been applied to Katyń-related allegations. During Imrédy's trial, the prosecutors based their accusation on §11, and by the same token they classified the defendant's conduct as a war crime. However, in later cases, the prosecutors and courts seemed to be more inclined to consider this sort of activity as a crime against the people (§15). Was this change accidental? The answer is: probably not. By linking Katyń to criminal proceedings against the most vocal antisemites (some of them — Holocaust perpetrators), the authorities sought to influence the perception of Katyń in public opinion. In other words: to demonstrate the tragic fate of the Poles murdered by the NKVD as just one more fascist lie calculated for a pseudo-legitimization of the Holocaust. By upholding this perfidious state of confusion, the authorities made everybody who spoke honestly about Katyń

appear not just “unpatriotic” but also morally wrong and legally co-responsible for Holocaust and as such — subject to great public shame.

As of now, it isn't easy to establish what was the place of the the judicial decisions involving people connected to Katyń-related issues within the government policy. Nonetheless, one should not forget that court decisions were only one of a plethora of repressive measures employed with the obliteration of the memory of the Katyń massacre in mind. Undoubtedly, they played a reinforcing role for other, more subtle methods of eradicating this topic from public debate and private conversation.⁶¹ It seems however, that these more clandestine measures could not have produced the result pursued by the authorities had the people's courts not demonstrated what would be the fate of courageous people who dared to tell the truth.

Overall, the People's Courts in Hungary handled the issues related to the Katyń massacre in ideologically biased, unfair, and manipulative ways. Even though they were only discussed marginally, these judgments, coupled with other administrative measures, produced fatal and long-lasting effects on the perception of the Katyń massacre in Hungary. On the one hand, as most Hungarians did not accept the Stalinist political order, the Soviet lies were probably rejected by most of those who were old enough to remember the WWII period. On the other hand, the view of the Soviet lies as “confirmed” by the judgements of the *népbírószágok* seems to have been embraced by members of groups that had been excluded, marginalized or victimized (or those combating Horthy's regime) before 1945: socialists, liberals, some of the Holocaust victims, and — last but not least — communists.⁶² In effect, the progressist mainstream seemed to have accepted the Soviet narrative,⁶³ even though from the end of the 1940s until the end of the Kádár era, the possibilities

⁶¹ In the 1950s, the simple summons to the State Defense Authority (Államvédelmi Hatóság) was a sufficiently clear signal to deter an individual from speaking about this “dangerous subject” too loudly, cf. A. Mester, “Katyń ‘magyar áldozatai’ a Rákosi-korszakban (1945–1956),” p. 34 (for discussion of Sándor Kálmán's case).

⁶² Not surprisingly Moscow's narrative on the fate of the Polish officers perfectly harmonized with the feelings of many people: some members of antifascist democratic opposition camp and many Jews, including those who later perished in Auschwitz. Some leaders of Hungarian Jewry (at this moment forcibly ghettoized by Sztójay's government) expressed their distrust towards the government's reports on the Soviets' involvement in Katyń quite openly at the latest in May 1944, see R.L. Braham *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, vol. 2, New York 2016, p. 1250.

⁶³ The scale of this support requires separate research well beyond the scope of this article. It seems however, that the course of events of WW II made at least a part of Hungarian society well disposed to believe the Soviets, and this readiness extended to the perception of the Katyń massacre. In this context cf. F. Laczó's interesting remarks, in which he mentions Endre Sós's views on Katyń: F. Laczó, “From European Fascism to the Fate of the Jews: Early Hungarian Jewish Monographs on the Holocaust,” [in:] *Catastrophe and Utopia: Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*, Berlin 2018, pp. 197 f. (see Footnote 102).

of discussing Katyń in Hungary were drastically limited.⁶⁴ This lack of space to openly discuss such “sensitive issues” like the 1940 Soviet murder of Polish prisoners of war, was not counterweighted by works published abroad. In hindsight, it’s safe to say that at least some books authored by Hungarians emigrées were actually counterproductive, as they continued to demonstrate the Katyń massacre through the lens of the Goebbels/Arrow Cross propaganda clichés.⁶⁵ Therefore, since the 1950s onward, the Katyń massacre’s memory in Hungary began to navigate dangerous waters. The Communist regime continuously maintained the Soviet lies. The emigration circles, in which far-right extremists held considerable sway, were still reasoning along Goebbels/Arrow Cross Party lines. To add insult to injury: because Katyń was a matter prosecuted and punished before People’s Courts, since the end of 1980s it became the hostage of a very vigorous discussion on the legacy of the *népbírászkodás* as such. The division lines between the sides of this discussion coincided with their political affiliations. After 1990 the right sought to delegitimize all criminal proceedings against the prewar elite. Therefore, Katyń was often abused as a convenient argument used to portray all political proceedings against fascists after WWII (Nuremberg not excluded) as an example of victor’s justice and nothing else.⁶⁶ The left, on the other hand, sought to defend some parts of the the People’s Courts’ legacy and adopted an equivocal stance on Katyń. Without denying Soviet guilt (after Gorbachev’s declaration in 1990 it was barely even possible), they usually omitted this topic from the narrative altogether. As such, even in the late 1990s, the Katyń massacre was still perceived as a part of the same old antisemitic trope or dangerous weapon, which is deliberately invoked to undermine the legacy of the Holocaust.⁶⁷

Thus, contrary to Polish experiences, where the Soviet massacre has a unifying or symbolic role, in Hungary the fate of the Polish officers has over many years significantly divided public opinion simply because it was deliberately placed in the broader political, social and historical context. The collapse of communism did not bring an end to this discussion. In Hungary at the turn of century, the disputes on the place of Katyń in martyrology were still ongoing, and some notable signals of the this dispute nearing its end are still recent.⁶⁸

⁶⁴ A. Mester, “Katyń ‘magyar áldozatai’ a Rákosi-korszakban (1945–1956),” pp. 28–37; On the debate on Katyń after 1956 see A. Mester, *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*, pp. 237–259.

⁶⁵ Cf. e.g. L. Marschalkó, F. Fiala, *A Vádló vitófák*, London 1958. The authors correctly pointed to the NKVD as the perpetrators, but they remained unrepentant on the alleged role of Jewish perpetrators in the crime. Ferenc Orsós was seen by them as a hero who was wanted by law on no grounds (see *ibid.*, pp. 90 f.) They also trivialized the Holocaust, *ibid.*, p. 93.

⁶⁶ I. Rév, *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*, Standord, CA, 2005, p. 237.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ In this vein cf. *ibid.* Still, for after Csurka’s death, and Victor Orbán’s public apology for the role of Hungarian state officials in perpetration of the Holocaust, the negationist current lost its previous impetus. Some authors declaring their proximity to the liberal-left adopt a more distanced

Bibliography

Documents

- A magyar Quisling-kormány: Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*, eds. L. Karsai, J. Molnár, Budapest 2004.
- Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtiges Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt*, Berlin 1943.
- Az Endre — Baky — Jaross per*, eds. J. Molnár, L. Karsai, Budapest 1994.
- “Decision to Commence the Investigation into Katyn Massacre,” Instytut Pamięci Narodowej, 1.12.2004, <https://ipn.gov.pl/en/news/77,dok.html>.
- Deciziunea Penală nr. 5696 din 22 decembrie 1940 a Curții de Apel București, secția a I-a penală, Dosar nr. 3558/1948.
- Elsőfokú ítélet, Nb. XI. 2987/1946/22. szám. BFL, Nb. 839/1946. V-79932/1. 242.
- Imrédy Béla a vádlottak padján*, eds. P. Sipos, A. Sipos, Budapest 1999.
- “The Katyn Massacre – Basic Facts,” Instytut Pamięci Narodowej, 5.03.20202, <https://ipn.gov.pl/en/news/3921,Katyn-Massacre-Basic-Facts.html>.
- Stenograma procesului Maresalului Ion Antonescu*, București 2018.
- “Trial of the War Criminals,” [in:] *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania Presented to Romanian President Ion Iliescu*, Bucharest 2004, Jewish Virtual Library, 11.11.2004, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Romania/twelve.pdf>, pp. 1–24 [378–401].

Legal acts

- 81/1945. ME. számú rendelete a népbíróságokról (jan. 25.) [in:] *Magyar Közlöny* 1945/3. szám., 1945. február 5, hétfő.
- 530/1945. M.E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről. [in:] *Magyar Közlöny*, 1945. márc. 17. pp. 3–4.
- A m. kir. belügyminiszter 102.294/1944. B. M. számú rendelete A katyni erdőben” című mozgófénykép kötelező bemutatása, [in:] *Belügy Közlöny*, Budapest, 1944, Julius 2. 28 Szam. Nr. 460 p. 1080.

Film materials and footage

- Hippler F., *Im Wald von Katyn [A katyni erdőben]*, Universum Film AG, 1943.
- Czermińska G., “Poświęcając życie prawdzie,” Telewizja Polska, 2014.

Articles

- Bębnowski. D. Musiał F., “Introduction: The Katyn Massacre, Current Research (up to 2018),” *The Katyn Massacre: Current Research*, eds. D. Bębnowski, F. Musiał, Warszawa-Kraków 2020, pp. 7–56.

attitude to the official communist-era narrative, cf. F. Laczó “From European Fascism to the Fate of the Jews...,” p. 197 f. (see Footnote 102).

- Borák M., “Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti,” [in:] *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*, eds. M. Šesták, E. Voráček, Praha 2000, pp. 505–522.
- Fóris Á., “Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén. Az Államvédelmi Hatóság Ügyészi Kirendeltségének jelentése Pápa Nándor és társai ügyében, 1950. január 12,” *Eszmélet*, 2014, no. 101, pp. 167–184.
- Hoffmann T., “Crimes Against the People — A Sui Generis Socialist International Crime?,” *Journal of the History of International Law* 21, 2019, pp. 299–329.
- Hoffmann T., “Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law — The Legacy of the People’s Tribunals,” [in:] *The Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2, Brussels 2014, pp. 735–763.
- Ion C., “Rolul medicului legist român Alexandru Birkle în apărarea și susținerea adevărului cu privire la masacrele de la Katyń,” [in:] *Polska i Rumunia: Od historycznego sąsiedztwa do europejskiego partnerstwa/Polonia si Romania, de la vecinatate istorica la parteneriatul european*, ed. S. Iachimovschi, Suceava 2009, pp. 259–264.
- Kalbarczyk S., “The Murder of 7,305 Prisoners as Part of the Katyń Massacre in Light of Polish Historical Research: State of the Research. Research Postulates,” [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, eds. D. Bębnowski, F. Musiał, Warszawa-Kraków 2020, pp. 129–144.
- Karsai L., “Crime and Punishment: People’s Courts, Revolutionary Legality, and Hungarian Holocaust,” [in:] *Intermarium* 4, 2000–2001, no. 4, pp. 1–12.
- Laczó F., “From European Fascism to the Fate of the Jews: Early Hungarian Jewish Monographs on the Holocaust,” [in:] *Catastrophe and Utopia: Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*, Berlin 2018, pp. 735–763.
- Mester A., “Katyń ‘magyar áldozatai’ a Rákosi-korszakban (1945–1956),” [in:] *Debreceni Szemle. Tudomány és kultúra* 24, 2016, no. 1, pp. 28–36.
- Mester A., “Orsós Ferenc a katyni vizsgálobizottság debreceni tagja,” [in:] *Debreceni Szemle. Tudomány és kultúra* 19, 2011, no. 3, pp. 304–311.
- Muraru, A., “Legislation and the War Criminals’ Trials in Romania,” [in:] *New Europe College Ștefan Odobleja Program: Yearbook 2009–2010*, ed. I. Vainovski-Mihai, Bucharest 2010, pp. 111–176.
- Vámos G., “Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után,” *Eszmélet* 2012, no. 96, pp. 79–98.
- Wasilewski W., “The Katyń Issue: International Aspects during World War II,” [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, eds. D. Bębnowski, F. Musiał, Warszawa-Kraków 2020, pp. 64–83.
- Wolsza T., “Katyń 1940: Witnesses and Testimonies from the Place of the Crime,” [in:] *The Katyń Massacre: Current Research*, eds. D. Bębnowski, F. Musiał, Warszawa-Kraków 2020, pp. 98–106.
- Zinner T., “Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949,” *Történelmi Szemle* 1, 1985, pp. 118–140.

Books

- Barna I., Pető A., *Political Justice in Budapest after World War II*, Budapest 2015.
- Borák M., *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*, Ostrava 1998.
- Borhi L., *Dealing with Dictators: The United States, Hungary and East Central Europe, 1942–1989*, Bloomington 2016.
- Braham R.L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, vol. 2, New York 2016.
- Frey D., *Jews, Nazis and the The Cinema of Hungary: The Tragedy of Success, 1929–1944*, London–New York 2017.

- Katyn: A Crime without Punishment*, eds. A.M. Cienciala, N.S. Lebedeva, W. Materski, New Haven 2007.
- Katyn. Dokumenty zbrodni*, vol. 4. *Echa Katynia*, eds. W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N.S. Lebediewa, N.A. Pietrosowa, Warszawa 2006.
- Marschalkó L., Fiala F., *A Vádló vitófák*, London 1958.
- Paul A., *Katyn: Stalin's Massacre and the Triumph of the Truth*, Ithaca, NY, 2010.
- Rév I., *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*, Standord, CA, 2005.
- Sanford G., *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory*, London 2007.
- Sprawiedliwość, zemsta, rewolucja. Rozliczenia z wojną i okupacją w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. A. Paczkowski, Gdańsk 2016.
- Szerencsés K., "Az ítélet: halál." *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*, Budapest 2009.
- Ungváry K., *The Battle for Budapest: 100 Days in World War II*, transl. L. Löb, London-New York 2011.
- Ungváry K., *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény — Elbeszélés — Utóélet*, Budapest 2015.
- Weber C., *Der Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015.

Internet sources

- "Balogh László Dr.," Hangosfilm, <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/balogh-laszlo-dr>.
- Dvořáková T., *Novinář Julius Pachmayer před Mimořádným lidovým soudem*, master's thesis at Univerzita Karlova, 2013, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/52235>.
- Mester A., *Katyn lengyel és magyar viszhangja 1943–1989*, doctoral thesis at Debreceni Egyetem, 2015, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/221179>.
- Puchłowski M., Wolsza T., "Jak Sowietci mścili się na lekarzach katyńskich," *Interia Historia*, 20.04.2018, <https://nowahistoria.interia.pl/aktualnosci/news-jak-sowieci-mscili-sie-na-lekarzach-katynskich,nId,2571755>.
- Replewicz M., Materski W., "Prof. Materski: Katyn jest nadal prawdą trudną do zaakceptowania dla Rosjan," *Dzieje.pl*, 3.04.2015 [updated 14.07.2016], <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-materski-katyn-jest-nadal-prawda-trudna-do-zaakceptowania-dla-rosjan>.
- Stanescu M., Marta R., "Condamnările politice și 'legea memoriei comunismului,'" *Mircea Stanescu blogspot*, 25.03.2016, <http://mircea-stanescu.blogspot.com/2016/03/>.

Press

- Pastor B., "Filmdiktátor a népbíróság előtt," *Fényszóró* 1, 1945, no. 15.

KAMIL ANDRZEJCZAK

ORCID: 0000-0001-5838-3575

Uniwersytet Warszawski

kamil.andrzejczak91@gmail.com

Pismo szefa sztabu Obozu Zjednoczenia Narodowego do przewodniczącego okręgu łódzkiego Obozu dotyczące członków grupy „Jutro Pracy”*

Słowa kluczowe: dwudziestolecie międzywojenne, Zygmunt Wenda, Obóz Zjednoczenia Narodowego, „Jutro Pracy”, autorytaryzm.

THE MISSIVE OF THE CHIEF OF STAFF OF THE CAMP OF NATIONAL UNITY
TO THE CHAIRMAN OF THE CAMP'S ŁÓDŹ DISTRICT CHAPTER REGARDING
THE MEMBERS OF THE GROUP "JUTRO PRACY"

Abstract

The decomposition of the political camp of Józef Piłsudski after 1935 led to the increasing influence of supporters of stronger cooperation with nationalist groups, which concluded with the creation of the Camp of National Unity in 1937. The Camp was composed (among others) of a group of nationalist members of the ruling political camp, the so called "Jutro Pracy" group. After a period of harmonious cooperation, the number of clashes between leaders of the Camp and the group's members led to the latter's exodus from the Camp. In response to this exit, the chief of staff, and a supporter of totalitarianism, colonel Zygmunt Wenda, published a missive describing actions that should be taken by the leaders of the Camp in this situation. The analysis of content of the missive and parallel political events leads to a conclusion that the consolidation declared by political leaders of the Camp was only a facade, and differences of opinion within the ruling group were clearly visible.

Keywords: interwar period, Zygmunt Wenda, Camp of National Unity, "Jutro Pracy", authoritarianism.

* Odwzorowanie tytułowego dokumentu załączone jest w formie aneksu na końcu niniejszego artykułu.

W ogłoszonej 21 lutego 1937 roku *Deklaracji ideowo-politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego* jej autorzy zwrócili się do „tych w narodzie, którzy chcą być świadomymi współtwórcami teraźniejszości i przyszłości Polski”¹, wzywając ich do konsolidacji wokół szeroko rozumianej idei obrony państwa, obejmującej wszystkie dziedziny działalności społecznej, gospodarczej i politycznej. Podkreślili przy tym, że wyciągają rękę „do tych wszystkich, którzy, dzieląc nasze zapatrywania, chcą przystąpić do wspólnego wysiłku [...] ponad płoty i mury, które w rzeczywistości czy w wyobraźni dotychczas dzieliły naród”².

Treść deklaracji wskazywała jednoznacznie na chęć wciągnięcia do współpracy choćby części opozycyjnych względem Sanacji środowisk narodowych i nacjonalistycznych. W tym kierunku prowadzono liczne zakulisowe rozmowy i negocjacje³. Nie wykluczało to jednak podjęcia równoległych działań w ramach rządzącego obozu piłsudczykowskiego. Zwrócono się między innymi do tak zwanej grupy „Jutra Pracy”, środowiska skupionego wokół tygodnika noszącego ten tytuł. Ugrupowanie to zawiązali jeszcze w latach dwudziestych pracownicy Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych, ściśle związani z płk Walerym Sławkiem i Adamem Skwarczyńskim. W momencie ogłoszenia *Deklaracji* jej członkowie tworzyli już kilkunastoosobową grupę poselską⁴. Zważywszy na to, byli dla władz powstającego Obozu Zjednoczenia Narodowego potencjalnymi, wartościowymi sojusznikami. Dlatego nie dziwi złożona przez płk Adama Koca propozycja objęcia przez czołowego przedstawiciela grupy, Jana Hoppego, stanowiska sekretarza generalnego sektora miejskiego tworzącej się organizacji.

Po konsultacjach z pozostałymi członkami ugrupowania Hoppe ofertę przyjął⁵, a wszyscy posłowie grupy (z wyjątkiem jednego) weszli w skład koła parlamentarnego Obozu⁶. Współpraca między „Ozonem” a środowiskiem „Jutra

¹ *Deklaracja ideowo-polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Obóz Zjednoczenia Narodowego Oddział Propagandy, Druk. Dom Prasy 1938, s. 4.

² *Ibidem*, s. 14.

³ Ówczesny Szef Sztabu Obozu, płk Jan Kowalewski, prowadził rozmowy z ONR „Falanga”; chęć współpracy z powstającym Obozem zadeklarowali dawni przywódcy Obozu Wielkiej Polski, „ludzie z najbliższego otoczenia Romana Dmowskiego: Piestrzyński, profesor Wojciechowski, Drobnik, Stahl, Ździtowiecki” — J. Hoppe, *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, Londyn 1972, s. 186.

⁴ W skład tej grupy wchodził: Jan Hoppe, Józef Bakon, Jerzy Boładź, Wacław Budzyński, Bogdan Chełmicki, Juliusz Dudziński, Jan Freyman Kukliński, Wiesław Lenkiewicz, Michał Łazarski, Zbigniew Madeyski. Kazimierz Mirski, Włodzimierz Szczepański, Tadeusz de Thun — J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985, s. 182–183). Hoppe pełnił funkcję sekretarza Sejmu — Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia Sejmu z 4 i 5 X 1935 r., łam 27–28.

⁵ Zob. J. Hoppe, *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, s. 180–190.

⁶ Do koła parlamentarnego Obozu nie wstąpił Zbigniew Madeyski — J. Bardach, *Grupa „Jutra Pracy” a idea konsolidacji narodowej w latach 1935–1939*, „Acta Universtatis Wratislaviensis. Historia” 36, 1981, s. 40–41.

Pracy”, początkowo względnie harmonijna, stopniowo napotykała rosnące trudności. W grupie „Jutra Pracy” istotne i silnie artykułowane były poglądy nacjonalistyczne i antyżydowskie z wyraźnie zauważalnym rysem totalitarnym⁷. W swym radykalizmie członkowie grupy, niebędący raczej karierowiczami, nie uwzględniali układów personalnych i kalkulacji politycznych⁸. Kłopotliwe dla kierownictwa OZN były związane z tym powtarzające się na łamach „Jutra Pracy” ataki na poszczególnych ministrów, posądzanych o liberalizm⁹. Wpływ na postawę członków grupy „Jutra Pracy” miało również ustąpienie ze stanowiska szefa Obozu sympatyzującego z nimi płk Koca, którego zastąpił gen. Stanisław Skwarczyński¹⁰. W funkcji szefa sztabu Obozu płk Kowalewskiego zastąpił płk Zygmunt Wenda, zdecydowany zwolennik totalitaryzmu¹¹. Nie można również zapominać o silnych związkach grupy „Jutra Pracy” z Walerym Sławkiem, przez co środowisko to mogło być traktowane za wtyczkę odsuniętego na boczny tor byłego premiera¹². Kulminacją tych tarć była publikacja w „Jutrze Pracy” trzech artykułów: *Opinia o Sejmie* Jana Hoppego, *Dywersja* naprawy Wacława Budzyńskiego i *Ojciec nasz na co dzień* Włodzimierza Szczepańskiego, które kierownictwo Obozu uznało za nielojalne i w konsekwencji gen. Skwarczyński wykluczył

⁷ Szeroko o ideologicznym aspekcie publicystyki członków grupy — *ibidem*, s. 41–57. Zob. też: A. Meller, T. Sikorski, P. Tomaszewski, *Nacjonalista legionowy. Publicystyka polityczna Jana Hoppego do 1939 roku*, Biała Podlaska 2014, s. 25–43; J. Faryś, *Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*, Szczecin 1991, s. 180–186. W swoim gruntownym opracowaniu dotyczącym Obozu Zjednoczenia Narodowego Jacek Majchrowski podkreślił jednak, że o ile w wypowiedziach członków grupy nie było to zauważalne, to w ich działalności praktycznej da się odnaleźć przykłady wskazujące na demokratyzację tego środowiska. Jako przykład autor podał interwencje poselskie w sprawie aresztowanych w okresie trwania strajku chłopskiego działaczy chłopskich — J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi...*, s. 190. Tomasz Sikorski w analizie dotyczącej założeń nacjonalizmu w publicystyce członków grupy wskazał, że w reprezentowanej przez to środowisko idei nacjonalizmu państwowego „znalazły się zarówno elementy »nacjonalizmu żołnierskiego«, jak i tradycjonalizmu katolickiego, syndykalistyczne motywy zaczerpnięte z faszyzmu włoskiego, jak i mit robotnika bliski E. Jüngerowi i jego zwolennikom” — T. Sikorski, „*Narodowi piłsudczycy*”. *Nacjonalizm państwowy w ujęciu grupy „Jutro Pracy” (1931–1939)*, [w:] *Polska bez Marszałka: dylematy piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008, s. 187. Janusz Faryś, przy wyraźnym podkreśleniu nacjonalizmu i antyżydowskich poglądów grupy, wskazał jednocześnie, że w porównaniu do niemal otwarcie totalitarnego środowiska skupionego wokół tygodnika „Zacznij”, chciała władzę totalitarną, jeśli była konieczna, „zespolic z oddolną inicjatywą społeczną, z zachowaniem praworządności opartej na konstytucji i zdolnej do kontroli reprezentacji parlamentarnej” — J. Faryś, *Piłsudski i piłsudczycy...*, s. 186.

⁸ J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi...*, s. 189.

⁹ J. Bardach, *Grupa „Jutra Pracy” a idea konsolidacji narodowej...*, s. 50.

¹⁰ Płk Koc wielokrotnie powierzał Hoppemu wykonywanie funkcji szefa Obozu — J. Hoppe, *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, s. 191.

¹¹ Myśl polityczna Zygmunta Wendy była tematem artykułu autora, opublikowanego w 2016 roku — K. Andrzejczak, *Zygmunt Wenda — zarys myśli politycznej*, „*Polish Journal of Political Science*” 2, 2016, nr 4, s. 31–53.

¹² J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi...*, s. 192–193.

z koła poselskiego i OZN Waclawa Budzyńskiego. W odpowiedzi z „Ozonu” wystąpił Jan Hoppe i pozostali posłowie „Jutra Pracy”, jak również inni członkowie solidaryzujący się z nimi¹³.

W tych okolicznościach w dniu 7 maja 1938 roku szef sztabu Obozu, płk Wenda, wystosował do przewodniczącego okręgu łódzkiego OZN poufne pismo, w którym odniesiono się do zarzutów sformułowanych przez środowisko „Jutra Pracy” i wskazano działania, jakie powinny zostać podjęte w tej sytuacji przez kierownictwo okręgu. Zaznaczonym na wstępie powodem wystosowania omawianego pisma była możliwość wszczęcia przez byłych parlamentarzystów „Ozonu” akcji wymierzonej w tę organizację. Z tego powodu polecono uważną obserwację wszelkiej aktywności Waclawa Budzyńskiego, który otrzymał mandat poselski z powiatów sieradzkiego i łaskiego. Ewentualne działania posła miały spotkać się ze zdecydowaną reakcją Obozu; zaproponowano przede wszystkim organizację zebrań członków OZN, ewentualnie zgromadzeń publicznych w miejscowościach, w których odnotowano aktywność parlamentarzysty. W piśmie poproszono również o możliwie najszybsze przesłanie do centrali „Ozonu” oceny nastrojów panujących w terenie w kontekście wystąpień z OZN wraz z wnioskami i propozycjami dotyczącymi zakresu i charakteru ewentualnej akcji, biorąc pod uwagę stosunki miejscowe¹⁴.

Odpowiedź na zarzuty grupy „Jutra Pracy” przyjęła formę notatki dołączonej do pisma przewodniego. Odniesiono się w niej do jej oświadczenia po wystąpieniu z Obozu, jak również do ogłoszonego w prasie przemówienia byłego premiera, wówczas senatora, Leona Kozłowskiego, wygłoszonego na posiedzeniu koła parlamentarnego OZN¹⁵. Podkreślono, że „Ozon” cieszy się niesłabnącym poparciem Naczelnego Wodza i usprawiedliwienie wystąpienia z niego wiernością idei konsolidacyjnej i wskazaniom Śmigłego Rydza jest naruszeniem jego powagi i autorytetu. Zaznaczono, odwołując się do słów gen. Skwarczyńskiego, że wbrew twierdzeniom grupy „Jutra Pracy” Obóz nie zboczył z kierunku wyznaczonego przez *Deklarację*, co więcej — tak naprawdę uczyniły to osoby występujące z „Ozonu”. Jako przykład przytoczono wypowiedź Waclawa Budzyńskiego dotyczącą swobód politycznych. Wskazano, że polemika tygodnika *Jutro Pracy z Gazetą Polską* nie miała charakteru ideologicznego, lecz personalny, sprowadzała się bowiem do ataków osobistych na redaktora naczelnego

¹³ *Ibidem*, s. 192.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych, Obóz Zjednoczenia Narodowego, sygn. 89, k. 4. W Archiwum Akt Nowych nie zachowała się odpowiedź przewodniczącego okręgu na pismo szefa sztabu OZN.

¹⁵ Treść oświadczenia: „Jutro Pracy”, 8.05.1938, nr 20, s. 1. W przerwany przez pozostałych uczestników zgromadzenia klubu parlamentarnego OZN przemówieniu, którego pełną treść były premier przekazał obecnym na posiedzeniu dziennikarzom, Leon Kozłowski zarzucił Obozowi odejście od linii ideologicznej, a jego członkom klientelizm polityczny, ich jedyną rolą było bowiem „oklaskiwanie ministrów i wysyłanie depeesz hołdowniczych”. Omówienie wystąpienia Kozłowskiego: „Republika”, 1.05.1938, nr 118, s. 1.

Bogusława Miedzińskiego. Podkreślono, że działalność ministra rolnictwa i reform rolnych Juliana Poniatowskiego jest całkowicie zgodna z *Deklaracją*. Na końcu zaznaczono, że Obóz nie tylko nie ulega wpływom masonerii, ale ją bardzo konsekwentnie zwalcza i wbrew twierdzeniom członków grupy „Jutra Pracy” „Gazeta Polska” kwestie działalności wolnomularstwa wielokrotnie omawiała¹⁶.

Fakt skierowania przez szefa sztabu OZN pisma tej treści do przewodniczących okręgów Obozu¹⁷ świadczy o tym, że kierownictwo „Ozonu” było świadome braku spójności organizacji i istnienia sporów wewnętrznych, które nie ograniczały się wyłącznie do reprezentacji parlamentarnej. Z treści dokumentu wyraźnie wynika, że spójność organizacji jej liderzy chcieli osiągnąć poprzez wdrażanie środków dyscyplinujących i wzmożenie działań propagandowych, nakierowanych bardziej na dyskredytację oponentów politycznych niż promowanie własnego programu, czyli mających generalnie charakter reaktywny.

Nie ulega wątpliwości, że ambicją części prominentnych działaczy OZN, w tym Wendy, było zbudowanie silnie scentralizowanej monopartii¹⁸. Musiało się to spotkać ze sprzeciwem zarówno tych piłsudczyków, którzy nie akceptowali kierunku ewolucji ideologicznej obozu rządzącego, jak również tych, którzy, generalnie akceptując obrany kierunek, kwestionowali kompetencje realizatorów. Kwestią dyskusyjną jest, do której grupy należy zaliczyć środowisko skupione wokół tygodnika „Jutra Pracy”¹⁹. Wydaje się, że ich wystąpienie z OZN nie miało wyłącznie charakteru personalnego i przynajmniej część jej członków była zwolennikami utrzymania swobód demokratycznych w zakresie ograniczonym przepisami ówczesnie obowiązującej konstytucji²⁰. Niezależnie od przyczyn ich opozycji, sam fakt jej zaistnienia i reakcja kierownictwa Obozu pokazują jednoznacznie, że jednolitość OZN miała wyłącznie charakter fasadowy.

¹⁶ Archiwum Akt Nowych, Obóz Zjednoczenia Narodowego, sygn. 89, k. 5–7.

¹⁷ Mimo że w Archiwum Akt Nowych zachował się jedynie egzemplarz przeznaczony dla przewodniczącego okręgu łódzkiego OZN, należy domniemywać, że pismo tej treści trafiło do przewodniczących tych okręgów „Ozonu”, z obszarów których sprawowali swój mandat parlamentarzysty, którzy wówczas wystąpili z Obozu.

¹⁸ W sporządzanych w czasie internowania w Rumunii wspomnieniach Wenda stwierdził wprost: „Jedyny zarzut, który inni przeciwnicy mogą postawić, to że nie zrobił [Śmigły-Rydz — K.A.] rewolucji, że nie zabrał władzy całkowitej w swoje ręce”. Z. Wenda, *Z marszałkiem Śmigłym. Wspomnienia*, cz. 1, „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 98, s. 186. Według Marka Kornata w środowisku skupionym wokół marszałka Edwarda Rydza Śmigłego poglądy totalitarne były widoczne, zob. M. Kornat, *Teoria „rewolucji antyliberalnej”*. *W kręgu interpretacji totalizmu w polskiej myśli politycznej (1918–1939)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 33, 2011, s. 202.

¹⁹ Zob. J. Bardach, *Grupa „Jutra Pracy” a idea konsolidacji narodowej...*, s. 58; J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi...*, s. 193.

²⁰ W notatce dołączonej do pisma szef sztabu OZN wskazał na konferencję prasową grupy „Jutra Pracy” z 6 maja 1938 r., w czasie której Wacław Budzyński stwierdził, że członkowie grupy są zdecydowanymi zwolennikami wolności politycznych i to było powodem ich wystąpienia z Obozu. Archiwum Akt Nowych, Obóz Zjednoczenia Narodowego, sygn. 89, k. 6.

Bibliografia

Materiały archiwalne, prasa

Archiwum Akt Nowych, Zespół OZN.

Deklaracja ideowo-polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego, Obóz Zjednoczenia Narodowego Oddział Propagandy, Druk. Dom Prasy 1938.

„Jutro Pracy”, 8.05.1938, nr 20, s. 1.

„Republika”, 1.05.1938, nr 118, s. 1.

Sprawozdanie stenograficzne z pierwszego posiedzenia Sejmu z 4. i 5.10.1935.

Monografie i artykuły naukowe

Andrzejczak K., *Zygmunt Wenda – zarys myśli politycznej*, „Polish Journal of Political Science” 2, 2016, nr 4, s. 31–53.

Bardach J., *Grupa „Jutra Pracy” a idea konsolidacji narodowej w latach 1935–1939*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 36, 1981, s. 39–58.

Faryś J., *Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*, Szczecin 1991.

Kornat M., *Teoria „rewolucji antyliberalnej”. W kregu interpretacji totalizmu w polskiej myśli politycznej (1918–1939)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 33, 2011, s. 191–207.

Majchrowski J., *Silni, zwarci, gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985.

Meller A., Sikorski T., Tomaszewski P., *Nacjonalista legionowy. Publicystyka polityczna Jana Hoppego do 1939 roku*, Biała Podlaska 2014.

Sikorski T., „Narodowi piłsudczycy”. *Nacjonalizm państwowy w ujęciu grupy „Jutro Pracy” (1931–1939)*, [w:] *Polska bez Marszałka. Dylematy piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008, s. 163–188.

Wspomnienia

Hoppe J., *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, Londyn 1972.

Wenda Z., *Z marszałkiem Śmigłym. Wspomnienia, cz. 1*, [w:] „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 98, s. 167–192.

Obóz Zjednoczenia Narodowego

Warszawa, dn. 7 maja 1938 r.

CENTRALA

POUFNE

Nr...../38

Do

Pana Przewodniczącego Okręgu Łódzkiego
Obozu Zjednoczenia Narodowego
w Łodzi

W związku z wystąpieniem grupy posłów i senatorów z O.Z.N., zachodzi możliwość wszczęcia przez nich w terenie akcji, skierowanej przeciw Obozowi Zjednoczenia Narodowego.

Licząc się z tą możliwością proszę Pana o zwrócenie bacznej uwagi na sytuację w terenie, podległego Panu Okręgu, a zwłaszcza w powiatach sieradzkim i łaskim, z których otrzymał mandat poseł Budzyński Wacław, a który przestał być członkiem Obozu Zjednoczenia Narodowego.

W wypadku stwierdzenia choćby najdrobniejszych przejawów działalności wyżej wymienionego posła należy niezwłocznie powiadomić o tym centralę Obozu, oraz przedsięwziąć odpowiednią kontrakcję zmierzającą do sparaliżowania skutków szkodliwej z punktu widzenia zjednoczenia narodowego roboty dywersantów.

Kontrakcja taka nie mogłaby mieć jednak charakteru wyłącznie obronnego. Musiałaby być potraktowana szerzej. Należałoby uwzględnić w niej cele i działania O.Z.N., a moment obrony potraktować wyłącznie jako pewien fragment.

Ażeby akcja mogła być szybko i sprężysto przeprowadzona należy zawczasu przepracować jej charakter i sposób wykonania.

Najbardziej wskazanym byłoby zorganizowanie możliwie największej ilości dla członków O.Z.N. względnie zgromadzeń publicznych w tych wszystkich miejscowościach, gdzie przejawiała się akcja wyżej wymienionego posła.

Proszę Pana w terminie możliwie najszybszym nadesłać na moje ręce dokładną ocenę nastrojów panujących w terenie w związku z ostatnimi wystąpieniami z O.Z.N. oraz wnioski Pana co do potrzeby i sposobu przeprowadzenia ewentualnej akcji w terenie oraz charakteru jaki powinna ona nosić ze względu na lokalne właściwości tamtejszego terenu.

Gdyby ocena terenu wykazała, że akcja O.Z.N. jest konieczną, należy zwrócić się do Oddziału Propagandy O.Z.N. /Warszawa, Matejki 3/ o przesłanie odpowiednich materiałów.

Jednocześnie załącza się odpowiednią notatkę, która w syntetycznym skrócie uzasadnia bezpodstawność zarzutów, stawianych przez secesjonistów pod adresem O.Z.N. i jego Kierownictwu.

Notatka ta może być wykorzystana jako materiał informacyjny dla działaczy terenowych O.Z.N.

SZEFE SZTABU

(podpis)

/Z. Wenda. płk. dyp./

NOTATKA

W ostatnich kilku dniach z Obozu Zjednoczenia Narodowego wystąpiła grupa posłów i senatorów, związana z tygodnikiem „Jutra Pracy”. Grupa ta ogłosiła oświadczenie, w którym usiłuje usprawiedliwić swoje postępowania i wyjaśnić motywy wystąpienia z Obozu. Do grupy tej przyłączył się sen. Leon Kozłowski, usiłując wygłosić na posiedzeniu Koła Parlamentarnego prowokacyjne przemówienie, które wśród zebranych spotkało się z należytą odprawą.

Zarówno w oświadczeniu grupy „Jutra Pracy”, jak i w ogłoszonym w prasie przemówieniu sen. Leona Kozłowskiego, znajduje się szereg zarzutów pod adresem O.Z.N., kłamliwość których jest w obliczu istotnej rzeczywistości zupełnie wyraźna i niepodlegająca żadnej dyskusji.

Naczelny Wódz, przeprowadziwszy w przemówieniu w dniu 24 maja 1936 r. głęboką analizę sytuacji w Polsce, wezwał naród polski do zjednoczenia, wskazując jednocześnie, iż hasłem, które powinno scementować społeczeństwo polskie, jest obrona kraju. W myśl tych wskazań i za wyraźnym poparciem Naczelnego Wodza powołany został do życia Obóz Zjednoczenia Narodowego. Niedawno jeszcze, bo w okresie konfliktu polsko-litewskiego Marszałek Edward Śmigły Rydz przyjmując delegację Koła Parlamentarnego O.Z.N., wezwał społeczeństwo do zwania szeregów na terenie Obozu. Świadczy to, iż O.Z.N. cieszy się w dalszym ciągu niesłabnącym poparciem Naczelnego Wodza, który stwierdził tym samym, że Obóz istotnie spełnia nałożone mu zadanie konsolidacji społeczeństwa. Usprawiedliwienie za tym wystąpienia z O.Z.N. wiernością dla idei konsolidacyjnej i dla wskazań Naczelnego Wodza jest wyraźnym nadużyciem powagi i autorytetu Marszałka Śmigłego Rydza.

Obóz Zjednoczenia Narodowego stoi twardo i zdecydowanie na płaszczyźnie deklaracji lutowej. Stwierdził to wyraźnie Szef Obozu, gen. St. Skwarczyński, w wywiadzie z dnia 26 kwietnia br., mówiąc: „Mogę tylko stwierdzić jasno, że w polityce obozu nie ma mowy o żadnym zwrocie na lewo; kierunek jej zakreślony jest przez deklarację ideowo-polityczną O.Z.N. z dnia 21.II.1937 r., od której na krok nawet ani na lewo, ani na prawo nie odstąpiliśmy i odstąpić nie zamierzamy”. Zarzut więc zboczenia przez O.Z.N. z kierunku wytkniętego deklaracją lutową jest całkowicie gołosłowny.

Należałoby sądzić, że jeśli grupa „Jutra Pracy” zarzuca O.Z.N. odchylenie od deklaracji lutowej, to sama pozostaje jej wierna. Tym bardziej, iż oświadczenie jej kończy się słowami następującymi: „Wierząc głęboko w prawa zawarte w deklaracji płk. Koca zmuszeni jesteśmy do wystąpienia z Koła Parlamentarnego...”

Tymczasem w czasie konferencji prasowej zwołanej przez tę grupę w dniu 6 maja br. poseł Budzyński oświadczył, iż powodem rozstania się z O.Z.N. posłów i senatorów z pod znaku „Jutra Pracy” jest to, że są oni nieprzejednanymi zwolennikami swobód politycznych.

Słowem — grupa „Jutra Pracy” hołduje „ideowemu sobie-państwu”, któremu deklaracja lutowa przeciwstawia kategorycznie wysiłek zorganizowany jednomyślnie kierowany.

Gdyby Obóz istotnie zboczył z wytkniętej mu drogi, polemika „Jutra Pracy” tygodnika reprezentującego poglądy grupy posłów i senatorów która wystąpiła z O.Z.N. — z Gazetą Polska, odzwierciedlającą, jako pismo oficjalne Obozu, przekonania jego Kierownictwa, miała by charakter ideologiczny. Tymczasem po dokładnym przestudiowaniu kolejnych numerów „Jutra Pracy” okaże się, że walka jego z Gazetą Polską ograniczała się wyłącznie do ataków czysto osobistych, skierowanych przeciwko redaktorowi naczelnemu Gazety Polskiej Bogusławowi Miedzińskiemu i niektórym działaczom O.Z.N.

Deklaracja ideowo-polityczna O.Z.N. mówi wyraźnie, że „zagadnienie wsi jest jednym z najważniejszych i najtrudniejszych zagadnień w Polsce. Zagadnienie to rozwiązać można drogą przebudowy ustroju rolnego oraz przez zastosowanie całego szeregu środków. Ten, kto zna życie

na wsi, kto zetknął się z wzmocnionym tempem parcelacji i komasacji, z wysiłkami, kierowanymi troską o podniesienie kulturalne i organizacyjne chłopów — stwierdzić musi, że niema żadnej rozbieżności między polityką rolną min. Poniatowskiego, a deklaracją lutową. Minister Poniatowski, mimo sprzeciwów sfer konserwatywno-ziemiańskich, realizuje konsekwentnie postulaty deklaracji O.Z.N. na odcinku wiejskim. Dlatego depesza zjazdu działaczy wiejskich O.Z.N. na Śląsku do min. Poniatowskiego jest całkowicie uzasadnioną.

O.Z.N. został powołany do konsolidacji społeczeństwa polskiego dla zwiększenia przede wszystkim wartości obronnych. Celem ostatecznym Obozu jest potęga i mocarstwowość Polski. Czyż Obóz, mając tak szczytne cele, może ulegać wpływom zakapturzonych mafij, które, choćby ze względu na swój zakonspirowany charakter, są elementem rozkładowym? Zresztą Szefostwo Obozu i Rada Naczelna, składające się z ludzi, którzy życiem całym dowiedli gorącego patriotyzmu i miłości Ojczyzny, są najlepszą gwarancją że działalność O.Z.N. będzie zawsze dyktowana troską o realizację celów, zakreślonych deklaracją lutową. Obóz nie tylko nie ulega wpływom mafijnym, ale je na każdym kroku zwalcza. Organy prasowe Obozu niejednokrotnie na swoich łamach omawiały szkodliwą działalność organizacji zakonspirowanych. Toteż zarzut, iż Gazeta Polska przemilczała sprawę masonerii, jest zwyczajnym fałszem.

Spis treści

Artykuły problemowe

FRANCESCO BERTI, Reflecting on Pipes and Brzezinski's works: Vittorio Strada and the nature of totalitarian dictatorships	7
MACIEJ TRZCIŃSKI, Archeologia totalitaryzmów-możliwości i perspektywy badawcze	17
DOBROCHNA OSSOWSKA-SALAMONOWICZ, MONIKA GRZYŃSKA, Standardy delegalizacji partii politycznych w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – zagadnienia wybrane	31
RAFAŁ CZACHOR, Reforma konstytucyjna w Kirgistanie w 2021 roku na tle środkowoazjatyckiego konstytucjonalizmu autorytarnego	45
KAROLINA OLSZEWSKA, Cyfrowy nadzór w chińskim modelu autorytarnego kapitalizmu	65

* * *

MACIEJ MARSZAŁ, Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w interpretacji Zygmunta Cybichowskiego do 1939 roku	75
RYSZARD POLAK, Samorząd w myśli Feliksa Konecznego	87
HUBERT MIELNIK, Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)	101
ALEKSANDER GUBRYNOWICZ, Katyń before the <i>népbíróságok</i> : How the Hungarian people's courts suppressed the truth on the massacre of Polish officers	133

* * *

KAMIL ANDRZEJCZAK, Pismo szefa sztabu Obozu Zjednoczenia Narodowego do przewodniczącego okręgu łódzkiego Obozu dotyczące członków grupy „Jutra Pracy”	157
---	-----

Contents

FRANCESCO BERTI, Reflecting on Pipes and Brzezinski's works: Vittorio Strada and the nature of totalitarian dictatorships	7
MACIEJ TRZCIŃSKI, The archeology of totalitarianism: Research possibilities and perspectives .	17
DOBROCHNA OSSOWSKA-SALAMONOWICZ, MONIKA GIŻYŃSKA, Standards of delegalization of political parties in the light of the judgments of the European Court of Human Rights: Selected issues	31
RAFAL CZACHOR, The constitutional Reform in Kyrgyzstan in 2021 in the context of Central Asian authoritarian constitutionalism	45
KAROLINA OLSZEWSKA, Digital surveillance in the Chinese model of authoritarian capitalism	65

* * *

MACIEJ MARSZAŁ, Italian fascism and German National Socialism in the interpretation of Zygmunt Cybichowski until 1939	75
RYSZARD POLAK, Feliks Koneczny's local government	87
HUBERT MIELNIK, Nazi legal colonialism: Legal (dis)order of the General Government (1939–1945)	101
ALEKSANDER GUBRYNOWICZ, Katyń before the <i>népbíróságok</i> : How the Hungarian people's courts suppressed the truth on the massacre of Polish officers	133

* * *

KAMIL ANDRZEJCZAK, The missive of the chief of staff of the Camp of National Unity to the chairman of the Camp's Łódź district chapter regarding the members of the group "Jutro Pracy"	157
---	-----

Informacja dla Autorów

1. Teksty w wersji elektronicznej na nośnikach cyfrowych prosimy nadsyłać pod adresem: Tomasz Scheffler, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii UW, ul. Uniwersytecka 22/26, 50-145 Wrocław, lub pocztą elektroniczną pod adresem: tomasz.scheffler@uwr.edu.pl.

2. Teksty do kolejnych wydań należy przesłać najpóźniej do:

- a) 25 października do numeru 1;
- b) 25 lutego do numeru 2;
- c) 25 maja do numeru 3;
- d) 25 sierpnia do numeru 4.

3. O przyjęciu tekstu do wydania w czasopiśmie Autorzy zostaną poinformowani w możliwie najbliższym czasie za pośrednictwem poczty elektronicznej pod wskazanym przez nich adresem.

4. Wszystkie artykuły publikowane w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” są recenzowane.

5. Gdy recenzja jest negatywna lub istotnie krytyczna, zostaje ona przesłana Autorowi, który może się do niej ustosunkować, w szczególności poprzez wprowadzenie odpowiednich poprawek. W przypadku dwóch recenzji negatywnych Redakcja odmawia przyjęcia tekstu do druku.

6. Teksty należy nadsyłać w formacie dokumentów programu Word lub tekstu sformatowanego RTF. Maksymalna objętość tekstu:

- a) artykuł — 60 000 znaków ze spacjami;
- b) recenzja — 25 000 znaków ze spacjami.

7. Szczegółowe informacje dotyczące formatowania tekstów oraz sporządzania przypisów znajdują się na stronie www.wuwr.com.pl w zakładce „Dla Autorów”.

8. Teksty odbiegające od podanych standardów będą odsyłane do Autorów z prośbą o dostosowanie ich do wymogów pisma.

9. Do tekstu należy dołączyć streszczenie (do 500 znaków ze spacjami) i słowa kluczowe w języku angielskim (maksymalnie 7), krótką notkę o Autorze z danymi teleadresowymi, jeżeli składa tekst w redakcji po raz pierwszy, adres e-mail, który będzie publikowany drukiem, oraz bibliografię sporządzoną w stylu Chicago.

10. Wydawnictwo zastrzega sobie prawo do dokonywania poprawek redakcyjnych tekstów.

11. Przesłanie przez Autora tekstu do Redakcji Czasopisma jest równoznaczne z jego oświadczeniem, że przysługują mu autorskie prawa majątkowe do tego tekstu, że tekst jest wolny od wad prawnych oraz że nie był wcześniej publikowany w całości lub części ani nie został złożony w redakcji innego czasopisma, a także z udzieleniem nieodpłatnej zgody na wydanie tekstu w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” oraz jego nieograniczone co do czasu i terytorium rozpowszechnianie, w tym wprowadzenie do obrotu egzemplarzy czasopisma oraz odpłatne i nieodpłatne udostępnianie jego egzemplarzy w internecie.

12. Autorzy są zobowiązani do wykonania korekty autorskiej w ciągu 7 dni od daty jej otrzymania. Niewykonanie korekty w tym terminie oznacza zgodę autora na wydanie tekstu w postaci przesłanej do korekty.

13. Wszystkie udostępniane przez Wydawnictwo artykuły, w formacie PDF, znajdują się na stronie www.cns.wuwr.pl.

14. Autorzy nie otrzymują honorarium autorskiego za przekazane artykuły.

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Wrocławskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.

pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
sekretariat@uwur.com.pl

wuwr.eu
Facebook/wydawnictwouwr